

Fordítás a lelkeségi irodalomban

Pázmány Irodalmi Műhely
Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés, 2009
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek, 2011
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok, 2012
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon, 2013
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon, 2013
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség, 2013
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében, 2014
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról, 2014
9. Kovács Eszter, A *Makula nélkül való tükör* cseh forrásai, 2014
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság, 2015
11. Régi magyar népelemek és imádságok, 2015
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon, 2016
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi műről, 2016
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauz*járól, 2016
15. Barokk vallásos közösségek, 2017
16. Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon, 2017
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére, 2017
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon, 2018
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben, 2019
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről, 2018
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon, 2018
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban, 2019
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció:
Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban, 2019
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században, 2019
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon
(Kéziratos kötetek), 2020

(folytatás a kötet végén)

Fordítás a lelkeségi irodalomban

Szerkesztette
Szádoczki Vera

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2023

Lektorálta

Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Maczák Ibolya, Szelestei N. László

A szerkesztő

a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport,
munkatársa

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2022. április 22–23.) előadásait tartalmazza

A borítón elől:

Albrecht Dürer, *Szent Jeromos a cellájában* (1511)

ISBN 978-963-308-486-1

ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2023

© HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Kiadványaink: <https://btk.ppke.hu/kiadvanyaink-7>

Felelős kiadó: Armando Nuzzo

Tördelte: Szádóczki Vera

Borító: Szvorényi Júlia

A sorozat címlapterve: Szentés Éva

Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2022. április 22–23-án tartott <i>Fordítás a lelkeségi irodalomban</i> című konferenciájának programja	7
BÁTHORY ORSOLYA Pázmány és Plutarkhosz	9
BOGÁR JUDIT A <i>Te lucis ante terminum</i> régi magyar fordításairól	39
HERNÁDY JUDIT Rimay János Balassi- <i>Epicédium</i> ának „kifordítása” az <i>Istenes énekek</i> bécsi edíciójában	57
HORVÁTH CSABA PÉTER A bibliai szöveghelyek kritikai vizsgálatának módszertanáról.....	69
HORVÁTH SÁNDOR A bibliai szöveghelyek kritikai vizsgálatának módszertanáról.....	81
N. KIS TÍMEA Carolus Musart és a besztercebányai 17. századi kálvária kapcsolata.....	97
KŐVÁRI RÉKA Énekk fordítások egy zeneértő pap hagyatékában.....	109
MACZÁK IBOLYA A németül beszélő köntösök a 17. században	131
PAPP ÁGNES Szekvenciástrófák a 17. századi magyarországi katolikus énekanyagban	145
PAPP INGRID A biblikus cseh nyelvű halotti prédikációk forrásai	159
SZÁDOCZKI VERA Náray György szentekről szóló énekeinek forrásaihoz.....	169

SZAMKÓ ESZTER	
Árpád-házi Szent Erzsébet legendája az <i>Érdy-kóde</i> xben	187
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Egy népszerű verses ima magyar nyelvű szövegváltozatai	203
TENGELY ANDRIENN	
Az anyanyelvű rituale kérdése 1848-ban	221
TORNAY KRISZTINA	
A 18. századi budai klarisszák spiritualitásának fókuszpontjai.....	247
VOIGT VILMOS	
Mennyiben és hogyan fordítás Baranyai Decsi <i>Adagium</i> -kiadása?	269
Személynévmutató	279

*A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2022. április 22–23-án tartott Fordítás a lelkiségi irodalomban
konferenciájának programja*

FALVAY DÁVID

Többszörös fordítás a kolostori irodalomban: Olasz–magyar összehasonlító elemzés

LÁZS SÁNDOR

Irodalmi műhelyek magyar kolostorokban

SZAMKÓ ESZTER

Árpád-bázi Szent Erzsébet legendája az Érdy-kódexben

BOGÁR JUDIT

A Te lucis ante terminum régi magyar fordításairól

KÓVÁRI RÉKA

Énekefordítások egy zeneértő pap hagyatékában

PAPP ÁGNES

Imádság betegség idején – angol és magyar puritán módra

SZÁDOCZKI VERA

Náray György szentekről szóló énekeinek forrásaiboz

MACZÁK IBOLYA

A németül beszélő köntösök

PAPP INGRID

A biblikus cseh nyelvű halotti prédikációk forrásai

SZÉKELY GÁBOR

Változatok a jó életre és jó halálra – interkonfesszionális áttekintés

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Népszerű verses imák szövegváltozatai (Xavéri Szent Ferenc verses fohászai)

VOIGT VILMOS

Mennyiben és hogyan fordítás Baranyai Decsi Adagium kiadása?

HORVÁTH SÁNDOR

A fordítás módszertana a 18. századi (grádistyei) horvát vallási kiadványokban

KIS TÍMEA

Carolus Musart és a hét stációs kálváriák

TORNAY KRISZTINA

Egy 18. századi magyar női szerzetesközösség önértelmezése

TENGELY ANDRIENN

A katolikus felvilágosodás liturgikus hatása: az anyanyelvű rituálé és litánia kérdése Magyarországon

SERES ISTVÁN

„Isten hozott Karvolykám, gyönyörű szép madárkám...” – Újabb adalékok Komáromi János életéhez

BÁTHORY ORSOLYA

Pázmány és Plutarkhosz

HORVÁTH CSABA PÉTER

Miként fordította Pázmány a Bibliát?

HERNÁDY JUDIT

Rimay János Balassi-Epicédiumának „kejfordítása” az Istenes énekek bécsi edíciójában

SZMUTKU MELINDA

A hét penitenciatartó zsoltár a 17. századi magyar nyelvű imádságos könyvekben

BAJÁKI RITA

Luther imakönyve a magyar nyelvű imádságos könyveinkben

BÁTHORY ORSOLYA*

Pázmány és Plutarkhosz

Pázmány Péter alkotói eljárásának fontos részét képezi az érvek alátámasztására, mondanivalója illusztrálására, az olvasó, illetve a prédikációt hallgató hívő szóra-koztatására szolgáló latin vendégszövegek idézése és magyar nyelvű fordítása, vagy inkább parafrázisa. A legtöbbször hivatkozott szentírási és patrisztikai mű-vek mellett még az antik pogány auktorok erkölcsfilozófiai műveiből vett idéze-tekkel találkozunk nála igen gyakran. A Plutarkhosz és Seneca műveiből vett anekdotarészletek és apoftegmák a trienti zsinaton újrafogalmazott katolikus morál közvetítőiként szerepelnek a 16–17. századi lelkiismereti művekben, így Páz-mány írásaiban, elsősorban a *Prédikációk*ban is.¹ A trienti zsinat, és az annak szellemében rendelkező 1611-es, nagyszombati szinódus nyomán különösen nagy szerepet kapott a püspökök prédikációs kötelezettsége, és ezzel együtt a prédikáció műfaja, mivel a protestánsok mind az igehirdetés intenzitása, mind a népnyelvű bibliafordítások révén nagy előnyre tettek szert a „lelkek (el)halá-zásában”.² Az egyházi beszéddel szembeni poszttridentinus elvárások között továbbra is szerepelt az, hogy bibliafordítás hiányában közvetítenie kellett a *Biblia*, pontosabban az adott szentírási szakasznak a hívek nyelvére átültetett szövegét és annak hiteles értelmezését, valamint a vonatkozó dogmatikai tanítást, de mindezek mellett még fokozottan megjelent az igény, hogy a szentbe-széd a hívek morális épülését is szolgálja („semper ad aedificationem audientium”).³ Az etikai program megvalósításához szükséges fogalmi, exemp-lum-, és argumentációs bázis egy részét más, 16–17. századi európai és magyar-országi szerzőkhöz hasonlóan Pázmány is leginkább Seneca erkölcsfilozófiai

* A szerző a HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány a K 137815. számú OTKA-pályázat keretében készült.

¹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Aka-démiai, 1979, 15–16; UÓ, *Pázmány prédikációi és a Tridentinum = Pázmány nyomában: Tanulmá-nyok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft, 2013, 77–86, 82.

² MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon*, 2, Budapest, 1901, 11–13; BITSKEY, *Pázmány prédikációi...*, 1. j. i. m., 79.

³ Idézi: BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 1. j. i. m., 23.

írásaiból kölcsönözte.⁴ A „keresztény Seneca” a *Prédikációkban* több mint háromszáz említéssel szerepel, őt csak Szent Ágoston előzi meg a hivatkozások számában. A kvantitatív jellemző (Lukácsy Sándor szerint „senki sem idézte annyiszor az antik filozófust, mint Pázmány”) mellett legalább annyira fontos a Seneca-recepció intenzitása, fajsúlyos volta nemcsak a *Prédikációkban*, de általában a Pázmány-életműben, ahol nemcsak a morálfilozófiai traktátusokra találunk hivatkozást, hanem a természettudományos jellegű *Quaestiones naturales*ra is.⁵ Seneca-idézet szerepel a *Prédikációkban*, a Szentháromság Egy Istenhez szóló ajánlás után is. Úgy látszik, hogy a mottókra, illetve más, előzékszövegekként szereplő rövid idézetekre különös hangsúlyt fektetett Pázmány, egyfajta emblemafunkciót tölthettek be, amennyiben a mű egészére, illetve mélyebb értelmére kívántak rávilágítani.⁶ A krisztianizált Seneca ezen kiemelt auktori státusza Pázmánynál nagyban hozzájárult az antik szerző magyarországi recepciójához és a „magyar Seneca” létrejöttéhez.⁷ De mi a helyzet Plutarkhossal? A *Prédikációkban* idézett szerzők között a harmadik hely ugyanis az övé, 207 hivatkozással,⁸ a teljes oeuvre-re nézve 254 említéssel. Vajon ez a másik, a korban ugyancsak népszerű, erkölcsi normaközvetítésre szintén alkalmas auctor is bír akkora jelentőséggel Pázmány írásaiban, mint a keresztény Seneca? Mennyiben járult hozzá Pázmány a „magyar Plutarkhosz” létrejöttéhez?

⁴ LUKÁCSY Sándor, *Magyar Seneca*, Irodalomtörténeti Közlemények, 96(1992), 261–274; SZABÓ Ferenc, *A sztoicizmus befolyása Pázmány prédikációira*, Kortárs, 45(2001)/11, 61–68; BITSKEY, *Pázmány prédikációi...*, 1. j. i. m., 82.

⁵ Senecától kölcsönözött gondolatok olykor nem pusztán az argumentáció részei, hanem szövegszervező erőt jelentenek. „Ha olyan témáról prédikált, amely Senecát is erősen foglalkoztatta, vagy amelyről tanulmányt írt (*De ira*), akkor Pázmány beszédét át meg átszövik Seneca gondolatai, az idézett szövegek lesznek legfontosabb tartó elemei.” LUKÁCSY, *Magyar Seneca*, 4. j. i. m., 268.

⁶ Ennek eklatáns példája, amikor Pázmány nemcsak a címlapverzón (ahol amúgyis van elég hely), hanem a címlapon is szerepeltetett egy-egy, antik auktortól vagy a Szentírásból származó idézetet, amire vélhetőleg nem csak a helykitöltés szándéka lehet a magyarázat. A *Felelet*, a *Tíz bizonyosság*, a *Szentírásról és az Anyaszentegyházról*, a *Selét hajnalsíllag*, és a *Bizonyos okok* esetében találkozunk a címlapon lévő mottóval. Ugyanígy a *Falsae originis [...] refutatio* kivételével Pázmány valamennyi latin nyelvű vitairatának címlapján szerepel egy-egy idézet.

⁷ LUKÁCSY, *Magyar Seneca*, 4. j. i. m., 272.

⁸ Bendi Nándor 201 hivatkozást számolt össze. BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*, Székesfehérvár, 1910, 21–25.

A Moralia – Plutarkhosz újrafelfedezése

Az 1. század derekán született khairóncei Plutarkhosz (Kr. u. 45–120) eleve hátrányból indult életművének európai recepcióját illetően. Senecát moralizáló írásainak latin nyelvre zökkenőmentesen vitte át az antikvitásból a keresztény középkorba, majd onnan az újkorba, hogy aztán a „Seneca christianus” és vele az újsztoicizmus – leginkább Justus Lipsiusnak köszönhetően – a 16–17. század egyik legnépszerűbb szerzője, illetve leghivatkozottabb eszméáramlata legyen. Plutarkhoszt görögösége akadályozta meg abban, hogy a recepció terén hasonló karriert fusson be Nyugat-Európában: hiába volt korának egyik legtermékenyebb⁹, és talán Senecánál is népszerűbb auktora, írásai az 5–15. század folyamán a homályba vesztek.¹⁰

Plutarkhosz műveinek zöme két nagyobb gyűjteményben koncentrálódik, a görög–római *Bioi paralleloiban* (*Vitae parallelae* / *Párbuzamos életrajzok*) és az *Éthikában*, vagy közkeletű latin elnevezéssel a *Moralia*-ban. Noha a kettő közül a *Párbuzamos életrajzok* hatottak maradandóbban az utókorra és épültek be a szó igazi értelmében a világirodalomba,¹¹ de mivel Pázmány Plutarkhosz-utalásainak több mint 90 százaléka a *Moralia*-ból származik, így érdemes inkább ezen írásgyűjtemény pázmányi recepciójával foglalkozni. A mai olvasók számára talán kevésbé ismert *Moralia* 78 különböző, filozófiai, kulturális, társadalmi és vallási kérdésekkel foglalkozó dialógust és diatribét tartalmaz, melyek egy része bizonyosan nem valódi Plutarkhosz-mű. A Pázmány által hivatkozott Pszeudo-Plutarkhosz-írás

⁹ A 10. századi bizánci *Szuda-lexikon* szerint Plutarkhosz fia, Lampriasz, egy görög nyelvű listát állított össze apja műveiből. A jegyzékben lévő 227, ténylegesen Plutarkhosznak tulajdonítható műből mára 78 maradt fenn. *Brill's Companion to the Reception of Plutarch*, ed. Sophia XENOPHONTOS, Katerina OIKONOMOPOULOU, Leiden–Boston, Brill, 2019 (*Brill's Companions to Classical Reception*, 20), 1; Donald Andrew RUSSELL, *Plutarch = Oxford Classical Dictionary*, ed. S. HORNBLOWER, A. SPAWFORTH, E. EIDINOW, Oxford, Oxford University Press, 2012⁴, 1165; *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*, szerk. KAPITÁNYFY István, SZEPESSY Tibor, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 218.

¹⁰ A görög Keleten Plutarkhosz ismerete és használata nagyjából folyamatos volt: a késő középkorban Plutarkhosz szövegeinek olvasása a műveltség mutatója volt az elit tudósok körében. Szintén a népszerűségnek kedvezett Plutarkhosz Senecéhez hasonló, szintén korán meginduló krisztianizálása. Ióannész Maurópousz, 11. századi bizánci himnuszköltő híres, Krisztushoz intézett, ima formájú epigrammában kéri, hogy a pogány gondolkodók közül csak Platón és Plutarkhosz üdvözüljön, mivel ők voltak az egyetlenek, akik gondolkodásuk és viselkedésük alapján akár keresztények is lehettek volna. *Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 3.

¹¹ *Bevezetés...*, 9. j. i. m., 220.

például a pedagógiai elveket közvetítő, a reneszánsztól nagy népszerűségnek örvendő értekezés, a *De liberorum educatione* (A gyermeknevelés), vagy a gyászmunkához segítséget nyújtó *Consolatio ad Apollonium* (Részvétellel Apollóniushoz), valamint a már említett *De placitis decretisque philosophorum naturalibus libri V.* és az *Apophthegmata regum et imperatorum* (Királyok és hadvezérek velős mondásai).¹² A 15–16. századi, erkölcsstanítást tartalmazó művekben leginkább a *Moralia* szélesebb közönségnek szánt diatribéiből idéztek (pl. *A lelki nyugalom*, *A testvéri szeretet*, *A harag megfékezése* stb.). Kedvelt idézetforrás volt még a már említett *Királyok és hadvezérek mondásai* mellett a *Spártai közmondások* (*Apophthegmata Laconica*) és a görög–római étellel, történelemmel foglalkozó munkák (*Quaestiones Romanae*, *Quaestiones Graecae*), valamint a kilenc könyvből álló *Asztali beszélgetés* (*Symposium*).¹³ Plutarkhosz krisztianizálása 15. századi újrafelfedezését követően viszonylag hamar végbe ment köszönhetően a műveiben érvényre jutó erkölcsi nézőpontra: „gondolkodása és írói munkássága, bármit vesz is vizsgálat alá, etikus indítatású, végső soron az emberhez méltó, a harmonikus élet feltételeit és lehetőségeit kutatja.”¹⁴ Szokás Plutarkhoszt Senecához hasonlóan a sztoikus, illetve eklektikus filozófusok közé sorolni, újabban viszont mint a középső platonizmus kiemelkedő képviselőjét tartják számon, aki körül egy kisebb filozófiai kör is kialakult Khairónéiában.¹⁵

A klasszikus görög auctorok műveinek megismerésében fontos előrelépést jelentett latin fordításaik elkészülte a 14–15. században.¹⁶ Plutarkhosz újra felfedezésének és latinra fordításának megindulása egybeesett a reneszánsz kezdetével, vagyis azzal, hogy Manuél Khrüszolorasz (1350 k.–1415), konstantinápolyi

¹² *Uo.*, 218.

¹³ Everett FERGUSON, *A kereszténység bölcsője*, ford. ZSENGELLÉR József, szerk. SZABÓ István, Budapest, Osiris, 1999, 330.

¹⁴ *Bevezetés ...*, 9. j. i. m., 219.

¹⁵ A félreértés nem alaptalan, mivel a középső platonizmus etikája lényegében sztoikus etika. A középső platonizmus képviselőit a 20. század közepéig a késő hellenisztikus filozófia eklektikus irányzatához sorolták. A filozófiatörténészek számára az elmúlt három évtizedben vált világossá, hogy az eklekticizmus mindössze egy jelensége annak a folyamatnak, amely során „az Akadémia gondolkodása egyre inkább közeledett a sztoa felé, a sztoa pedig egyre inkább platonistává vált. E fejlődés révén jött létre a középső és az újplatonizmus.” FERGUSON, *A kereszténység bölcsője*, 13. j. i. m., 281–321, 329.

¹⁶ EKLER Péter, *Adalékok a corvinák történetéhez II. Görög szerzők latin fordításai*, Magyar Könyvszemle, 124(2008), 233–245, 235.

tudós, velencei követ Coluccio Salutati (1332–1406) meghívására 1397-ben, Firenzében elkezdett görögöt tanítani.¹⁷ Ezzel egy időben, Konstantinápolyban megindult a Plutarkhosz-szövegeket tartalmazó kódexek keresése.¹⁸ A *Moralia*val közvetített antik erkölcsstanítás a quattrocentóban kialakuló új ember- és műveltségismény egyik nagyon hatékony forrása lett. A humanisták számára az etikai kérdések mérlegelésére szolgáló útmutatóként szolgált Plutarkhosz filozófiája, így a görög nyelvű életmű latin fordítása fontos feladattá vált.¹⁹ Az első fordítóként Simone Atumanót (1348–1366) tartják számon, aki az avignoni pápai udvarban *De cobibenda ira* címmel fordította le a *Moralia* harag megfékezéséről szóló értekezését.²⁰ (A harag emberi kapcsolatokat érintő következményei és kezelése mint etikai kérdés kedvelt témája volt a 16–17. századi katolikus erkölcsstanításnak, így Pázmány is többször hivatkozik erre az értekezésre.) Atumano skolasztikus gyakorlaton alapuló szóról szóra (*verbum ad verbum*) fordítását a Petrarca-követő Coluccio Salutati homályosnak és barbárnak tekintette, így elkészítette saját fordítását *De remediis irae* címmel.²¹ Khrüszolorász tanítványai is élen jártak Plutarkhosz tolmácsolásában, a 15. század első felében keringő latin fordítások a *Moralia*ából tőlük származnak. Jacopo Angeli da Scarperia (1360 k.–1411) volt az első, aki a *Moralia* egyes részeiből humanista latin fordítást készített. Ez utóbbi Khrüszolorász egy innovatív fordítási módszerén alapult, amely az egyes szavak jelentéséről a mondatok általános jelentésére helyezte át a hangsúlyt, miközben ragaszkodott a *graeca proprietashoz*, azaz az eredeti szöveg pontos visszaadásához, anélkül hogy bármiféle értelmezésbeli vagy retorikai pluszt adott volna hozzá. Ez az új gyakorlat szakított a középkori skolasztika mechanikus „*transferre verbum ad verbum*”, azaz szóról szóra történő fordítási rutinjával, és a szöveg értelmének visszaadását (*traducere ad sententiam*) tűzte ki célul.²² Az új fordítási módszerre a másik Khrüszolorász-tanítvány, Leonardo Bruni (1370 k.–1444) alkalmazta először a „*traducere*” igét, amelyet aztán a humanisták széles körben átvettek.²³ Plutarkhosz egyik legtermékenyebb 15. századi fordítója, Guarino

¹⁷ A *Bioi paralleli* latin fordítása Salutati tanítványai és barátai körében kezdődött: KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 48.

¹⁸ Francesco BECCHI, *Humanist Latin Translations of the Moralia = Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 460. EKLER, *Adalékok...*, 16. j. i. m., 235.

¹⁹ *Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 458–459.

²⁰ *Uo.*, 459.

²¹ *Uo.*

²² *Uo.*, 460, 470.

²³ *Uo.*, 460.

Guarini mellett még számosan, Cencio de' Rustici, Giovanni Aurispa, Francesco Filelfo, Antonio Cassarino stb., készítettek humanista fordításokat a *Moralia* értekezéseiből. A következő fordítói nemzedék tagjai (pl. Vittorino da Feltre, Nicolò Perotti, Gian Pietro da Lucca stb.) között ott találjuk „Gianno Pannoniót”, azaz Janus Pannoniust is.²⁴ Ő Guarino tanítványaként ismerkedhetett meg Plutarkhosszal, akinek három népszerű írását is lefordította.²⁵ A fordítók között említhetjük még a firenzei Alamanno Rinuccinit és Angelo Polizianót valamint a két híres vatikáni könyv-, illetve levéltárost, Bartholomaeus Platinát és Giovanni Lorenzit. Általánosságban a humanista fordításokat még mindig a görög szövegvel való szoros lexikai és szintaktikai megfelelés jellemezte, ami kevés szabadságot engedett a stilisztikai megfontolásoknak.²⁶ A művelt nyugat-európai értelmiség nem mindig fogadta kedvezően ezeket a fordításokat, és inkább új verziókat készítettek, amelyek célja nemcsak a görög szöveg helyes értelmezése, hanem annak méltó latin megfogalmazása is volt.²⁷ Élen járt ebben Erasmus (1469–1536), aki a *Moralia* görög szövegének 1509-es első kiadásában is közreműködött.²⁸ A németalföldi humanista tizenegy értekezést fordított le, amelyeket Bázelen Johannes Froben jelentetett meg 1513 és 1526 között.²⁹ Erasmus után számos további németalföldi, angol és német humanista, köztük Philipp Melanchthon készített latin fordítást a *Moralia* több írásából.³⁰ 1570-ig számos, nem teljes *Moralia*-kiadás jelent meg különböző szerzők fordításaiból összeállított gyűjteményes kötetekként. Ezen antológiák között az egyik legnépszerűbb volt a német humanista, Johann Haynpol (Janus Cornarius) által összeállított kötet, amely 1555-ben jelent meg Párizsban, Michael Isingrin nyomdájában. A teljes *Moralia* latin fordítását a német Guilielmus Xylander (Wilhelm Holtzman, 1532–

²⁴ *Uo.*, 462.

²⁵ *Hogyan húzhatunk hasznot ellenségeinkből?; Az ártalmas kíváncsiságról; Királyok és hadvezérek mondásai.* Az utóbbiról lásd Zsupán Edina rendkívül alapos tanulmányát: ZSUPÁN Edina, *A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius Apophthegmata-fordításában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 124(2020), 472–495.

²⁶ *Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 460.

²⁷ *Uo.*, 465.

²⁸ A krétai Démétriosz Dukasz adta ki Aldus Manutiusnál. *Uo.*, 464; Jorge LEDO, *Erasmus' Translations of Plutarch's Moralia and the Ascensian editio princeps of ca. 1513*, *Humanistica Lovaniensia*, 68(2019), 257–296.

²⁹ *Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 465–466.

³⁰ A Melanchthon (Schwarzerdt) által fordított Plutarkhosz-írások: *De cupiditate divitiarum, De esu carniū, De liberorum educatione, Quaestionum Convivalium.* *Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 472–475.

1576) készítette el, amely 1570-ben Bázelen jelent meg Thomas Guarin nyomdájában.³¹ Ezt a fordítást tették bele később a görög–latin genfi Plutarkhosz-összkiadásba, amely 1572-ben Stephanusnál (Henri II. Estienne) látott napvilágot.³² Ez utóbbi kiadástól kezdve rendezték a *Moralia*t hagyományosan 14 könyvbe. A Xylander fordításával teljessé váló normatív szövegkorpusz lehetővé tette, hogy Plutarkhosz fontos részét képezze a trienti zsinat hatására megújuló katolikus hitszónoklati retorika argumentációs bázisának. Eben nemcsak a Plutarkhosz-kiadások, de a retorikai segédletekként használt florilégiumok, polyanteák, adagiák közvetítette Plutarkhosz-idézetek is közrejátszottak. Érdekes módon a 2019-ben megjelent, Plutarkhosz befogadástörténetét feldolgozó, számos rangos, köztük magyar szerzőtől származó tanulmányt felvonultató kötetből teljesen kimaradt az oeuvre barokk recepciója, illetve mind a katolikus, mind a protestáns egyházi, lelkiségi műfajokban történő felhasználása. Érthetetlen ez a hiány, hiszen a 16–17. század egyik legolvasottabb görög auctoráról van szó, aki a tőle származó anekdoták, apoftegmaik, aforizmaik révén, ha nem is érte el Seneca népszerűségét, de biztosan megközelítette azt.

Plutarkhosz magyarul

A magyarországi recepció a nyomtatott művek alapján kezdetben főleg a *Párhuzamos életrajzok* protestáns szerzőknél kimutatható használatát jelenti, leginkább Erdélyben, ahol többnyire Melanchthon bibliai nyelvekre vonatkozó alapelveinek hatására – amint Dézsi Lajos írja – „különösen ki volt fejlődve e nyelv kultusza.”³³ A *Régi magyarországi nyomtatványok* első kötete szerint a Honterus János által 1539 és 1541 között kiadott tankönyvek között feltételezhetően volt egy

³¹ PLUTARCHUS, *Moralia, quae usurpantur...*, Bázél, Guarin, 1570.

³² PLUTARCHOS, *Ta sōzomena syngrammata. Plutarchi Chaeronensis quae extant opera...*, Genf, Stephanus, 1572.

³³ DÉZSI Lajos, *Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése: irodalomtörténeti tanulmány*, Budapest, Athenaeum, 1895, 7. „Hazánkban a 16. században a nyomtatásban megjelent, eredeti, görög nyelvű munkák jelentős része különböző klasszikus szerzők műveiből vett bölcs mondasok gyűjteménye.” W. SALGÓ Ágnes, *Szép história az tökéletes asszonyállatokról. Bogáti Fazekas Miklós egyik Plutarchos átdolgozása. (RMK I. 128. RMNy 385.)*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972, 147–164, 147.

Plutarkhosz-idézeteket tartalmazó gyűjtemény, amelynek létezése nem bizonyítható.³⁴ Az antik görög szerzők műveinek verses átdolgozása is népszerű műfajnak bizonyult a 16. században.³⁵ Ilosvai Selymes Péter Justinus és Curtius Rufus munkái alapján, azokat Plutarkhosz Alexandrosz-életrajzával kiegészítve írta meg Nagy Sándorról szóló krónikás énekét.³⁶ Az erdélyi unitárius lelkész, Bogáti Fazekas Miklós adta ki az első *Moralia*ból készült magyar fordítást 1577-ben. A *Széphistoria az tökéletes asszonyállatokról* című műve tizenhárom ókori asszony alakját mutatja be, ebből tizenkettőt a *Moralia Γυναικῶν ἀρεταί* című írása alapján.³⁷ A *Demeter király históriája* nagyobb részének forrása viszont már a Demetriosz-életrajz volt.³⁸

Pázmány *Prédikációit* megelőzően a 16–17. századi prédikációs gyakorlatban is sokszor hivatkozott auktor volt Plutarkhosz, és ha szövegszerű utalás nem is történik használatára, a felemlegetett antik példák, mondások forrásai között nagy valószínűséggel szerepelt a két nagy gyűjteményes műve. A korai prédikátorok, Huszár Gál, Melius Juhász Péter, Dávid Ferenc szinte kizárólag a *Szent-írásra* támaszkodó, exegetikai és tanközlő jellegű prédikációs gyakorlata után Bornemisza Péter volt az első, aki a *Postillák*ban a lelkiismereti kérdések tanító szándékú boncolgatásához tanulságos exemplumokat, antik példákat használt fel.³⁹ Így például a pogány temetési szertartások kapcsán írt a görög Demeter királynak adott különleges végtisztességről, ennek közvetlen forrása Plutarkhosz már említett Démétriosz életrajza volt.⁴⁰

Az unitárius Enyedi György nemrégiben kiadott prédikációiban összesen 16 Plutarkhoszra visszamenő exemplumot, mondást vagy hivatkozást találunk.⁴¹ A

³⁴ *Régi magyarországi nyomtatványok, 1473–1600*, s. a. r. BORSA Gedeon et al., Bp., Akadémiai, 1971, 104. RMNy 41.

³⁵ W. SALGÓ, *Széphistoria...*, 33. j. i. m., 148.

³⁶ *Historia Alexandri magni [...]*, Debrecen, Komlos András, 1574. RMNy 339.

³⁷ [BOGÁTI FAZEKAS Miklós], *Széphistoria az tökéletes asszonyállatokról, mely az Plutarbusból fordítatot Magyar nyehre*, Kolozsvár, [Heltai Gáspárné], 1577. RMNy 385.

³⁸ [BOGÁTI FAZEKAS Miklós], [*Demeter király históriája, mely Plutarbusból fordítottot magyar nyehre*], [Kolozsvár], [typ. Heltai, 1598 k.]. RMNy 835.

³⁹ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 1. j. i. m., 13–15; PIRNÁT Antal, *Bornemisza Péter = P. A., Kiadatlan tanulmányok*, szerk. ÁCS Pál, Budapest, reciti, 2018, 51.

⁴⁰ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1992 (Folklór archívum, 19), 116.

⁴¹ *Enyedi György prédikációi*, I–III, s. a. r., előszó, jegyz. LOVAS Borbála, Budapest, MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016–2018.

legtöbbször hivatkozott írás a *Moraliában* lévő, lakonikus tömörséggel megfogalmazott bölcsességeket felvonultató *A hét bölcs lakomája* (*Septem sapientium convivium / Symposium*), melyből a szerző többször is idézi az egyik, a bölcsök által megvitattott kérdést, miszerint „miért szoktak az emberek az menyegző idején több vendéget híni, hogynem mint egyéb lakadalomban?”⁴² Enyedi emellett még egy idézet erejéig használja *A gyermekek nevelése* (*De educatione liberorum*) című értekezést,⁴³ és utal az *Ibükosz darvai* történetre *A szószerűség* (*De garrulitate*) című traktátus alapján.⁴⁴ A *Párbuszamos életrajzok*ra (Szolón, Alkibiadész, Pürrhosz és Marcellus biográfiái) összesen négy hivatkozást találunk Enyedinél.

Vélhetőleg a prédikáció színesítése, a hívek szórakoztatásának szándéka vezette Alvinci Pétert is, amikor egy-egy postillájában a szentírási és patrisztikai hivatkozások mellett néhány ókori forrású történetet is felidézett.⁴⁵ Plutarkhoszra összesen három hivatkozást találunk, azokat is a *Postilla* első részében. A Coriolanus-életrajz egy bölcselkedő részének tömör összefoglalása vélhetőleg a *Párbuszamos életrajzok* kötetén alapszik,⁴⁶ míg a másik két apophthegma elképzelhető, hogy Joseph Lang *Polyantheá*jából származik, amelyről maga Alvinci írja, hogy szokta használni.⁴⁷

Láthatóan az antik auktorok keresztény kontextusban hasznosítható szövegeit, köztük Plutarkhosz műveit, a protestánsok is felhasználták prédikációik erkölcsi-morális tanításához, viszont a *Szentíráshoz* és az egyházatyákhoz képest jóval kisebb számban idézik azokat. A Pázmányt megelőző katolikus hitszónoklat két képviselője, Telegdi Miklós⁴⁸ és Káldi György közül az utóbbinál találunk már viszonylag nagy számban Plutarkhosz-hivatkozásokat. „Vannak esetek” –

⁴² *Uo.*, I, 93–94; *Uo.*, III, 340.

⁴³ *Uo.*, III, 315.

⁴⁴ *Uo.*, I, 103.

⁴⁵ ALVINCI Péter, *Postilla, azaz egymás után következő prédikációk* [...], I, Kassa, Schulcz Dánielné, 1633. UÓ, *Következik az Postillának második része* [...], Kassa, Schultz Dánielné, 1634.

⁴⁶ *Uo.*, 145.

⁴⁷ *Uo.*, 572, 605. A *Polyanthea* használata azért érdekes, mert szerzője Joseph Lang konvertita volt, és még protestánsként megírt *Loci communes*et adta ki immár katolikus hitre áttérve *Florilegium magnum sive Polyanthea* címmel. FÖRKÖLI Gábor, *Loci communes theologici: Egy melanchthoniánus modell interkonfesszionális használata? = Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde, TASI Réka, Budapest, reciti, 2020, 87–103, 90.

⁴⁸ Könyvtárban megvolt Plutarkhosz. Telegdi Miklós prédikációinak forrásairól: HORVÁTH Csaba Péter, *Telegdi Miklós (1535–1586)*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Irodalomtudományi Doktori Iskola Textológia és régi irodalom műhely, 2019, Doktori (PhD) értekezés, <https://bit.ly/3ux52wl>, 56–166. (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 08.)

foglalmaz Gábor Csilla –, „amikor [Káldi] valamely, a keresztény tanítás szempontjából aktuális kérdés taglalását csupa »pogány« auktoritás segítségével erősíti meg. [...] Az antikvitás szerzői belépőjegyet kaphattak a keresztény rendeltetésű szövegek világába a természetes emberi erkölccsel megegyező nézeteik határai között.”⁴⁹ A prédikációk tekintetében saját magát is már mint Pázmány előzményeként meghatározó Káldi Telegdihez képest már nagyobb hangsúlyt fektet a szentírás-magyarázat és a hitvitázás mellett az erkölcsstanításra, így Seneca mellett több alkalommal idézi Plutarkhosznak is a morális témában argumentumként, exemplumként hasznosítható szövegeit.⁵⁰ A latin szöveget Káldi egyáltalán nem citálja, rövid, tömör összefoglaló tartalmi parafrázist ad a szövegből.⁵¹ A forrását a szövegben mindössze Plutarkhosz nevének kurzivált formájával jelzi („*Plutarchus* azt írja), a lapszálon egy rövid, még beazonosítható locusmegjelöléssel él (*In Lacon.*), öt helyen viszont egyáltalán nem jelöli a hivatkozott Plutarkhosz-írást. Ahol eredetihelyként mindössze a *Moraliát* (pl. *In Moraliib.*) tünteti fel, ott esetleg számolhatunk florilégium-használattal. A Joseph Lang-féle *Polyanthea* bizonyosan megvolt Nagyszombatban, és akár ez is lehetett a forrása egy locusnak (*Lib. 2. cap. 18.*), amellyel Káldi tévesen Plutarkhosznak tulajdonít egy rövid anekdotát. A locus ugyanabban a formában Langnál is szerepel, igaz, Diogenész Laertiosz neve alatt.⁵² A feltételezett florilégiumhasználat mellett az idézett helyek megadásában tapasztalható filológiai pontosság alapján, illetve a korabeli jezsuita könyvtári állományok ismeretében joggal gondolhatjuk, hogy Káldi bizonyos művekre

⁴⁹ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem, 2001, 57.

⁵⁰ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 1. j. i. m., 29.

⁵¹ GÁBOR, *Káldi György prédikációi ...*, 49. j. i. m., 59.

⁵² A nagyszombati jezsuita rendház és kollégium könyvtári állománya kontrollanyagként használható Káldi hivatkozásainak ellenőrzéséhez. GÁBOR, *Káldi György prédikációi ...*, 49. j. i. m., 56. A könyvlistát átnézve látható, hogy a legrégebbi florilégium a Domenico Nani Mirabelli, Bartholomaeus Amantius és Francesco Torti által összeállított *Polyanthea* volt 1585-ből. (*Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, 2: *Nagyszombat, 1632–1690*, s. a r. FARKAS Gábor Farkas, MONOK István, Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2), 124, nr. 103.) Ebben nem találjuk az inkriminált idézetet, ugyanakkor Joseph Lang még protestánsként felgyűjtött *loci communes* is szerepel a nagyszombati állományban (*Uo.*, 101. nr. 269.) *Florilegium rerum et materiarum selectarum* (Strasbourg, 1625) címmel, ebben már viszont megvan a hivatkozott szöveg, ahogy a *Polyanthea novában* is. (*Magyarországi jezsuita könyvtárak*, 2..., i. m., 124, nr. 106) Ez utóbbit Lang immár katolikusként szerkesztette egybe a Nani Mirabelli–Amantius–Torti-féle idézetgyűjtemény és előző saját kollekciója alapján.

az azokat tartalmazó kötetek alapján hivatkozott, illetve azokból vette az idézeteket.⁵³ Ugyanezt feltételezhetjük Pázmánnyal kapcsolatban is.

Káldi három prédikációs kötetét figyelembe véve a 47 Plutarkhosz-hivatkozás közül 39 származik a *Moraliából*.⁵⁴ Legsűrűbben az *Apophthegmata Laconica*, a *Regum et imperatorum apophthegmata*, a *De Iside et Osiride* és a *De educatione liberorum* című írásokból idéz. A *Párbuzamos életrajzokból* Szolón, Lükurgosz, Epameinondas, Démoszthenész, Sertorius, Phókion, ifjabb Cato és Iulius Caesar biográfiáira hivatkozik.

Pázmány és Plutarkhosz

Pázmány Péter Káldinál mintegy négyszer többször, a teljes életműben 255 alkalommal hivatkozik Plutarkhoszra, mindössze 20 esetben a *Párbuzamos életrajzok* 13 biográfiájára, a többiben a *Moraliához* utalja az olvasót. Az antik szerző használatát már a grazi években regisztrálhatjuk, Pázmány egyetemi előadásjegyzeteiben jellemzően nem kíséri citátum a hivatkozásokat.⁵⁵ A *Dialecticában* és a *Theologia scholasticában* jellegükből fakadóan mindössze kettő, illetve egy utalás szerepel, a *Physica*-jegyzetben viszont annál nagyobb hivatkozottságot találunk, amennyiben Pázmány huszonegyszer említi a tévesen Plutarkhosznak tulajdonított *De placitis decretisque philosophorum naturalibus libri V* (*Öt könyv a filozófusok természetbőlseleti nézeteiről és tanításairól*) című művet. Ez egyben a legtöbbet hivatkozott Plutarkhosz-mű a Pázmány-oeuvre-ben. A vitáiratok közül a *Tíz bizonyágban*, az *Öt szép levélben*, a *Kalauzban*, és annak 1613-as kiadásának függelékében megjelent *Öt levélben*, valamint a *Peniculus papporum*ban találunk elszórtan néhány Plutarkhosz-hivatkozást.

Pázmány a többi latin forrásához hasonló módon idézi Plutarkhoszt, vagyis ha közli a latin szöveget, akkor általában a befogadó írás kontextusára alakítva

⁵³ GÁBOR, Káldi György *prédikációi ...*, 49. j. i. m., 39.

⁵⁴ KÁLDI György, *Az Vasarnapokra-való Prédikációknak Első Részge*, Pozsony, 1631, RMNy 1509; UÓ, *Az Innepekre-való Prédikációknak Első Részge*, Pozsony, 1631, RMNy 1510; UÓ, *Istennek szent akarattya az az: a' Nagy Úr tíz parantsolattyának egynehány Prédikációkkal való meg-magyarázása*, Nagyszombat, 1681, RMK I. 1268.

⁵⁵ *Dialectica* = *Petri Cardinalis Pázmány Archi-Episcopi Strigoniensis et Primatis Regni Hungariae Opera Omnia*, I, Budapestini, 1894. *Physica* = *Petri Cardinalis Pázmány Archi-Episcopi Strigoniensis et Primatis Regni Hungariae Opera Omnia*, II–III, Budapestini, 1895, 1897. *Theologia scholastica* = *Petri Cardinalis Pázmány Archi-Episcopi Strigoniensis et Primatis Regni Hungariae Opera Omnia*, IV–VI, Budapestini, 1899, 1901, 1904.

lefordítja azt, (kivételet képez ez alól *Kalauz*, ahol a legtöbbször az olvasóra bízva a fordítást), vagy csak magyarul idézi a szöveget, ugyancsak sokszor laza megfeleltetéssel, inkább parafrázálva azt. Ahogyan más vendégszövegek (beleértve saját korábbi írásait), úgy a Plutarkhosz-citátumok is a Pázmánynál megszokott újrashasznosító szövegalkotói eljárás részét képezik adott esetben.⁵⁶ Így például a *Tíz bizonyosság*ban ahhoz az érveléshez, miszerint Luther az ördögtől kapta volna a tanait, az exemplumként használt, Plutarkhosztól vett anekdotát két latin művében, a *Peniculus papporum*ban és a *Logi alogiban*, valamint a *Kalauz*ban is felhasználta. Az spártai szenátushoz kapcsolódó történetet a *Moralia Politicorum opus* című esszéjének Nicola Sagundino (1402–1464) által fordított változatából meríti.⁵⁷

<p><i>Tíz bizonyosság</i> (PÁZMÁNY 1605/2001, 52:31–53:6)</p> <p>Azt írja Plutarchus hogy Lacedemonba, egy Demosthenes neüü lator ember, ighen hasznos es alkalmatos tanacsot ada, De a tanaczadonac melatlansagaert, nem akara ezt keouetni, a Váras, hanem egy beocsülletes polgart valaszta, hogy ezt Vyonnan, mint maga teczeset a Tanacz eleibe adna, es Igy gyalazat nélkül, keouethetnec az hasznos tanaczot: Mores enim dicentis sunt, qui persuadent, non Oratio.</p>	<p><i>Peniculus papporum</i> (1611) <i>Logi alogi</i> (1612)</p> <p>Et certe, si Lacedemonij, cujusdam Demosthenis probrosi hominis sententiam idoneam ac salutarem, acceptare ob indignitatem autoris noluerunt:</p>	<p><i>Kalauz</i> (1613), 180. <i>Kalauz</i> (1637) PPÖM III, 284.</p> <p>E világi okos emberek-között történt dolognak írja Plutarchus, hogy a gyalázatos ember jó tanácsa sem volt kellemetes; mert a szép tanítást meghomályosította a tanítónak rosszvolta: [1613: megmocs-kollya az embernek rossz erkölcs] Lacedaemone Demosthenes quidem, autor in Senatu fuit sententiae cujusdam salutaris, ac idoneae: ad quam repudiandam, pro indignitate autoris, visus est Senatus propensior. Proinde Ephori, alium ex Senioribus delegerunt, cui</p>
---	--	--

⁵⁶ Az újrashasznosító alkotói eljárásról lásd: HARGITAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újratrása*, Budapest, Universitas, 2019.

⁵⁷ A Sagundino-féle latin fordítás legkorábbi nyomtatott megjelenése *De politica et imperatoria institutione ad Traianum imperatorem*, [Milano?], 1500.

		<i>sententiam dicendam demandarunt, mores enim dicentis sunt qui persuadent, non oratio.</i>
--	--	--

Látjuk, hogy a *Tíz bizonyosság*ban kizárólag magyarul felidézett történetet a *Kalauz*ban már csak latinul citálja, és ez utóbbi parafrázisa a *Tíz bizonyosság*ban lévő anyanyelvi szöveg. Ez alapján feltételezhető, hogy Pázmány valószínűleg már 1602 körül azt a több fordító munkáját tartalmazó Plutarkhosz-kiadást, vagy az adott idézetet magában foglaló florilégiumot használta, amelyet később a *Kalauz*hoz is. A florilégium-használatnak némiképp ellent mond, hogy a szóba jöhető idézetgyűjteményekben, így például a már említett Lang-féle *Polyantheában*, vagy Ludovicus Granatensis morálfilozófiai *loci communes*ében csak az utolsó, egyébként Menandrosztól származó mondat, *Mores enim dicentis sunt, qui persuadent, non Oratio*, szerepel apophthegma gyanánt.⁵⁸

Pázmány ugyancsak a *Tíz bizonyosság*ban idéz először a *Moralia* királyok és hadvezérek bölcs mondásait tartalmazó gyűjteményéből (*Regum et imperatorum apophthegmata*). A Dareiosz hű hadvezérééről, Zópüroszról szóló történetet a *Kalauz*ban szintén citálja; mindkét alkalommal magyarul adja vissza a latin szöveget. A Hérodotoszra visszamenő anekdota szerint Zópürosz, azért hogy a perzsák végre bevehessék a két éve tartó ostromlott Babülont, orrát és fülét levágtatja, így felderítés közben nem ismerik fel őt az ellenség katonái. A perzsák ezt követően csellel elfoglalják Babülont.⁵⁹ A Zópüroszról szóló történettel vélhetőleg Raffaello Regio fordításában találkozhatott Pázmány, legalábbis erre utalhat az, hogy Xylander latin szövegéből hiányzik az önmegverés motívuma.

⁵⁸ Az *Oratio, ut sermo* címszó alatt: Joseph LANG, *Novissima polyanthea, in libros XX dispersita*, [...], Frankfurt am Main, Lazarus Zetzner, 1617, 1005. *Eloquentia* címszóval: Ludovicus GRANATENSIS, *Loci communes philosophiae moralis in tres tomos digesti*, Köln, Arnold Quentel, 1604, 441.

⁵⁹ DÖMÖTÖR, *A magyar protestáns exemplumok...*, 40. j. i. m., 150, nr. 262.

<p><i>Tíz bizonyosság</i>, PÁZMÁNY 1605/2001, 94:11–15. [Plutarch in Apophthegmat. init. n. 2.]</p> <p>Darius királinac Zopyrus neüü hadnagiarul oluasom, hogy mikor Babyloniát ereouel megh nem vehetne, ereossen megh verete magat, Babyloniába futa, Dariust szidnia kezde, hogy meltatlan io szolgaltiaert vereseggel fizete neki, es így megh csaluan az varasbelieket, el arula az varast:</p> <p><i>Kalauz</i> (1637), PPÖM IV, 8. DARIUS királynak egy Zopyrus-nevű vitez hadnagyárul írja Plutarchus, hogy mikor Babyloniát ostrommal meg nem vehetné, fülét, orrát elmetczeté, agyba-főbe, nyakon-szirton rút vere-ségekkkel tagoltatá magát; az-után beszökék a városba, [...], végre elárulá a várost.</p>	<p>Plutarkhosz, <i>Moralia</i> <i>Regum et imperatorum Apophthegmata</i> (Darius)</p> <p>Raffaele Regio fordítása:</p> <p>Fuit autem Zopyrus vir probus et illi amicus, qui posteaquam seipsum verberibus foedavit, naresque sibi aures amputavit, itaque Babylonios deceptit, ac sibi creditam ab ipis urbem Dario tradidit.⁶⁰</p> <p>Wilhelm Holtzman (Gulielmus Xylander) fordítása:</p> <p>Erat autem Zopyrus amicus regis et vir bonus. Is Zopyrus cum seipsum naso et auribus amputatis foedasset, deceptisque hac fraude Babyloniiis rebus ab iis praefectus urbem Dario prodidisset.⁶¹</p>
--	--

A történetet exemplumként Bornemisza Péter és Magyar István is felhasználta.⁶² Egy másik Zópürosz-anekdotát pedig Enyedi György idézett.⁶³

Látjuk, hogy Pázmány a vitairataihoz is használta olykor Plutarkhoszt, ahol azonban az antik szerző igazán otthonra lelt, az mégiscsak a *Prédikációk*.⁶⁴ A be-

⁶⁰ PLUTARCHUS, *Opera Moralia, quae in hunc usq[ue] diem latine extant, universa [...]*, Bazel, Isingrin, 1541, 57.

⁶¹ PLUTARCHUS, *Moralia, quae usurpantur [...]*, ford. Guilielmus XYLANDER, Bazel, Guarin, 1570, 169.

⁶² DÖMÖTÖR, *A magyar protestáns exemplumok...*, 40. j. i. m., 150, nr. 262.

⁶³ ENYEDI *prédikációi*, 41. j. i. m., II, 80.

⁶⁴ PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangeliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. KANYORSZKY György, Budapest, 1903. (A továbbiakban: PPÖM VI.);

szédekben lévő összesen 207 említésből mindössze 14 származik az *Életrajzok*-ból, a többi a *Moralia* értekezéseiben található. A legtöbb, azaz 19 hivatkozást a *Septem sapientium convivium (Symposium)* adja, utána következnek az *Apophthegmata regum et imperatorum* 18, a *Quaestiones Romanae* 13, a *De sera numinis vindicta*, a *De educatione liberorum* és a *De cohibenda iracundia* egyenként 12 említéssel. (A további számokat lásd a tanulmányt követő táblázatban.) A *Moralia* két legtöbbet idézett írása jól tükrözi, hogy mennyire kedvelte Pázmány a morális életbölcességeket közvetítő szentenciákat (gnómákat) és apoftegmákat.⁶⁵ Sík Sándor szerint „ez az eleven, magyaros szentenciózus kifejezésmód” Pázmány stílusának elengedhetetlen része volt,⁶⁶ Óry Miklós pedig kiemeli, hogy „a szentenciózus beszédű Pázmány nagyon szerette a Szentírásból a sapientiális-könyvek [Jób, Zsolt, Péld, Préd, Én, Bölcs, Sír és Báruch – B. O.] mondásait és praktikus életbölcességét.”⁶⁷

Amint már említettem, a morálfilozófiai írások, így Plutarkhosz forrásként való használata illeszkedett a trienti zsinat elvárásához, amely az egyházra mint tanítóhivatalra a dogmatikailag helyes tanítás mellett a közerkölcsök jobbítását, a keresztényi életvitel oktatásának feladatát szabta ki. A hívek morális épülését megcélzó normaközvetítés elsődleges terepéül a zsinat a szentbeszédet jelölte meg, Pázmány pedig igyekezett is ennek megfelelni, olyannyira, hogy Sík Sándor szerint „Pázmány beszédeinek jóformán egyetlen tartalma: az erkölcsi tanítás.”⁶⁸ A *docere* mellett a gyönyörködtetésnek (*delectare*) is fontos szerepet szánt⁶⁹ – a beszédet színesítő érvek, argumentumok gyanánt alkalmazta az egyebek mellett Plutarkhosztól vett idézeteket.

Pázmány prédikációi tematikus sermók, amelyek sokszor a perikópával összefüggő morális jelenségekre, viselkedési-életviteli problémákra, illetve erkölcsi feladatokra fókuszálnak.⁷⁰ Ehhez a morálközpontú tematikához Pázmány jól

PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról predikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. KANYORSZKY György, Budapest, 1906. (A továbbiakban: PPÖM VII.)

⁶⁵ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 1. j. i. m., 63.

⁶⁶ SÍK Sándor, *Pázmány. Az ember és az író*, Budapest, Szent István-Társulat, 1939, 336.

⁶⁷ ÓRY Miklós, *Pázmány az íge szolgálatában*, Szolgálat, 1969/2, 47–70, 66.

⁶⁸ SÍK, *Pázmány...*, 66. j. i. m., 289.

⁶⁹ BITSKEY, *Pázmány prédikációi...*, 1. j. i. m., 80–81.

⁷⁰ HORVÁTH Csaba Péter, *Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter? = Pázmány nyomában...*, 1. j. i. m., 184.

tudta alkalmazni az ugyancsak egy-egy témát körüljáró Plutarkhosz-értekezéseket. Az Advent II. vasárnapjára írt első prédikációjának tematikus címe *Miért sajnalgattya Isten biveit e földön; és ellenségét gyakorta kedvekre tartya?* Ennek, a híveket bizonyosan foglalkoztató, mindig aktuális, keresztény kontextusban megfogalmazott témának tökéletes antik előzménye-forrása az isteni gondviselésben maga is hívő, ráadásul delphoi pap, Plutarkhosz idevágó írása. A dialógus prédikációs hasznosítása nemcsak Pázmány fejében fordult meg, hanem Ludovicus Granatensisében is.⁷¹ A Seneca és Plutarkhosz erkölcsfilozófiai műveiből összeállított homiletikai segédkönyve, a *Loci communes philosophiae moralis* a „Dei providentia et iustitia” (az isteni gondviselés és igazságosság) tárgykörben több, a szentbeszédben hasznosítható szakaszt idéz a *De sera numinis vindicta* című dialógusból.⁷² Szövegszerű egyezések mindazonáltal nem igazolják, hogy Pázmány forgatta volna a granadai dominikánus tematikus gyűjteményét. Pázmány sermójában az evangéliumi szakasz (Mt 11,2) fordítása után, a bevezetőt és a propositiót követően a perikópához fűzött morális tanítás kifejtését kezdetben bibliai idézetek szövik át, majd egy időre az antik filozófia kerül túlsúlyba. A lapszéli locusjelöléseket átfutva az az érzésünk támad, hogy a két auktor, Seneca és Plutarkhosz mintegy versenyeznek az idézettségben. Seneca „nyer” ugyan, de Plutarkhosz csak három idézettel marad el mögötte, és a hispano-római filozófusé mellett a tőle idézett gondolatok lesznek a beszéd egy részének „legfontosabb tartó elemei.”⁷³ Pázmány hét alkalommal idéz az említett dialógusból, amelyre *De sera numinis vindicatione* (*Az isteni bosszú késlekedése*) címmel hivatkozik és idézi azt Willibald Pirckheimer fordítása alapján.⁷⁴ A citátumokat vélhetőleg a mű teljes, kötetben megjelent szövegéből, nem pedig florilégiumokból vette, mivel a prédikáció *confirmatio*jának eleje szorosan követi az antik forrás gondolatmenetét.

⁷¹ Granatensisnek a Trident utáni egyházi beszéd, így Pázmány prédikációinak is a formálódásában való szerepéhez lásd: BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 1. j. i. m., 41–44. A spanyol dominikánus hatása Pázmány *Imádságos könyvében* bizonyosan kimutatható: BOGÁR Judit, *Pázmány Péter imádságainak forrásaiból = Imádkozás a régi Magyarországon*, szerk. BAJÁKI Rita, SZÁDOCZKI Vera, Budapest, ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 29), 39–52.

⁷² GRANATENSIS, *Loci communes...*, 58. j. i. m., 243–260.

⁷³ LUKÁCSY, *Magyar Seneca*, 4. j. i. m., 268.

⁷⁴ A nürnbergi Willibald Pirckheimer (1470–1530) eredetileg *De his qui tarde a numine corripuntur* címmel közölte fordítását. PLUTARCHUS, *De sera numinis vindicta = Plutarchoi Chaeronei [...] Ethica sine Moralia opera [...]*, Basel, Michael Isingrin, 1555, [225v]–233r.

Plutarkhosz abból indul ki, hogy az istenség valamennyi emberi erény tekintetében mintaképpül szolgál, a bosszúállásban is azért olyan lassú, hogy megtanítsa minket a hirtelen haragból származó megtorlás és következményeinek elkerülésére.

PLUTARKHOSZ, <i>De sera numinis vindicta</i>	PÁZMÁNY, Advent II. vasárnapi első prédikáció ⁷⁵
<p>Isten, Platón szerint, amikor köz elé állította magát, mint minden jó és szent példaképét, hogy az emberi erénynek, mivel szerfölött hasonló hozzá, legyen kit utánoznia és teljes erejével követnie. [...] Mert annál hasznosabb nincs, amit Isten lehetővé tett az ember számára, mint ha az őt utánzással és követeléssel jó és hasznos tetteket hajt végre az erényesség érdekében. Ezért úgy látjuk, hogy az isten türelmesen és szabadon bünteti a gonoszokat; nem mintha félne, hogy hibát követ el vagy megbánná az elhamarkodott megtorlást; hanem azért, hogy megszabadítsa bennünket a vadságtól és a bosszúvágytól, és megtanítsa minket arra, hogy, amikor már haragra lobbantunk, vagy dühünk heves és fölébe kerekedik az értelmünknek (mint amikor a heves szomjúságot vagy étvágyat akarjuk kiélegíteni), hogy bosszút álljunk azokon, akik kárt okoztak nekünk, ezt a szelídséget és türelmet utánozva fordítsunk elegendő időt a mérlegelésre, nehogy a hevességet mindjárt a kései és hiábavaló bűnbánat kövesse.⁷⁶</p>	<p>Nem csak szóval, hanem cselekedetek példájával, akart Isten minket a tisztességes jószágok gyakorlására tanítani. Ha Isten mingyárt hevenyében, halogatás nélkül, érdemlett büntetésekkel fizetne a gonoszoknak: úgy sem vólna félő, hogy a hirtelen fenytékben vétek esnék; és a gyors indulatból, vagy szégyenre vagy bánásra-valót mivelne. Azért Isten, nem maga tartóztatásaért jár ily későn és ballagva a gonoszok rontásában: hanem, hogy maga példájával, tanítsa minket a kegyetlenség távoztatására; a harag indulatának zabolázására; az isteni kegyelmességnek követésére. Mert, ha búsulásunk hirtelenségében és haragunk indulatjának melegségében, bosszút akarunk állani ellenségünkön; ha üdőt nem vontatunk, melyben eleit, utólyát meggondoljuk a bosszúállásnak: késő, de haszontalan és gyalázatos bánatokat hoz fejünkre a hirtelenkedés.</p>

⁷⁵ PPÖM VI, 32–33.

⁷⁶ Saját fordítás. „Primo itaque considerate, quod ex Platonis sententia omnium bonorum sese deus in medium constituit exemplar, ut humana virtus, quum illi admodum conformis esset haberet quem imitaretur, totique sequeretur viribus. [...] Nulla enim re magis Deo frui concessum est homini, quam si imitando ac sequendo illius bona et honesta opera, ad virtutem usurpet. Quapropter tarde et lente illum flagitiosos corripere videmus, non ideo accidit, quoniam ob praeproperam animadversionis celeritatem, erroris vel poenitentiae crimen vereatur, sed ut a nobis feritatem ac vindictae impetum auferat, doceatque non ira accensus, aut quum furor estuat et fervet, rationemque altius saltando exsuperat (veluti quum sitim aut famam exsatiare conamur) inimicos, quique nos affecerunt iniuria, ulcisci, sed illius imitatos mansuetudinem atque cunctationem, deliberare ac hora consultrice nos vindicare, ne protinus impetum sera et inutilis sequatur poenitentia.” PLUTARCHUS, *De sera numinis vindicta*, 74. j. i. m., 226v.

Plutarkhosz dialógusának folytatásából az is kiderül, hogy a másik indok a késleltetett bosszúra, hogy az istenség időt hagy az embernek a megváltozásra. Pázmány argumentációjában a második lépcső ugyanez az elképzelés. (A gondolat Plutrakhosznál lévő folytatását, miszerint az istenség azért hagy időt az embernek a megváltozásra, mert tisztában van azzal, hogy a lélekben lévő erények egy része velünk született, míg a gonoszság a környezeti ártalmak, helytelen táplálkozás és álnok beszélgetések eredménye, Pázmány értelemszerűen nem veszi át.)

PLUTARKHOSZ, <i>De sera numinis vindicta</i>	PÁZMÁNY, Advent II. vasárnapi első prédikáció
De valószínű, hogy az isten, bármennyire beteg lélek tönkretételét is határozta el, hosszán megfigyeli és okosan megfontolás tárgyává teszi annak érzelmeit, hogy vajon hajlandó-e a bűnbánatra, és időt hagy nekik a megjavulásra. [...] De azoknak, akikkel kapcsolatban belátja, hogy meggondolatlanul, inkább az erényt illető tudatlanságuk, mint a bűnök (tudatos) választása miatt vétkeznek, időt szokott adni a hibák kijavítására. ⁷⁷	Azért-is várja Isten a bűnösöket: mert, a kik most gonoszságban merültek, ezután tekéletes szentekké változhatnak. [...] Nem nézi csak azt, miben vagyon most; hanem arra néz, mi leszen belőlle; ⁷⁸

Pázmány ezt követően a „tudatlan új gazda”, illetve a „goromba gazda” és a „régí tudós major” termőföldhöz és érett-éretlen gyümölcszhöz való viszonyát fejti ki részletesen egy allegóriában, amelynek kiinduló példázata szintén Plutarkhosz dialógusából való.

⁷⁷ Deum vero, quum aegrotam animam affigere statuit, longius introspicere affectusque discernere decet, prudenterque considerare, num aliquando poenitentia, flecti debeat, sicque tempus ad emendanda tribuere scelera. [...] Quos vero ob honesti ingnorantiam potius, quam vitiorum delectu temere peccare novit, illis emendandi tempus tribuere solet. PLUTARCHUS, *De sera numinis vindicta*, 74. j. i. m., 226v.

⁷⁸ PPÖM VI, 33–34.

PLUTARKHOSZ, <i>De sera numinis vindicta</i>	PÁZMÁNY, Advent II. vasárnapi első prédikáció
Ezért, ahogyan a földművelésben járatlan ember semmibe vesz egy olyan földdarabot, amelyet teljesen ellepnek a gyomok és a vadnövények, amely bővelkedik vadállatokban, folyó patakokban és sárban; úgy az, aki jártas a mezőgazdaságban, felismeri, hogy mindezek a termékenység jelei és ebből ítéli meg a talaj gazdagságát.	„A tudatlan új gazda, ha oly földet lát, melyben a gazok és vad-füvek buján nőnek, semmire böcsüll; szántani nem akarja, mivel haszonra-valót nem lát benne: De a régi tudós major, a roszt füvek temérdekségéből, eszébe vészi a föld sírosságát; azért örömesben feltöri, és béveti jó magval, hogy-sem a tiszta kopár mezőt.” ⁷⁹

Ezt a példázatot gondolja tovább és egészíti ki Seneca bölcs meglátásával, valamint Gellius idevágó, gyümölcséréssel és olajbogyó-termesztéssel kapcsolatos idézeteivel.⁸⁰

A *De sera numinis vindicta* kontextusa az antik (pogány) transzcendencia és szakralitás, az isteni gondviselésbe vetett hit, helyszíne is Apollón delphoi temploma, melynek egyik papja maga a szerző. Ez az istenhitbe ágyazottság teszi lehetővé, hogy a Plutarkhosznál lévő nagyobb szövegegységek, még akár a pogány istenségnek címzett megszólítással együtt is átemelhetők a prédikációba: „*at optimus ille iudex, aetatem horamque rationis ac virtutis cooperatricem, benigne exspectat*; de, a mennyei igaz Bíró, üdőt és órát vár, melyben észére jőjön a ki megbotlott; és elébbi gonoszágát befedgye következő életének tekkéletességével.”⁸¹

Pázmány az isteni megtorlás késleltetésének igazolására szolgáló másik érvt is Plutarkhosz dialógusából veszi.

⁷⁹ Quemadmodum igitur agriculturae inexpertus, regionem quam densis cernit obsitam virgultis plantisque sylvestribus incultam, feris refertam, fluminibus ac fontibus variis irriguam, coenoque plurimo quoque versum inviam, floccipendit, rei vero rusticae gnarus, haec omnia fertilitatis indicia esse cognoscit, terraeque ubertatem hinc discernit: [...], *De sera numinis vindicta*, 74. j. i. m., 227 r.

⁸⁰ PPÖM VI, 33.

⁸¹ PPÖM VI, 34. PLUTARKHOSZ, *De sera numinis vindicta*, 74. j. i. m., 227r.

PLUTARKHOSZ, <i>De sera numinis vindicta</i>	PÁZMÁNY, Advent II. vasárnap első prédikáció
„Ugye ti is úgy látjátok, bizonyos görögök igen helyesen tették, hogy lemásolták azt a törvényt, miszerint Egyiptomban, ha egy várandós nőt halálra ítélnék, börtönben kell tartani, amíg meg nem szülte gyermekét?” De még mennyire, mondták ők. „Ha egy személy – folytattam – ahelyett, hogy gyermeket szülne a világra, rendelkezne azzal a képességgel, hogy napvilágra hozzon valamilyen rejtett tervet, és megmutassa, hogy az a véttség a közjót szolgálja majd, amikor valamilyen kényszerítő körülmény sürget, nemde jobb a büntetés felfüggesztése, mint a megtorlás meggondolatlan siettetése?” ⁸²	„Minden nemzetek szokása, hogy akár-mely nagy vétekért sem ölik-meg a nehézkés-aszszonyt: hanem, halálos fogságban őrizik, míg elhozza gyermekét, mert job és illendőb, büntetés-nélkül, elevenen tartani a vétkest, hogysem a várandó jót megfojtani: <i>quid si quis non infantes pariat; at-tamen potis sit in multis utilis esse vindicta publice, si expectetur: nonne consultius expectatur?</i> ha ki gyermeket nem szülhet; de várakodás után, gonoszságából kitérvén, nagy dolgokban, tisztességes fáradsággal, hasznos szolgálatokat cselekedhetik a közön-ségnek: vallyon nem oly méltó-e halasztani büntetését, mint a szülő-aszszonyra várakozni?” ⁸³

Megjegyzésre méltó, hogy a Pázmány által citált latin mondat, a Plutarkhosz-mű egyetlen latin fordításában sem, és egy florilégiumban sem található meg ebben a formában, valószínűleg Pázmány itt lerövidítve egyszerűsítette az amúgy meglehetősen bonyolult megfogalmazott mondatot. A latin szöveget követő magyar parafrázis ugyanakkor a mondat eredeti jelentését adja vissza.

Máshol is találunk párhuzamot a *Moralia* írásaival a sermók témaválasztásában, illetve annak kifejtésében. Így *A fiaknak istenes neveléséről* című prédikációban

⁸² Aegyptiacam vero legem, quae gravida, donec pariat, in mortis carcere custodire iubet, nonne Graecorum quidam consulte vobis transcripsisse videntur? Et sane quidem, illi aiebant. Intuli itaque: Si infans nondum aeditus, sed adhuc latens in utero, potis est tempore opus sive consilium absconditum in solis proferre lucem, ostende reque noxam istam salutis causa, seu aliqua necessitate cogente, perpetrata esse, nonne satius poenae erit suspensio, quam inconsulta acclerataque vindicta? Plutarkhosz, *De sera numinis vindicta*, 74. j. i. m., 227r.

⁸³ PPÖM VI, 34.

hét hivatkozással szerepel a gyermeknevelésről szóló Pszeudo-Plutarkhosz-értekezés, a *De educatione liberorum*.⁸⁴ A *Házasságban-élő asszonyok tanuságában* Pázmány többször citálja a témába vágó *Coniugalia praecepta*.⁸⁵ A *Gyilkosságról és haragról* című szentbeszédben Seneca *De irā* mellett a már korábban említett *De cohibenda iracundia*, azaz a harag megfékezéséről szóló írást hivatkozva több alkalommal, Erasmus fordításában.⁸⁶ Ez utóbbi prédikációban érdemes megvizsgálni, hogyan használja Pázmány Plutarkhoszt az érvelésében más antik auktoroktól vett példákkal együtt.⁸⁷ Pázmány a propositióban előzőleg megjelölt egyik témával, a gyilkossággal kapcsolatban írja, hogy ennek az ördögi bűnnek az elsődleges büntetése a lelkiismeret-furdalás. Erre bibliai példákat hoz fel, majd a büntetés mikéntjére, vagyis hogy a meggyilkolt lelke folyvást zaklatja az elkövetőt, Vergilius *Aeneis*-éből (IV, 386) idéz. („*Omnibus umbra locis adero: dabis improbe poenas*”, azaz „mindenütt a gyilkossal jár és gonoszságának emlékezetivel kínozza őtet.”) A lelkiismeret-furdalás bemutatására „rettenetes példák” – köztük a Plutarkhosztól vett idézetek – sorával árasztja el az olvasót. A prédikáció másik témája a gyilkossággal karöltve járó harag. Míg a gyilkosság bizonyosan bűn, addig a harag nem feltétlenül az. „A harag nem egyéb” – írja Pázmány – „hanem magunk óltalmának és gonoszunk távoztatásának serény és bátorságos kívánása. Ez magában nem vétkes, ha az igaz okosság és Isten törvénye czéllját által nem hágja.”⁸⁸ Ezek szerint a harag megítélésében lehet distinkcióval élni, és a kérdés bölcselkedő volta miatt Pázmány nem is a *Bibliából* kölcsönöz érveket, hanem Ciceró és Seneca morálfilozófiájából idéz. Szintén a kérdés teoretikus voltának tudható be, hogy Plutarkhosznak nem valamely gyakorlati erkölcsstani művét, hanem a sztoikus etikát bíráló elméleti írását, a *De virtute moralit* idézi. Ebből a sermóból Pázmány fordítási vagy inkább parafrázis technikáját jól illusztráló mondatokat is kiemelhetünk.

Latin idézet	Szó szerinti fordítás	Pázmány parafrázisa
„ <i>Iram nervos animi cognominavit, qui et intenderentur acerbitate, et laxarentur mansuetudine</i> ” ⁸⁹	Platón a haragot lelkünk inainak hívta, amelyek egyrészt megfeszülnek a szigorúságtól, másrészt elemyednek a szelídségtől.	„Plátó [...] a haragot lelkünk inainak hívta: mivel ennek erejével hordoztatnak és óltalmaztatnak egyéb javaink.” ⁹⁰

⁸⁴ *Vízkereszt utáni I. vasárnap. Első prédikáció: A fiaknak istenes neveléséről*, PPÖM VI, 249–266.

⁸⁹ *Uo.*

⁹⁰ *Uo.*

Látjuk, hogy Pázmány jóval tömörebben és a mondat eredeti értelmét némileg megváltoztatva adja vissza a mondatot magyarul. A példa megfelel a *Prédikációk* „a keresztyén olvasókhöz” címzett előszavában vázolt anyanyelvi programnak, miszerint Pázmány a latin idézeteket úgy illeszti bele saját szövegébe, hogy azok akár el is hagyhatóak.⁹¹ A néhány sorral lejjebb lévő Plutarkhosz-idézetet, „*Moderata ira, fortitudini adjumento est*” viszont éppen bővíti, és a benne lévő „fortitudo” szót *bendiadioinként* fordítja, ti. „A mértékletes harag segítője a bátorságnak és erősségnek.”⁹²

Pázmány olykor meglepő gondolattársítás eredményeként használja Plutarkhoszt. *A vakmerő itiletről* című prédikációjában az 1Kor 11,31 alapján az önismeret fontosságát hangsúlyozza.⁹³ Az önmagunkkal kapcsolatos tisztán látás nehézségét viszont a *Moralia De curiositate* című esszéjében lévő mitikus alakkkal, a Lamiával példázza.

Latin idézet	Szó szerinti fordítás	Pázmány fordítása
„De közönségesen olyanok vagyunk, úgy-mond <i>Plutarchus</i> , mint a lámia: <i>Sicut fabulae narrant, Lamiam domi quidem coecam oculos habentem in vasculo quodam repositos: verum ubi prodit foras, reponit, ac tum oculata est. Ita quisque nostrum, foris, in rebus aliorum, sibi</i>	Ahogy a mesék is mondják, a Lámia otthon vak, mint-hogy szeméit egy edényben tartja, ám ahogy kimegy a házból, visszateszi azokat, és mindjárt szemes. Hasonlóképpen mi is a mások dolgait nézzük, sajátunkat illetően se szemünk, se fényünk.	„mely mikor othon vólt, kivette szemét és egy tiszta edényben tartotta, setétben ülven; házából kimenvén, feltette szemét, mint oculárát és egyebeket nézett. Mí-is szemesek vagyunk egyebek látására;

⁸⁷ A beszédben használt források szerkezeti-tartalmi vázlatban való elrendezését lásd: RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásairól = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatók 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006, 113–124.

⁸⁸ *Uo.*, 204.

⁸⁹ *Uo.*

⁹⁰ *Uo.*

⁹¹ „Ugy rendeltem pedig, azoknak magyarul írt formáját, hogy, a ki deákul nem tud, vagy a ki a kösség-előt deákul nem akar olvasni, csorba nem esik a magyar írásban; hanem úgy foly, mint, ha a deák szók közbevetve sem vólnának.” PPÖM VI, XXV.

⁹² *Uo.*

⁹³ „Ezeket értvén, vakmerőül senkit ne ítéljünk, hanem szálljunk magunkba és meggondoljuk, hogy, *Si nosmetisos dijudicaremus, non utique judicaremur*; [1 Kor 11,31] ha magunkat megítéljük, Istentől nem íteltetünk.” *Pünkösöd utáni X. vasárnap, 2. prédikáció. A vakmerő itiletről*, PPÖM VII, 332.

<i>oculum imponit: in nostris, nec oculos habemus, nec lucem.</i> ⁹⁴		vakok a magunk ismerésére.” ⁹⁵
---	--	---

Egyrészt látjuk, hogy a latin idézet az értelem megváltozása nélkül valóban kiemelhető a szövegből, másrészt, ha Pázmány tolmácsolását összehasonlítjuk a szó szerinti fordítással, az is megállapítható, Pázmány hol egészíti ki, és hol tömöríti a latin szöveget.

Kötet vagy florilégium?

Pázmány idézéstechnikájával kapcsolatban rendszeresen felmerül a kérdés, hogy vajon konkrét művekből vagy florilégiumokból, illetve florilégiumként funkcionáló gyűjteményes kötetekből merített-e. A kérdés vissza-visszatérő eleme nemcsak a Pázmány-, de mint láttuk, a Káldi-kutatásnak is. Mind Bitskey István, mind Gábor Csilla lényegében azon az állásponton van, hogy a barokk prédikációk nagy tömegű forrás- és idézetanyagának mozgósításához elengedhetetlenek az idézeteket tartalmazó segédkönyvek, florilégiumok használata, ugyanakkor a hivatkozott források pontos, „helyrajzi” megjelölése az eredeti, teljes művek forgatása révén történhetett meg.⁹⁶ Ahogyan az Pázmány írásainak forrásvidékének feltérképezésekor máskor is előfordul, úgy Plutarkhoszsal kapcsolatban sem tudjuk bizonyossággal kimutatni, hogy Pázmány pontosan mely *Moralia*-kiadásokat használta, vagy milyen idézetgyűjteményből dolgozott. Ez utóbbiak esetében kézenfekvő volna, hogy a fentebb említett florilégiumok mellett a szapienciális könyvekhez kapcsolódó, Plutarkhoszt és Senecát szintén bőséggel idéző kommentárokból vette volna idézeteit. Ilyen például Cornelius a Lapide, Pázmány magánkönyvtárában bizonyosan meglévő *Sirák fia könyvéhez* és a *Példabeszédek könyvéhez* írt magyarázatai, vagy Andreas Schott *Adagia lia sacra Novi Testamenti*

⁹⁴ *Uo.*, 332–333.

⁹⁵ *Uo.*, 333.

⁹⁶ BITSKEY, *Humanista erudíció ...*, 1. j. i. m., 54–57; GÁBOR, *Káldi György prédikációi ...*, 49. j. i. m., 56.

graeco-latina című gyűjteménye, amely az Újszövetségben fellelhető proverbium-jellegű mondásokat tartalmazza és magyarázza.⁹⁷ Ezekben sok Plutarkhosz-idézet található, de nem illeszthetők be Pázmány citátumhasználatába.⁹⁸ Ugyanez a helyzet más, a korban népszerű florilégiumokkal, például a már említett Joseph Lang *Polyantheájával* is: az idézeteknek sem a szűrőpróba-jellegű, sem a tematikus visszakeresése nem eredményez releváns találatot. Mindezek alapján hajlunk arra, hogy Pázmány forráshasználatára is érvényesnek tekintsük azt, amit Gábor Csilla Káldival kapcsolatban fogalmazott meg: „A mennyiségi átalakulásnál azonban fontosabb azt kiemelni, hogy – a humanizmus »ad fontes« igényével összhangban – határozott nyomait találjuk a felhasznált források eredetiben való forgatásának, ennek következményeként pedig a hivatkozások pontosságára kell felhívniunk a figyelmet. [...] Az idézetek tekintélyes mennyisége ennek ellenére valószínűvé teszi a florilégiumok használatát is, ám szerzőnk az esetek nagy részében feltehetően utólag az eredeti művekben visszakereste az onnan vett hivatkozásokat, kiegészítve azokat a segédkönyvekből hiányzó adatokkal.”⁹⁹

Pázmány közel negyven éves írói működése során magánkönyvtára mellett számos nagyobb, főleg jezsuita könyvtári állományt használhatott akár Grazban, Bécsben, Pozsonyban vagy Nagyszombatban stb. Ezekben biztosan nagy számban fordultak elő az ókori klasszikusok, köztük Plutarkhosz latin nyelvű kiadásai is, így joggal feltételezhető a kötetalapú forráshivatkozás. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Pázmány nem egyetlen Plutarkhosz-kiadást használt. A *Moraliónak* a *Prédikációléban* hivatkozott 30 értekezése több fordítótól származik, így lehetséges, hogy egy 1570 előtti, gyűjteményes kiadásból vette Pázmány az idézeteket, ezt valószínűsítik a *Tíz bizonyosság*ből és a *Kalauz*ból vett, fentebb bemutatott példák is. Pázmánynak ugyanakkor a Xylander-féle összkiadás is rendelkezésére állhatott, mivel a *Moralia* több írását a német tudós fordításában idézi.

⁹⁷ Cornelius A LAPIDE, *Commentaria in Ecclesiasticum*, Antwerpen, 1634; UŐ, *Commentaria in Proverbia*, Antwerpen 1635; Andreas SCHOTT, *Adagia sacra Novi Testamenti graeco-latina*, Antwerpen, 1629. Arról, hogy ezek a kötetek megvoltak Pázmány magánkönyvtárában: BITSKEY István, KOVÁCS Béla, *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyaték*, Magyar Könyvszemle, 91(1975), 34; M. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter magánkönyvtárának újabban azonosított kötetei*, Magyar Sion, 10(52), (2016)/1, 220.

⁹⁸ Cornelius a Lapidének egy másik, az evangéliumokhoz írt kommentárjával több párhuzam is kimutatható Pázmány *A gyilkosságról és a haragról* című prédikációjában. RAJHONA, *Pázmány...*, 87. j. i. m., 119–120.

⁹⁹ GÁBOR, *Káldi György prédikációi...*, 49. j. i. m., 56.

Láthatjuk, hogy számos kérdés felmerül azzal kapcsolatban, hogy hogyan és honnan idézte Pázmány Plutarkhoszt. Az antik szerző Trient utáni, Senecáéhoz hasonló katolikus használata nyilván illeszkedik az európai, főleg jezsuiták képviselte trendbe. Érdeemes lenne megvizsgálni ezt a nagyobb kontextust, ahogy azt is, hogyan alakult Plutarkhosz recepciója a protestáns lelkiségi műfajokban.

Függelék

Pázmány írásaiban hivatkozott Plutarkhosz-művek

A Pázmány által hivatkozott, illetve idézett <i>Plutarkhosz</i> -mű ¹	A fordító	A Pázmány-mű	A hivatkozások száma
<i>Párhuzamos életrajzok / Bioi paralleloei / Vitae parallelae</i>			
<i>Alkibiadész</i>	Alessandro Alessandri <i>Genialium dierum libri sex</i> című műve alapján idézi	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Ariszteidész</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Romulus</i>	csak hivatkozás	<i>Tíz bizonyosság</i>	1
		<i>Kalauz</i>	1
<i>Agészilaosz</i>	csak hivatkozás	<i>Öt szép levél</i>	1
<i>Numa Pompilius</i>	csak hivatkozás	<i>Kalauz</i>	1
<i>Lükurgosz</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	4
		<i>Theologia scholastica</i>	1
<i>Alexander Magnus</i> (Nagy Sándor)	nincs latin idézet/ csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	2
		<i>Physica</i>	1
<i>Crassus</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Marcellus</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Periklész</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Brutus</i>	Hermann Crusser	<i>Prédikációk</i>	1

¹ Több műcím magyar fordításához lásd: Klaus BERGER, Carsten COLPEL, *Vallástörténeti szöveggyűjtemény az Újszövetséghez*, ford. ZÓKA Eszter, Pécs, JATEPress, 2018, 457–458.

<i>Cato Minor</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Caesar</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Moralia</i> / Ethica			
<i>Septem sapientium convivium / Symposium</i> (A hét bölcs lakomája)	csak hivatkozás	<i>Tíz bizonyság</i>	1
	Xylander	<i>Prédikációk</i>	19
	csak hivatkozás	<i>Physica</i>	1
<i>De defectu oraculorum</i> (A jóshelyek hanyatlása)	csak hivatkozás	<i>Öt levél</i>	1
		<i>Physica</i>	1
<i>Quaestiones Naturales</i> (Természettudományos vizsgálódások)	csak hivatkozás	<i>Physica</i>	1
<i>De plantis</i> (Növények) – pszeudomű	csak hivatkozás	<i>Dialectica</i>	1
<i>De planetis</i> (Bolygók) – ismeretlen mű	csak hivatkozás	<i>Physica</i>	1
<i>De sera numinis vindicta</i> (Az isteni bosszú késlekedése)	Willibald Pirckheymer	<i>Prédikációk</i>	12
<i>De educatione liberorum</i> (A gyermekek nevelése) – pszeudomű	Xylander	<i>Prédikációk</i>	12
<i>De cohibenda iracundia</i> (A harag megfékezése)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	12
<i>Apophthegmata regum et imperatorum</i> (Királyok és hadvezérek mondanásai)	Raffaele Regio	<i>Tíz bizonyság</i>	2
		<i>Kalausz</i>	2
		<i>Prédikációk</i>	18
<i>Quaestiones Romanae</i> (Római kérdések)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	13

<i>Consolatio ad Apollonium</i> (Részvétellel Apolloniushoz)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	7
<i>De tranquillitate animi</i> (A lélek nyugalma)	Guillaume Budé	<i>Prédikációk</i>	9
		<i>Physica</i>	1
<i>Coniugalia praecepta</i> (Házassági előírások)	csak hivatkozás	<i>Keresztyéni felelet</i>	1
	Xylander	<i>Prédikációk</i>	6
<i>De adulate et amico / De discernendo amico ab adulate</i> (A hízelgő és a barát)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	7
<i>De amicorum multitudine</i> (A barátok sokasága)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	1
<i>De utilitate capienda ab inimico</i> (Hogyan húzhatunk hasznot ellenségeinkből)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	2
<i>De cupiditate divitiarum</i> (A gazdagság szeretete)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	2
<i>De placitis decretisque philosophorum naturalibus libri V</i> (Öt könyv a filozófusok természetbölcseleti nézeteiről és tanításairól) – pszeudomű	csak hivatkozás	<i>Dialectica</i>	1
		<i>Physica</i>	21
<i>De primo frigido</i> (A hideg princípiuma)	csak hivatkozás	<i>Physica</i>	1
<i>Praecepta civilia / Politicorum opus seu de civili institutione ad Traianum imperatorem</i> (Politikai tanítások)	Nicola Sagundino	<i>Tíz bizonyosság</i>	1
		<i>Kalauz</i>	2
		<i>Peniculus papporum</i>	1
		<i>Acta et decreta synodi dioecesanæ Strigoniensis</i>	1

<i>An virtus doceri possit</i> (Tanítható-e az erény?)	Henri Estienne (Stephanus)	<i>Prédikációk</i>	1
<i>De amore naturali parentum erga proles</i> (A szülők utódaik iránti ösztönös szeretete)	Gilbert de Longueil	<i>Prédikációk</i>	2
<i>De amore fraterno</i> (A testvéri szeretet)	Thomas Kirchmeyer	<i>Prédikációk</i>	3
<i>De audiendo / De recta ratione audiendi</i> (Hogyan hallgassunk beszédek- ket?)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	6
<i>De audiendis poetis / Quomodo adolescens poetas audire debeat</i> (Hogyan hallgassa az ifjú a költőket?)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	3
<i>De Iside et Osiride</i> (Ízisz és Ozirisz)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	5
<i>De tuenda sanitate / De tuenda bona valetudine</i> (Az egészség megőrzése)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	4
<i>De fortuna aut virtute Alexandri</i> (Nagy Sándor szerencséje és erénye)	Guillaume Budé	<i>Prédikációk</i>	7
<i>Amatorius liber</i> (Párbeszéd a szerelemről)	nincs latin szöveg	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Apophthegmata Laconica / Instituta Laconica</i> (Spártai mondások)	Xylander	<i>Kalauz</i>	1
		<i>Prédikációk</i>	11
<i>De curiositate</i> (A kíváncsiság)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	2
<i>De garrulitate</i> (A bőbeszédűség)	Thomas Kirchmeyer	<i>Prédikációk</i>	10

<i>De superstitione</i> (A babona)	Thomas Kirchmeyer	<i>Prédikációk</i>	5
<i>De virtute et vitio</i> (Az erény és a bűn)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	1
<i>De vitiosa verecundia</i> (A túlzott engedelmesség)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	2
<i>De virtute morali</i> (Az erkölcsi erény)	Carlo Valgulio	<i>Prédikációk</i>	4
<i>De virtutibus mulierum</i> (Az asszonyi erények)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	3
<i>An vitiositas ad infelicitatem sufficiat</i> (Vajon a bűn elegendő-e ahhoz, hogy az embereknek boldogtalanságot okozzon?)	csak hivatkozás (Ottmar Nachtigall)	<i>Prédikációk</i>	2
<i>Utrum graviores sint animi morbi quam corporis</i> (A lelki betegségek súlyosabbak, mint a testiek?)	csak hivatkozás (Erasmus)	<i>Prédikációk</i>	1

BOGÁR JUDIT

A Te lucis ante terminum régi magyar fordításairól

A *Te lucis ante terminum* a zsolozsma befejező részének, a kompletóriumnak a himnusza, a nyugovóra térőnek esti imádsága. Szerzője és pontos keletkezési ideje ismeretlen. Az ambrozianus himnusz egyesek szerint az 5. század végén, mások szerint valamikor a 6–8. században keletkezett, majd a 9. században került be a kompletóriumba.¹ Bizonyos területeken csak ezt használták, máshol az egyházi év egyes szakaszaiban és ünnepein ezt, máskor más esti himnuszeket.² A zsolozsmán kívül is ismerték és imádkozták, még Dante *Isteni színjátékában* is szerepel: ezt éneklik a lelkek a purgatóriumban.³ Tanulmányomban e himnusz régi magyar szövegváltozatait vizsgálom.

A *Te lucis ante terminum*nak több magyar fordítása vagy parafrázisa is fennmaradt a 17–18. századból. Korábbi magyar szövegét nem ismerjük, miközben a másik elterjedt kompletóriumhi himnusz, a *Christe qui lux es et dies* több kódexben (*Döbrentei-, Thewrenk-, Lobkowitz-kódex*) is megvan magyarul, és nyomtatásban is többször, többféle változatban megjelent a 16. század folyamán.⁴

A legkorábbi ismert *Te lucis*-fordítás 1643-ból való. Ebben az évben két nyomtatványban is napvilágot látott a *Mivel már bésététedett...* kezdetű szöveg: az *Útújár*s című, ismeretlen szerzőjű imakönyvben, valamint a Draskovich János

¹ *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1974 (Régi magyar költők tára XVII. század, 7 – a továbbiakban: RMKT XVII/7), 631; Andreas WECKWERTH, *Ne pollutantur corpora: Die Furcht vor ritueller Befleckung im Kompletthymnus Te lucis ante terminum*, Römische Quartalschrift, 2016/1–2, 51.

² H. T. HENRY, *Te lucis ante terminum* = *The Catholic Encyclopedia*, XIV, New York, Robert Appleton Company, 1912, <https://bit.ly/4bBfKCH> (utolsó letöltés: 2023. 12. 08.); FÖLDVÁRY Miklós, *Napszaki himnuszok a zsolozsmában: Tipológia és történelem*, Magyar Egyházzene, 2016/2017, 8–10; SZOLIVA Gábor, *A középkori pálos kompletórium történeti rétegei*, Magyar Egyházzene, 2013/2014, 157.

³ VIII, 13. – BABITS Mihály, *Dante komédiája*, Budapest, Athenaeum, [1939] (Babits Mihály Összegyűjtött Munkái, 10), 240.

⁴ Ld. RPHA 0663, 0801, 0802, 0804, 0993 (<https://f-book.com/rpha/v7/index.php> (utolsó letöltés: 2023. 12. 10.)). – A himnuszról és német fordításairól: Heike WENNEMUTH, *Vom lateinischen Hymnus zum deutschen Kirchenlied: Zur Übersetzungs- und Rezeptionsgeschichte von Christe qui lux es et dies*, Tübingen, Francke, 2003 (Mainzer Hymnologische Studien, 7).

horvát bán által összeállított *Officium B.[eatae] M.[ariae] Virg.[inis]* című gyűjteményben.⁵ Holl Béla 1971-ben Erdélyi Zsuzsanna archaikus népi imádságokról szóló előadásához írt hozzászólásában Draskovich Jánost nevezte meg a himnusz fordítójaként.⁶ Három évvel később az RMKT XVII/7. kötetében az ének jegyzeteiben Draskovich szerzőségét nem említette, alapszövegként az *Útitárs* változata szerepel,⁷ az *Officium* általános leírásánál azonban azt olvassuk, hogy a „Mária-officium prózai és verses részeit tehát a latinul nem tudók számára Draskovich János fordította”.⁸ A két 1643-as szövegváltozat egyébként betű szerint megegyezik. Az elsőseget könnyen eldönthetné, hogy az *Útitárs*nak volt egy korábbi, 1639-es kiadása, ám ebből csak töredékek maradtak ránk, a himnuszt tartalmazó rész nem.⁹ A tartalomjegyzékben szerepel ugyan az „Estveli imádságok” összefoglaló cím, de az nem derül ki, hogy a *Mivel már bésetétedett...* is köztük volt-e. Mivel azonban az 1639-es kiadás tartalomjegyzékének fennmaradt része nagyjából egyezik az 1643-aséval, feltételezhető, hogy az első kiadás is tartalmazta a himnuszt, így viszont Draskovich szerzősége erősen megkérdőjeleződik.

A magyar szöveg nem szó szerinti fordítás, verses szövegek esetében ez nem is várható el, értelmét tekintve azonban nagyjából követi az eredetét. Kérdés azonban, hogy melyik eredetit, a VIII. Orbán-féle breviárium-reform során a himnuszos szövegét ugyanis átdolgozták, hogy a klasszikus metrika és nyelvtan szabályainak megfeleljenek. A *Te lucis ante terminum* esetében az első versszakban két változtatás történt: a 3. sorban a 'solita' kifejezés helyére 'pro tua', a negyedik sorban az 'ad custodiam' helyére 'et custodia' került. A második versszakot nem módosították, a harmadik versszak doxológiáját azonban egy másikra cserélték.

⁵ *Útitárs*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1643, 62–63; *Officium B. M. Virg.*, azaz *Asszonyunk Szűz Máriának három külömb időre való szolomája*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1643, 345–346.

⁶ HOLL Béla, *Hozzászólás Dobozy né Erdélyi Zsuzsanna „Archaikus és középkori elemek népi szövegekben” című előadásához*, Ethnographia, 1971, 372.

⁷ RMKT XVII/7, 630–631.

⁸ RMKT XVII/7, 622.

⁹ *Útitárs*, Pozsony, 1639. (OSZK RMK I 697/c.) – Az RMKT-ban (XVII/7, 621) még 1640-esként szerepel a később Hubert Ildikó által 1639-esként meghatározott kiadás. HUBERT Ildikó, *Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639)*, Magyar Könyvszemle, 1985, 58–62.

Az alábbi táblázatban a himnusz korábbi (a trienti zsinat által elfogadott és köz-zétett breviáriumból való) és újabb (a VIII. Orbán-féle reform szerinti) latin, illetve a legrégebbi ismert magyar változata olvasható.¹⁰

<i>Breviarium Romanum</i> 1568	<i>Breviarium Romanum</i> 1632	<i>Útitárs</i> 1643
Te lucis ante terminum Rerum creator poscimus, Ut solita clementia Sis praesul ad custodiam.	Te lucis ante terminum Rerum Creator poscimus; Ut pro tua clementia Sis praesul et custodia.	Mivel már bésététedett, kértünk, Teremtőnk, tégedet, hozzánk kegyelmességedet mutasd, s szokott őrzésedet.
Procul recedant somnia Et noctium phantasmata Hostemque nostrum comprime Ne polluantur corpora.	Procul recedant somnia, Et noctium phantasmata; Hostemque nostrum comprime, Ne polluantur corpora.	Gaz álmok távul essenek, rút látásink elvessenek, sátánok megköttessenek, hogy testünk ne fertezzenek.
Praesta pater omnipotens Per Jesum Christum Do- minum, Qui tecum in perpetuum Regnat cum sancto spiritu.	Praesta, Pater piissime, Patrique compar Unice, Cum Spiritu Paraclito, Regnans per omne saecul- lum.	Engedd ezt nekünk kegyessen, Atya, Fiú, fölségessen, Szentlélekkel egyetemben, élvén örök dicsőségben.

Holl Béla szerint az első versszak végén a ’szokott’ (’solita’) kifejezés arra utal, hogy a fordító a régi, középkori szöveget használta.¹¹ A harmadik versszak ’kegyesen’ szavának megfeleltethető latin ’piissime’ azonban csak az újabb latin verzióban szerepel. E strófa többi sora eltérő a három szövegben. (Más doxológia-változatok is kapcsolódhatnak a himnusz első két versszakához: az esztergomi breviárium utolsó, 1558-as kiadásában például a „Deo Patri sit gloria” kezdetűt találjuk.¹²) További kisebb különbségek a latin és a magyar szöveg között, hogy pl. az első versszakban a ’lucis ante terminum’ (a fénynek vége előtt) helyett ’bésététedett’, a ’rerum creator’ (dolgok teremtője) helyett ’Teremtőnk’ szerepel, a

¹⁰ *Breviarium Romanum*, 1568, 62v (BEK Ant. 7111, címlapja hiányzik); *Breviarium Romanum*, Romae, typis Vaticanis, 1632, 123; *Útitárs*, 5. j. i. m., 1643, 62–63. – A dolgozatban a régi szövegek és könyvcímek mai helyesírással szerepelnek.

¹¹ RMKT XVII/7, 631.

¹² *Breviarium secundum usum almae et metropolitanae ecclesiae Strigonien.*, Viennae, Raphael Hoffhalter, 1558, [I], 115r. – A 3. versszaknak csak az első három szava szerepel: „Deo patri sit.”

'praesul' (vezér, mester) kimarad. A második versszakban az álmok és látások negatív jelzőkkel egészülnek ki (gaz, rút), az ellenségünkéből ('hostemque nostrum') 'sátánok' lesznek. A harmadik versszakba (bármelyik latin változatot is nézzük) bekerülnek a már említett 'kegyesen' mellé a 'fölségesen', 'dicsőségben' kifejezések.

A fordító a szöveg értelmén¹³ túl igyekezett megtartani az eredeti ambroziánus himnusz versformáját is. A sorok a magyar változatban is nyolc szótagosak, még a jambikus lejtés is tetten érhető.¹⁴ A magyar vers a latinnal ellentétben rímes, főleg ragrímeket tartalmazó bokorrímeket találunk benne.

A himnusz az *Útitárs*ban az „estvéli imádságok” között szerepel. „Midőn alunni mégy, a Szent Kereszt jelét reád vetvén, mondjad” bevezető, majd a *Miatyánk*, *Üdvözlégy*, *Hiszkegy* és közgyónás után következik: „Azután mondd e dicséretet” – utasít az imakönyv. Nótajelzése nincs.¹⁵ Az *Officium B. M. Virg.*-ben a „Mindennapi gyakorlás” fejezetben található, „Midőn aludni mégy, megjegyezvén magadat a Sz. Kereszttel, mondjad” bevezetővel ugyancsak az alapimádságokat követi az esti imában. Címirata „Himnus”, nótajelzés nélkül.¹⁶ Mindkét kiadványban további (nagyjából azonos) verzus-responzóriumok, könyörgések, imák követik. Hasonló módon – azonos szöveggel, esti imák közt, esti ájtatosság részeként, nótajelzés nélkül – szerepel a himnusz pl. a *Liliom kertecské*ben,¹⁷ a *Manuale Marianum*ban,¹⁸ Pongrácz Eszter *Arany koronájában*,¹⁹ az *Officium Rákócziánumban*²⁰ (és más imakönyvekben).

A himnusznak ez a magyar változata főleg imádságként, imakönyvekben van jelen, némileg átdolgozva azonban énekként is előfordul: „Maria Menyn. Asz. ides Anyánk” nótajelzéssel található meg például a 18. század végi, kéziratos *Jászfényszaru énekeskönyv*ben. Ennek szövege az *Útitárs*-féle változat minden

¹³ A latin szöveg értelmezéséről pl.: WECKWERTH, 1. j. i. m., 52–65.

¹⁴ Vö. SZABOLCSI Bence, *Három régi magyar vers ritmusáról*, Irodalomtörténet, 1958, 327.

¹⁵ *Útitárs*, 5. j. i. m., 1643, 62–63.

¹⁶ *Officium B. M. Virg.*, 5. j. i. m., 345–346.

¹⁷ *Liliom kertecske*, Pozsony, Zerweg Johann Gergely, 1675, 14–15; *Liliom kertecske*, Nagyszombat, Hörmann János, [1690 k.], 11.

¹⁸ *Manuale Marianum, azaz a Bóldogságos Asszonyunk Szűz Mária makula nélkül való fogantatásának és szenteknek tiszteletire rendeltetett kis kézikönyvecske*, Nagyszombat, Acad., Hörmann János, 1700, 17–18.

¹⁹ PONGRÁ CZ Eszter, *Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevedett, drágakövekkel kirakott arany korona*, Nagyszombat, Acad., Gall Friderik, 1719, 42.

²⁰ *Szép ájtatosságokkal teljes könyv, mely deák nyelven Officium Rákócziánum mondatik*, Buda, Notenstein János György, 1732, 12.

sorának végéhez hozzáad még egy négy szótagos ütemet. További változtatások, hogy felcseréli a második strófa harmadik és negyedik sorát, valamint – bizonyára a rím kedvéért – némileg átalakítja az ének utolsó sorát, megváltoztatva ezzel a jelentést is: az eredetiben az Atya, Fiú és Szentlélek él örök dicsőségben, a *Jászfényszarui énekeskönyv* kérése az, hogy mi is ott élhessünk velük együtt.²¹

Útitárs 1643	<i>Jászfényszarui énekeskönyv</i> 1788
Mivel már bésetétedett, kérünk, Teremtőnk, tégedet, hozzánk kegyelmességedet mutasd, s szokott őrzésedet.	Mivel már bésötétedett az nap rajtunk, kérünk, Teremptőnk, tégedet, maradj nálunk, hozzánk kegyelmességedet irgalmadbúl, mutasd szokott őrzésedet jóvoltodbúl.
Gaz álmok távúl essenek, rút látásink elvesszenek, sátánok megköttessenek, hogy testünk ne fertezzenek.	Gaz álmok távúl essenek szemeinktül, rút látásink elvesszenek szíveinktül, hogy testünk ne förtözzenek rossz vétkektül, sátányok megköttessenek szent kezedtül.
Engedd ezt nekünk kegyessen, Atya, Fiú, fölségessen, Szentlélekkel egyetemben, élvén örök dicsőségben.	Engedd ezt nekünk kegyessen kérésünkre, Atya, Fiú, fölségessen, őrzésünkre, Szentlélekkel egyetemben, hogy tiszteljünk, és az örök dicsőségben veled éljünk.

A 17. század közepén a *Te lucis ante terminum* magyar fordításának egy másik, hosszabb változata is feltűnik, elsőként az 1651-es *Cantus catholici*-ben. E szöveg is kapcsolódik az *Útitárs*-belihez, de az eredeti 2. és 3. versszaka közé bekerül még két versszak, a „Mivel már bésetétedett” kezdősor „Mivel már béestvelede”-re módosul, és minden versszak utolsó sora megismétlődik, így négy- helyett ötsoros strófákat kapunk. (A szöveg lentebb következik majd.) A *Cantus catholici* a himnuszt *Estveli éneknek* nevezi, megadja a latin forrásszöveget (*Te lucis ante terminum etc.*), és kottát is közöl. A dallam eredetileg a *Christe qui lux es et dies*

²¹ *Jászfényszarui énekeskönyv*, 1788, 281/305. (Váci Egyházmegyei Kvt. 219.337; mf.: OSZK FM 1/2196.)

kezdetű himnuszé, „egy antifonadallamokból német földön kialakított, strofikussá átgyúrt melódia”.²²

Pálffy Márton 1676 előtt keletkezett kéziratós énekeskönyvébe egy kimaradt oldalra írta be utólag egy másik kéz a himnusz 3 versszakos változatát *Estveli könyörgés* [?] címmel. Később egy újabb kéz hozzáírta a további két versszakot, X-szel jelölve a második strófa után, hogy oda kell őket betoldani.²³

Ezt az öt versszakos változatot találjuk Kájoni János *Cantionale catholicum*-ában (1676) is, „Christus ki vagy Nap, és világ” nótajelzéssel, amely ének közvetlenül a *Mivel már béestvedett* után következik a gyűjteményben „Más azon nótára” címirattal.²⁴ Ennek fordítottjára is van példa: *Szoszyna Demeter énekeskönyvében* a *Krisztus, ki vagy nap és világ* nótajelzése: „Mivel már béestve”.²⁵ (A *Krisztus, ki vagy nap és világ* egyébként nem szerepel az 1651-es *Cantus catholicus*-ban, megvan viszont számos protestáns énekeskönyvben, Kájoninál korábbi katolikus források közül pedig a *Gyöngyösi toldalékban*.²⁶) A *Mivel már béestvedettnek* ez az öt versszakos szövegváltozata olvasható Szentmihályi Mihály *Egyházi énekes könyvében* (1797–1798) is, de más nótajelzéssel („Jézus, édes emlékezet”), a versszakok utolsó sorának megisméltése nélkül.²⁷

A további *Cantus catholici*-kiadások közül az 1674-esben nem szerepel az ének, az 1675-ösben kétszónyi eltéréssel találjuk meg: a második versszak első sorában „Gaz” helyett „Rossz” álmokat, a harmadikban „bízattam” helyett „fogadtál”-t olvashatunk. Kottája ugyanaz, mint az 1651-es kiadásban. Ezt a változatot az 1675-ös és az azt követő későbbi *Cantus catholici*-kiadásokon (1703, 1738, 1792) kívül csak a kéziratós *Écsi énekeskönyvben*²⁸ találtam meg.

Átalakított formában, de egyértelműen az 1651-es *Cantus catholicus*-hoz köthetően szerepel a szöveg Padányi Biró Márton *Angyali társaságnak szövetsége* című, a

²² DOBSZAY László, *A magyar népének*, I, [Budapest], MTA-TKI-LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, Magyar Egyházzenei Társaság, 2006 (Egyházzenei Füzetek, I/15), 53, nr. 123. – CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVII. század magyar dallamai*, szerk., s. a. r. FERENCZI Ilona, Budapest, Akadémiai, 2017 (Régi Magyar Dallamok Tára, I), 234/I–III.

²³ Pálffy Márton-*énekeskönyv*, 1676 e., 15r. (OSZK Quart. Hung. 1985.)

²⁴ KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csík, Cassai András, 1676, 532.

²⁵ *Szoszyna Demeter énekeskönyve*, Pannonhalma, 1714–1715, 69. (Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár BK+ 202; mf.: OSZK FM 1/2192.)

²⁶ Ld. RPHA 0804.

²⁷ SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, Eger, Püspöki ny., 1797–1798, 29.

²⁸ *Écsi énekeskönyv*, 1700–1725, 107–108. (Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár 10a E 29/3; mf.: OSZK FM 1/2191.)

veszprémi egyházmegye Szentháromság társulatának számára összeállított, először 1754-ben megjelent kézikönyvében.²⁹ Az első két versszakban csak néhány szóalak és a szórend cseréje fedezhető fel, a továbbiakban egész sorok megváltoztatása, kihagyása, betoldása, áthelyezése is előfordul. A stórfák utolsó sora nem ismétlődik meg. Más a nótajelzés: „Oh Egeknek Szent Egei” – ez a kötet kezdőéneke *Új ének* címmel, „Stella Caeli extirpavit” dallamutalással.³⁰

<i>Cantus catholici</i> 1651	<i>Angyali társaságnak szövetsége</i> 1754
Mivel már béestveledett, kérünk, Teremtőnk, tégedet, hozzánk kegyelmességedet mutasd, s szokott őrzésedet, mutasd, s szokott őrzésedet.	Mivel már béestveledett, kérünk, Teremtőnk, tégedet, mutasd hozzánk kegyelmedet, szokott kegyes őrzésedet.
Gaz álmok távul essenek, rút látásink elvesszenek, sátánok megköttessenek, hogy testünk ne ferdezzenek, hogy etc.	Gaz álmok távul essenek, rút látásink elvesszenek, sátányok megköttessenek, testeink ne förtözzenek.
Istennek hív szent angyala, engem, ki őrzésed alá az Úr kegyelmességéből bízattam anyám méhéből, bíz. etc.	Istennek hív szent angyala, ki őrzésed alá ada engem, s anyámnak méhéből reád bízott kegyelméből.
Fényeddel éjjel látogass, őrizz, vezérelj, támogass, hogy ördögnek álnoksága ne ártasson s családsága, ne etc.	Fényeddel éjjel látogass, velem légy, őrizz, támogass, védelmezz, segélj, gyámolygass, s ellenségimtől óltalmaz.
Engedd ezt nekünk kegyessen, Atya, Fiú, felségesen, Szentlélekkel egyetemben élvén örök dicsőségben, élvén örök dicsőségben.	Atya, Fiú és Szentlélek, alázatos szívvel kérlek, engedd ezt nekünk kegyessen, ki élsz örök dicsőségben.

²⁹ PADÁNYI BIRÓ Márton, *Angyali társaságnak szövetsége*, Győr, Streibig, 1754, 450–451.

³⁰ *Uo.*, 49–51.

Az 1651-es *Cantus catholici* szövegével megegyezően, de a versszakok utolsó sorának megisméltése nélkül szerepel a szöveg Baranyi Pál *Lelki paradicsom*ában (1700).³¹ Nótajelzése nincs, előtte ez a sor olvasható: „Azután ezeket mond-hadd:”. Utána ugyanúgy antifónát, verzus-responzóriumot, majd a *Látogasd meg* könyörgést találjuk, mint az *Útitárs*ban és más imakönyvekben, de azok három-strófás *Te lucis*-fordítása helyett itt az inkább az énekeskönyvekre jellemző öt versszakos szöveg szerepel.

A *Cantus catholici*t követő szövegváltozatokban megjelenő kétstrófányi betoldás (az öt versszakossá bővült himnuszban a harmadik és negyedik versszak) forrása egy őrzőangyalt segítségül hívó verses imádság, amelynek eredetije „a régi imádságoskönyvekben sokszor felbukkanó, ritmosos prózában írt latin röpi-ma”.³² Magyarul elsőként az 1643-as *Útitárs*ból és *Officium B. M. Virg.*-ből maradt ránk.³³ A hatsoros imádság pontosan megfelel a *Cantus catholici*-béli betoldás első hat sorának (ha nem számoljuk a versszak végi sorisméltést). Az utolsó két sorban szereplő ördögi csalárdság, illetve a tőle való megoltalmazás kérése számos esti imában, énekben, könyörgésben előfordul, a kompletórium rövid olvasmánya (1Pét 5, 8–9) is erről szól.

latin ima	<i>Útitárs</i> 1643	<i>Cantus catholici</i> 1651
Angele Dei, qui custos es mei, me tibi commissum pietate superna illumina, custodi, rege et gubernna.	Istennek hív szent angyala, engem, ki őrzésed alá az Úr kegyelmességéből bízattam anyám méhéből: fényeddel éjjel látogass, őrizz, vezérelj, s támogass.	3. Istennek hív szent angyala, engem, ki őrzésed alá az Úr kegyelmességéből bízattam anyám méhéből, bíz. etc. 4. Fényeddel éjjel látogass, őrizz, vezérelj, támogass, hogy ördögnek álnoksága ne árthasson s csalárdsága, ne etc.

³¹ [BARANYI Pál], *Lelki paradicsom*, [h. n.], [k. n.], 1700, Nnn1v.

³² RMKT XVII/7, 630.

³³ A táblázatban szereplő szöveg forrása: *Útitárs*, 5. j. i. m., 1643, 65.

Az imádság kétszer is előfordul az *Útitárs*-ban és az *Officium B. M. Virg.*-ben, a reggeli és esti imák között is megtalálható, kis eltéréssel: az ötödik sorban reggel „világoddal ma”, este „fényeddel éjjel” mondandó.³⁴ A *Liliom kertecské*-ben csak a reggeli imák közt találjuk, e gyűjtemény estére másik őrangyalos szöveget kínál *Istennek boldog anyala...* kezdettel, amelyet elsőként Kopcsányi Márton *Keresztyén imádságos könyvecskéjének* 1637-es kiadásából ismerünk.³⁵

Arra, hogy az őrangyalos versszakok pontosan mikor, hogyan, miért kerültek bele a himnusz szövegébe, nem találtam adatot. Olyan latin szövegváltozattal sem találkoztam eddig, amelyik tartalmazta volna ezeket. A betoldásban bizonyára közrejátszott, hogy a kompletóriumnak része volt az őrangyalok segítségért való könyörgés („Visita quaesumus...”), és az imakönyvek esti imái között is szerepeltek őrangyalokhoz szólók. A *Christe qui lux es et dies* egyik, elsőként 1597-ből ismert magyar változatában is található őrangyalos strófa,³⁶ amely az eredeti latinban szintén nincsen benne.

A *Te lucis ante terminum* szövegébe betoldott két versszaknyi őrangyalos imádságot 18. század végi kéziratok gyűjteményekben kiegészítve is megtaláljuk: a *Jászfényszaru énekeskönyv*-ben nyolc,³⁷ a *Nagyölved*-ben tíz versszakos³⁸ énekként, eltérő szöveggel. Előbbi két nótajelzést is megad: „O gloriosa virginum vel Oh in szegény bűnös lélek”. Utóbbi utolsó versszaka megegyezik a *Mivel már béestvedett* utolsó versszakával.

A himnusznak néhány további magyar fordítása, vagy inkább parafrázisa is fennmaradt a 17–18. századból, amelyek hasonlóan kezdődnek, de aztán más-képpen folytatódnak, mint az eddig említett változatok. A *Magyar cantionale* (1675–1721) énekének első versszaka nagyjából követi az eredetit, annak második strófája azonban hiányzik belőle, helyette egy őrangyalos versszak következik, ami párhuzamba állítható a *Cantus catholici*-féle változat 3–4. szakaszával, de egyes szám helyett többes szám első személyben szólítja meg az őrangyalt, s nemcsak védelemre kéri az ördög álnokságával szemben, hanem azt is kijelenti,

³⁴ *Útitárs*, 5. j. i. m., 1643, 15, 65; *Officium B. M. Virg.*, 5. j. i. m., 338–339, 347.

³⁵ KOPCSÁNYI Márton, *Keresztyén imádságos könyvecske*, Bécs, Formika Máté, 1637, 210.

³⁶ RPHA 0804. – *Gratiarum actio*, Debrecen, [ny. n.], 1597, A5r.

³⁷ *Jászfényszaru énekeskönyv*, 21. j. i. m., 208/304.

³⁸ *Nagyölvedi énekeskönyv*, [18. sz. második fele/vége], 43–44. (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár MSS II, 163; mf.: MTAK 5460/V.)

hogy „bátran veled harcot állunk, / sátánnak nem szolgálunk”. A nótajelzés nélküli, a címiratban *Cantio Aliának* nevezett ének strófaformája is más: 8 és 7 szótagos sorok váltakoznak benne.

Mivel immár estvét értünk,
Szent Isten, szíbúl kérünk,
légy végig kegyelmes nekünk,
s őrizd, oltalmazd éltünk.

Te is, őrző szent angyalunk,
légy vigyázással nálunk,
bátran veled harcot állunk,
sátánnak nem szolgálunk.

Adj minden jót, híven kérlek,
Atya, Fiú, Szentlélek,
ezért imádlak s tisztellek,
mindörökké dicsírlek.

A *Σζοσζνα Demeter énekeskönyvében* (1714–1715) található *Más estvéli ének* négy versszakának valamennyi sora nyolc szótagos, nótajelzése „Jézus szent szívnek”.³⁹ Szövege az első sort követően csak lazán kapcsolódik a *Te lucis ante terminum*éhoz vagy annak *Cantus catholici*-beli magyar változatához. Néhány sora egyezik az elsőként Kopcsányi Márton *Keresztyén imádságos könyvecskéjének* 1622-es kiadásából ránk maradt *Ó, édességes Jézusom...* kezdetű imádsággal.⁴⁰ (Az RMKT egyébként ez utóbbit is *Te lucis ante terminum*-parafrázisnak nevezi, bár legalább annyira köthető a *Christe qui lux es et dies*hez is, valamint a Kopcsányi-imakönyvben található imát nem említve a 17. század végi *Lelki fegyverház*-ban olvasható két versszakot tartja a szöveg legkorábbi előfordulásának, az 1700-as *Manuale Marianum*-ban szereplő négystrófás változatot pedig ennek átdolgozott és kiegészített verziójának.⁴¹) A Szoszna-énekeskönyv szövege a legtöbb hason-

³⁹ *Σζοσζνα Demeter énekeskönyve*, 25. j. i. m., 75–76.

⁴⁰ KOPCSÁNYI Márton, *Keresztyén imádságos könyvecske*, Bécs, Gelbhaar Gergely, 1622, 186–187.

⁴¹ *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1992 (Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B – a továbbiakban: RMKT XVII/15/B), 86–87. – *Lelki fegyverház*, [Nagyszombat, Acad., 1700 k.], 16; *Manuale Marianum*, 18. j. i. m., 20–21.

lóságot, szó szerinti egyezést a *Liliom kertecské*ben található *Ó, én szerelmes Jézusom*... kezdetű imádsággal⁴² mutatja, amelynek harmadik versszakát szinte teljesen, az ötödiknek pedig felét átveszi. Ez az ima (amelyet az RMKT nem sorol fel a *Liliom kertecske* verses szövegei között⁴³) tartalmaz néhány sort a Kopcsányi-féle *Ó, édességes Jézusomból*.

<i>Szűszna Demeter énekeskönyve</i>	egyezés más ének szövegével	forrás
Immáron béestvéledik, a sötét éj következik: Úr Jézus, ne távozz tőlünk, ez éjjel is maradj velünk.	Mivel már béestveledett Ez éjjel maradj mellettem	<i>Mivel már béestveledett</i> <i>Ó édességes</i>
Hogy gyarló testünk nyugodjék, de lelkünk el ne aludjék: csak tebenned gyönyörködjék, veled bátran nyájaskodjék.	Hogy gyarló testem nyugodjék, de lelkem el ne aludjék, csak tebenned gyönyörködjék, veled bátran nyájaskodjék.	<i>Ó én szerelmes / Ó édességes</i> <i>Ó én szerelmes / Ó édességes</i> <i>Ó én szerelmes</i> <i>Ó én szerelmes</i>
Mentsd meg minden ellenségétől, ördög incselkedésétől: minden szerencsétlenségtől, mentsd meg halálos vétektől.	Ments meg hertelen haláltól, ördög incselkedésétől, testnek fertelmeségétől, minden halálos vétektől.	<i>Ó én szerelmes</i> <i>Ó én szerelmes</i> <i>Ó én szerelmes</i> <i>Ó én szerelmes</i>
Hogy az holnapi szent napon, minden lélek téged áldjon, híven tenéked szolgáljon, és vígan halálat adjon.		

Hasonlóan összetett a Bozóki Mihály *Katolikus karbéli kótás énekes könyvében* (1797) szereplő *Te lucis*-parafrázis. Formája hasonlít a hagyományoshoz, azonban három vagy öt helyett nyolc versszakból áll, a strófák pedig két sorra vannak tördelve. Nótajelzése is új: „Jézus, édes emlékezet”. (Szentmihályi Mihály ugyanabban az évben megjelent *Egyházi énekes könyvében* is ezzel a nótajelzéssel szerepel a *Mivel már béestveledett*... kezdetű ének.⁴⁴) Bozóki énekének első két és utolsó három szakasza az öt versszakos *Mivel már beestelede*t-tel azonos, a második strófa

⁴² *Liliom kertecske*, 17. j. i. m., 1675, 17–18.

⁴³ RMKT XVII/15/B, 79–80.

⁴⁴ SZENTMIHÁLYI, 27. j. i. m., 29.

'Rossz' és a harmadik (itt hatodik) strófa 'fogadtál' szava miatt a *Cantus catholici* 1675-ös kiadását lehet forrásként megnevezni. A Bozóki-féle szöveg harmadik és negyedik versszaka, valamint az ötödik első fele a Kopcsányi-imakönyv Ó, *édességes Jézusom* kezdetű imádságának első tíz sorával egyezik (a tizedikkel csak nagyjából: „szent kereszttel megjegyyezzen” helyett „a szent kereszt megjegyyezzen” szerepel). A harmadik és negyedik versszak pontosan így található a *Lelki fegyverház* már említett szövegváltozatában is, az ötödik strófa első fele pedig a *Manuale Marianum*-ban. Az ötödik versszak második fele a *Krisztus, ki vagy nap és világ*⁴⁵ hetedik (utolsó előtti) strófájának második felével (harmadik–negyedik sorával) egyezik, egyetlen eltéréssel: az általam eddig megnézett forrásokban (Kájoninál és protestáns gyűjteményekben is) „oh, Jézus” helyett „Úr Isten” szerepel.

Bozóki 1797	egyezések más változatokkal
1. Mivel már béestveledett, kérünk, Teremtőnk, tégedet, hozzánk kegyelmességedet, mutasd szokott őrzésedet. 2. Rossz álmok távol essenek, rút látásink elvesszenek, sátányok megköttessenek, hogy testünk ne fertőzzenek.	<i>Mivel már béestveledett (Cantus catholici 1675)</i>
3. Oh, édességes Jézusom, oh, Jézus, kegyes királyom, kérlek, mindenkor légy velem, s ez éjjel maradj mellettem. 4. Hogy gyarló testem nyugodjon, de szívem el ne aludjon, téged mindenkor láthasson, minden gonoszt távoztasson.	<i>Oh, édességes Jézusom (Kopcsányi 1622, Lelki fegyverház 1693)</i>
5. Engem az Angyal őrizzen, a szent Kereszt megjegyyezzen,	<i>Oh, édességes Jézusom (Kopcsányi 1622, Manuale Marianum 1700)</i>
kiket megváltál véreddel, oh, Jézus, kérünk ne hagyj el.	<i>Krisztus, ki vagy nap és világ (Kájoni 1676)</i>
6. Istennek hív szent angyala, engem ki őrzésed alá az Úr kegyelmességéből fogadtál anyám méhéből.	<i>Mivel már béestveledett (Cantus catholici 1675)</i>

⁴⁵ KÁJONI, *Cantionale...*, 24. j. i. m., 532–533.

<p>7. Fényeddel éjjel látogass, őrizz, vezérelj, támogass, hogy az ördög álnoksága, ne árthasson csalárdésága.</p>	
<p>8. Engedd ezt nekünk kegyesen, Atya, Fiú, felségesen, Szentlélekkel egyetemben, élvén örök dicsőségben.</p>	

Bizonyos szempontból ennél is érdekesebb *A két atyafi szent szűzek* és a *Jó illatú rózsáskert* című imakönyvekben olvasható szövegváltozat,⁴⁶ amelynek öt versszakából az első kettő megegyezik az 1675-ös *Cantus catholicus*éval, a következő három azonban a *Maradj velünk, mi Krisztusunk...* kezdetű háromstrófás esti énekkel azonos. Arra, hogy egy másik énekből kerülnek be sorok, versszakok a *Te lucis*ba, láttunk már néhány példát, ez az eset azonban más, a *Maradj velünk...* ugyanis protestáns ének, az 1680–1681-es kolozsvári énekeskönyvben szerepel először.⁴⁷ *A két atyafi szent szűzek* és a *Jó illatú rózsáskert* szövege néhol eltér a kolozsvári énekeskönyvtől, és egy másik protestáns (evangélikus) énekeskönyvben, a *Zöngedező mennyei karban*⁴⁸ olvashatóval egyezik, viszont a kolozsvárihoz (vagy inkább a *Cantus catholicus*hez) hasonlóan megismétli a versszakok utolsó sorát.

⁴⁶ A következő kiadásokat használtam: *A két atyafi szent szűzek Gertudis és Mechtildis imádságos könyve*, Győr, Streibig József, 1784, 276–277; *Jó illatú rózsáskert*, Nagyszombat, Acad., 1748, 396–397. – *A két atyafi szent szűzek* először 1737-ben jelent meg, majd 1774-ben és 1778-ban; a legkorábbi edíció, amihez hozzáfértem, az 1784-es. A *Jó illatú rózsáskert* első, 1703-as kiadásából nincs ismert példány; az 1748 előtti többi kiadás közül az 1732-esből Nagyszombatban őrzött példányt nem láttam, az 1713-asban és az 1734-esben nem szerepel az ének. – Az imakönyvekről és kiadásaikról: KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon, I: Mennyei követek, Len kötelecske, Az két atyafi szent szűzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2014 (Régi Magyarországi Vallásos Nyomtatványok, 1); Uő, *Martin von Cochem Magyarországon, II: Pótlások és kiegészítések az első részhez, Jó illatú kis rózsáskertek*, Sigray Erzsébet Rózsa Jó illatú rózsáskertje, Zebegény, Borda Antikvárium, 2016 (Régi Magyarországi Vallásos Nyomtatványok, 2).

⁴⁷ *Az Sz. Dávid prófétának ékes ritmusú zsoltárral és a zsoltárokból szerzettetett dicsőretekkel s egyéb istenes énekekkel és himnuszokkal teljes könyv*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1680[–1681], 359. – Vö. *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk., jegyz. H. HUBERT Gabriella, a szövegeket s. a. r. VADAI István, a dallamokat s. a. r. ECSEDI Zsuzsanna, Budapest, Balassi, 2016 (Régi magyar költők tára XVII. század, 17 – a továbbiakban: RMKT XVII/17), 394, 1011–1013, nr. 136.

⁴⁸ *Zöngedező mennyei kar*, Lócse, [Samuel Brewer], [1692–1694 k.], 24.

<i>A két atyafi szent szüzek</i>	Kolozsvár, 1680–1681	<i>Zöngedőző mennyei kar</i> , 1692–1694 k.
<p>3. Maradj velünk, mi Krisztusunk, mert már estve felé vagyunk, szent igéd világoskodjék, mi szívünkben plántáltassék, Mi s a t.</p> <p>4. E mi utolsó időnkben adj bátorságot szívünkben, hogy szent igéd és szentséged tisztán maradjon e földön, tisztán maradjon s a t.</p> <p>5. Nálunk és maradékinknál, hogy ők is járjanak annál, kérünk, Uram, ez úgy légyen, örökkön örökké, Amen, örökkön örökké, Amen.</p>	<p>1. Maradj velünk, mi Krisztusunk, mert már estve felé járunk, szent igéd és[!] világoskodjék, mi szívünkben plántáltassék.</p> <p>2. Ez mi utolsó időnkben adj bátorságot szívünkben, hogy szent igéd és szentséged nyilván maradjon közöttünk.</p> <p>3. Nálunk és maradékinknál, hogy ők is járjanak azzal. Kérünk, Uram, ez úgy légyen, örökkön örökké, Amen. Kérünk, Uram, ez úgy légyen, örökkön örökké, Amen.</p>	<p>1. Maradj velünk, mi Krisztusunk, mert már estve felé vagyunk, szent igéd világoskodjék, mi szívünkben plántáltassék.</p> <p>2. Ez mi utolsó időnkben adj bátorságot szívünkben, hogy szent igéd és szentséged tisztán maradjon ez földön.</p> <p>3. Nálunk és maradékinknál, hogy ők is járjanak annál; kérünk, Uram, ez úgy légyen, örökkön örökké. Amen.</p>

Egy másik *Te lucis*-parafrázis olvasható egy 1795-ben Pozsonyban megjelent imakönyvben. Címirata csupán „Ének”.⁴⁹ Tartalmaz sorokat más szövegváltozatokból, de jó része nem egyezik az eddig tárgyaltakkal.

Mivel már béestvéledett,
áldván, Teremtőnk, tégedet,
hálát adunk a múlt napért
s minden jótéteményidért.

Azért is töredelmesen
kérünk, engedj kegyelmesen,
ha elvétvén ösvényedet,
megbántottuk Felségedet.

⁴⁹ *Imádságos könyv, mely a keresztény ember mindennemű állapotjához és a magyar anyaszentegyháznak szokásához alkalmaztatott*, Pozsony, Wéber Simon Péter, 1795, 175–176.

Benned bízunk, mi Istenünk!
Ez éjjel is maradj velünk,
ereszd reánk szent fényedet,
mutasd szokott őrzésedet.

Szentlélekkel egy állatú
örök Isten, Atya, Fiú!
Dicséret és magasztalás,
légyen néked hálaadás.

Az eddig említett szövegek mind katolikus énekeskönyvekben, imakönyvekben maradtak ránk. A *Te lucis ante terminum*nak magyar fordítását 16–18. századi protestáns forrásban nem találtam.⁵⁰ A latin himnusz használatára vannak utalások: Thoraconymus Mátyás késmárki rektor az 1570-es években egy iskolai mintabeszéd végére írta le az első két versszakot rövid magyarázattal,⁵¹ de szerepel nyomtatványokban is, pl. Újfalvi Imre iskolai énekeskönyvében vagy Frölich Dávid *Utazók könyvtárában* (kottával).⁵² (Érdekes, hogy Frölichnél 1644-ben már az új, 1632-es szövegváltozat szerepel, miközben Kájoni 1659–1677 között keletkezett *Hymnarium*ában még a régi, ’solita’-s verzió olvasható. Náray György *Lyra coelestise* 1695-ben az új változatot tartalmazza.⁵³) A *Te lucis ante terminum* reggeli

⁵⁰ A *Te nevedben lefekszünk*... kezdetű protestáns ének második és harmadik versszaka erősen emlékeztet a *Te lucis* második versszakára, de a strofaforma más: „Rút álmodt távoztasd el, / hogy lelkünk ne vesszen el, / a gonosz gondolatot tőlünk vedd el. // Az ördögnek parancsolj, / éjjel (soha) nekünk ne ártson, / tenéked minden állat szolgáljon.” Az RMKT jegyzetei sem említik a latin himnuszt mint lehetséges mintát. – RMKT XVII/17, 395, 1013, nr. 137.

⁵¹ OSZK, Oct. Lat. 149, f. 85v. – SZABÓ András, *Thoraconymus Mátyás levél- és beszédgyűjteménye mint tankönyv = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 132.

⁵² CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1967, 324. – Újfalvi töredékesen fennmaradt iskolai énekeskönyvének tartalomjegyzéke szerint a 44. levélen szerepelt a *Te lucis ante terminum*: ÚJFALVI Imre, *Iskolai énekeskönyv*, Debrecen, Fodorik Menyhért, [1632 k.] (OSZK RMK I 608a; fényképmásolat a prágai egyetemi könyvtár töredékértől); DAVID FRÖLICH, *Bibliothecae sine cynosurae peregrinantium, liber quartus et ultimus partis posterioris*, Ulm, Wolfgang Endter, 1644, 44–45.

⁵³ FRÖLICH, *Bibliothecae*..., 52. j. i. m., 44–45; KÁJONI János, *Latin–magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, Csíksomlyó, 1659–1677, 485 (Csíksomlyó, Ferences Kolostor Könyvtára A V 3/5250); GEORGIUS NÁRAY, *Lyra coelestis*, Tyrnaviae, Joannes Andreas Hörmann, 1695, 206.

„párja”, a *Iam lucis orto sidere*, valamint a már említett másik esti himnusz, a *Christe qui lux es et dies* számos protestáns gyűjteményben megtalálható magyarul.⁵⁴ Hogy a *Te lucis* miért nem, annak egyrészt a zsolozsmában elfoglalt helye lehet az oka: a protestánsoknál az imaórák közül a reggeli és az esti (a prima és a vesperás) maradt meg, a többi nem (bár néhány graduálban kompletórium tételeket is megadtak).⁵⁵ A *Iam lucis* a prima himnusza volt, a *Christe qui lux* pedig eredetileg ugyan a kompletóriumé, de első magyar változata a *Döbrentei-kódex*ben vesperás-himnuszok társaságában található (bár a completa szó feltüntetésével).⁵⁶ Másrészt Földváry Miklós a középkori használat kapcsán írja, hogy a *Te lucis ante terminum*ot tekintették alapértelmezett kompletórium himnusznak, amelyet egy másik, magasabb presztízssű tétellel váltogathattak, s ilyen magasabb presztízssűnek számított a *Christe qui lux* is,⁵⁷ amelyet kiemelt időszakokban, advent és nagyböjt idején énekeltek. Nagyobb tekintélyéhez akár hosszabb terjedelme is hozzájárulhatott. Bizonyára az is számított a magyar reformátoroknak, hogy Luther, majd később Lobwasser is ezt választotta esti himnusznak, nem a *Te lucis*t.⁵⁸ A *Christe qui lux* egyébként nem szerepel a *Cantus catholici*-kiadásokban, ebben a protestánsok körében való népszerűsége mellett az is közrejátszhatott, hogy a trienti zsinat utáni zsolozsmareform során kikerült a *Breviarium Romanum*ból.⁵⁹ Illyés István viszont, aki *Zsoltári és halottas énekei* jó részét protestáns forrásokból merítette, a reggeli *A nap feljövén immáron* mellé a *Krisztus, ki vagy nap és világ*ot veszi be esti éneknek gyűjteményébe (mindkettőhöz a *Mivel már béestevedett* dallamát rendelve az 1675-ös *Cantus catholic*iból).⁶⁰

⁵⁴ Ld. RPHA 0406, 0584, 0916 (*Iam lucis orto sidere*); RPHA 0663, 0801, 0802, 0804, 0993 (*Christe qui lux es et dies*).

⁵⁵ FERENCZI Ilona, *A magyar nyelvű graduálok új szövegcsoportja: az apostoli intenciók*, Zene tudományi Dolgozatok, 2013–2014, 116; KARASSZON Dezső, *Synopsis Gradualis: A gregorián ének és a magyar református istentisztelet = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERCZKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 176–177.

⁵⁶ *Döbrentei-kódex*, 1508, 240. – Vö. RENNERNÉ VÁRHIDI Klára, *Népzénekekben ma is hangzó XVI. századi nyolcas verseink*, Zene történeti Dolgozatok, 1982, 67.

⁵⁷ FÖLDVÁRY, *Napszaki himnuszok...*, 2. j. i. m., 8–10.

⁵⁸ WENNEMUTH, *Vom lateinischen Hymnus...*, 4. j. i. m., 121, 145.

⁵⁹ DOBSZAY, *A magyar népének*, 22. j. i. m., 53.

⁶⁰ ILLYÉS István, *Zsoltári énekek*, Nagyszombat, Acad., Hörman János, 1693, 159–160.

Amint láttuk, az eredetileg három versszakos, ambroziánus nyolcasokban íródott himnusz nemcsak a forrásszöveghez hű, hanem attól eltérő versformában és strófaszámmal is megtalálható magyar nyelven a katolikus ima- és énekeskönyvekben, imádságként és énekként, önállóan vagy hosszabb ájtatosság részeként is. A *Magyar cantionale* kivételével, ahol a nagybőjti énekek közt olvasható, minden forrásban eredeti funkciójának megfelelően, esti imádságként vagy énekként szerepel. Az eredeti szövegbe más, hasonló témájú vagy használati idejű imákból, énekekből is bekerültek sorok, versszakok. A különböző nótajelzések alapján tudható, hogy ugyanazt a szöveget többféle dallammal is énekeltek, s a dallam olykor a szöveget is alakította. A sokféle szövegváltozat közül igazából csak egy, a legkorábbi nevezhető fordításnak, a többi ennek variációja, bővítése, vagy az eredeti latin himnusztól jelentősen eltérő parafrázis.

Izgalmas lenne a *Te lucis ante terminum*-fordítások és -parafrázisok alakulásának útját nyomon követni a későbbi korokban is, például hogy milyen új magyar változatok születnek,⁶¹ hogyan vannak jelen a néphagyományban, az archaikus népi imádságokban,⁶² megjelenik-e később az ének a protestánsoknál,⁶³ vagy mi történik a szöveggel a 20–21. század katolikus egyházi használatában,⁶⁴ hogyan emel bele a kora újkori módszerhez hasonlóan, csak immár hivatalosan két versszakot

⁶¹ Egy példa a 19. századból: *Elkészül már a nap tőlünk = Egyházi himnuszok a római breviáriumból*, ford. EGYED Antal, Pest, Trattner, 1835, 13–14.

⁶² Pl. ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtől lépék: Archaikus népi imádságok*, Budapest–Pozsony, Pesti Kalligram – Kalligram, 2013, 189. nr. 24., 281, 63. nr. – HOLL, *Hozzászólás ...*, 6. j. i. m.

⁶³ A mai protestáns énekeskönyvekben sem szerepel. – *Református énekeskönyv*, Budapest, Kálvin, 2021; *Evangélikus énekeskönyv*, Budapest, Luther, 2021²⁰.

⁶⁴ Ma is többféle szöveg és dallam használatos: a szövegek újabbak, de az egyik ma énekelte dallam a *Cantus catholicié*. Ld. pl.: *Az imaórák liturgiája (Liturgia horarum) a római szertartás szerint*, I, Budapest, Szent István Társulat, 2014, 549–550; II, 2015, 925–926; III, 2016, 596; IV, 2017, 538; *Pannonbalmi zsolozsma: A Magyar Bencés Kongregáció zsolozsmáskönyve*, II: *Évközi idő*, összeáll. a Pannonhalmi Zsolozsma Bizottság, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 2004, 410; *Éneklő egyház: Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Budapest, Szent István Társulat, 2021¹³, 413–414, 355. sz.; *Hozsanna! Teljes kottás népénekeskönyv*, Budapest, Szent István Társulat, 2021³⁰, 403. nr. 278. – Több mai ima- és énekeskönyvben Sík Sándor neve szerepel a magyar szöveg szerzőjeként, a közölt szövegváltozat azonban nem azonos Sík fordításával (*A napvilág leáldozott = Himnuszok könyve: A keresztény himnusz-költészet remekei latinul és magyarul*, ford. SÍK Sándor, Budapest, Szent István-Társulat, [1943], 161).

egy másik himnuszról a *Te lucis*ba a II. vatikáni zsinat utáni breviáriumi reform.⁶⁵
Mindez azonban már egy másik dolgozat témája.

⁶⁵ VI. Pál pápa reformja a *Te lucis*... első és utolsó versszakában visszaállította az 1632-es reform előtti szöveget, a második versszakot azonban kicserélte a *Christe precamur adnue*... kezdetű himnusz második és harmadik strófájára. (Ld. pl. WECKWERTH, *Ne pollutur corpora*..., 1. j. i. m., 65–66.) – Az újabb magyar liturgikus és énekeskönyvekben többnyire a II. vatikáni zsinat utáni négy versszakos szöveget találjuk, de pl. a *Hozsanna*ban – pedig „a liturgikus reform alapján átdolgozott”-nak mondja magát – ma is a korábbi, három versszakos változat szerepel (*Hozsanna*, 64. j. i. m., 403, nr. 278.).

HERNÁDY JUDIT

Rimay János Balassi-Epicédiumának „kifordítása” az Istenes énekek bécsi edíciójában

Ismeretes, hogy az *Istenes énekek* kiadványtípusnak Rimay János *Epicédiuma* már az őskiadástól kezdve elhagyhatatlan részét képezte. Kisebb módosításokat ugyan már a protestáns kiadványokból ismert szövegváltozat is tartalmazott, ám igazán nagymérvű átalakítások csak a bécsi szerkesztmény variánsában fedezhetőek fel. A szövegállapot azonban itt sem mutat jelentékeny eltéréseket, az újdonságot a szerkesztő által „kifordított” verssorrend képezi. De vajon mi motiválhatta az *Epicédium* „felforgatását”? E kérdés megválaszolásához nemcsak magát a szóban forgó művet, hanem annak tágabb szöveggörnyezetét is vizsgálat alá kell vonni.

A bécsi kiadást eddig legrészletesebben Holl Béla elemezte Ferenczffy Lőrincről szóló monográfiájában.¹ A kiadással kapcsolatos kérdéseket az első általunk ismert példányt felfedező Varjas Béla tárgyalta kimerítően.² Később Vadai István mutatott rá arra, hogy a bécsi edíció minden bizonnyal soha nem jelent meg, s mi valójában csupán a krúdában maradt ívek utólag egybekötött példányát ismerjük.³ Vadai feltételezését később az Armando Nuzzo által megtalált firenzei példány igazolta.⁴

¹ HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Budapest, Helikon, 1980 (Magyar tipográfia), 105–129.

² VARJAS Béla, *Balassa Bálint istenes énekeinek első kiadása*, Budapest, OSZK, 1940 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, XI).

³ VADAI István, *Fától az erdő: Balassi Bálint költészetének kézíratos és nyomtatott hagyománya*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2021 (Humanizmus és reformáció, 39), 180–186; KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*, Irodalomtörténeti Közlemények, 98(1994)/5–6, 695–705, 703.

⁴ ARMANDO NUZZO, *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes Énekei. Bécs, 1633 = Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes énekei, Bécs 1633*, szerk. KŐSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 1994, I–XXXVIII.

Bár Klaniczay Tibor Nyéki Vörös Mátyást tekintette a bécsi edíció szerkesztőjének,⁵ a szakirodalom többsége inkább a kiadóval, Ferenczffy Lőrincsel azonosítja a kötetkompozíció összeállítóját.⁶ A bécsi szerkesztmény a 44. oldalig hűségesen követi az őskiadást,⁷ ezt követően azonban a lineáris előrehaladáson alapuló átvétel megszűnik, s meglepő módon az *Epicedium*ból kiszakított L. zsolttár és Rimay kísérőverse szakítja meg az őskiadásbeli verssorrendet.⁸ Az első kiadás mintájának követése innentől kezdve már csupán korlátozottan érvényesül. A bécsi kiadásban tetten érhető szerkesztői módszer első pillantásra különösnek tűnő lépéseit Klaniczay Tibor próbálta meg *Hozzászólás*ában rekonstruálni.⁹ Klaniczay azonban meglehetősen merev keretben képzelte el a kiadó kompozíciós munkáját, melynek valószínűleg az idézett szavakból kiolvashatónál jóval átgondoltabb koncepció szabhatott irányt. Mint alább látni fogjuk, az *Epicedium* átszerkesztése mögött felfedezhető lehetséges indokok is ezt a feltevést igazolják.

Az L. zsolttár kiemelését alapvetően Balassi szerzősége indokolhatta, a bécsi kiadás második szövegegységében ugyanis – az első kiadással ellentétben – már egyetlen Balassi-alkotás sem található.¹⁰ A szerkesztő valószínűleg úgy érezte, hogy a Balassi-szakasz berekesztésére kiválóan alkalmas lenne Balassi saját zsolttárfordítása, melynek Rimaytól származó kísérőverse a megtérő bűnös apoteózisát megjelenítve igen találóan zárja le az istenes költemények sorozatát. A szerkesztő által létrehozott első egységben Balassi individualitása teljesen háttérbe szorul, s a költő helyett a Dávidot imitáló bűnbánó alakja domborodik ki, akinek

⁵ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához* = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XI, 1957, 265–338, 302; JENEI Ferenc, *Az első Balassi-kiadás történetéhez*, Irodalomtörténet, 39(1951)/3, 343–347, 346.

⁶ HOLL, *Ferenczffy Lőrinc...*, 1. j. i. m., 108–110; 128.

⁷ Az őskiadás azonosítása és tartalmának rekonstruálása a kiadvány ismeretlensége, ill. (feltételezett) töredékes ismertsége miatt komoly nehézségbe ütközik. A jelen vizsgáldásban Vadai István feltételezéseit vettem alapul. VADAI, *Fától az erdő...*, 177–179, 187–199.

⁸ *Uo.*, 181.

⁹ KLANICZAY, *Hozzászólás...*, 5. j. i. m., 301–302. Vö. HOLL, *Ferenczffy Lőrinc...*, 1. j. i. m., 117–118.

¹⁰ Pontosabban szólva: a bécsi kiadásban a hét bűnbánati zsolttárban szerepel még az első szövegegység keretén túl is Balassi-mű, ennek feltételezhető szerepére azonban később fogok kitérni. Vö. KLANICZAY, *Hozzászólás...*, 5. j. i. m., 302; HOLL, *Ferenczffy Lőrinc...*, 1. j. i. m., 117.

énekei – majdnem kizárólag első személyű megszólalásmódjuk ellenére – a penitencia konvencionális, tipizált példáját mutatják fel. Az *Epicédium* e részlete azért is bizonyulhatott megfelelő választásnak, mert a többi szakasszal ellentétben nemcsak az antik mitológiai eszköztár kellékeinek, hanem a hazafias szólalomoknak is híján volt, így átvételével elkerülhetővé vált a verstömb biblikus hangvételének megtörése.

Az L. zsoldár jelentőségét az eléje helyezett metszet is jelzi, az első egységen belül ugyanis ezen kívül csupán a három himnusz előtt szerepel egy-egy grafikus illusztráció.¹¹ Kérdés azonban, hogy vajon miért éppen a *Segélly meg engemet...* kezdetű ének szerepel előtte, hiszen a kötetben Balassi több zsoldárparafrázisa is olvasható.¹² Ezek azonban tematikailag eltérnek a szóban forgó költeménytől, mert vagy az ellenség-motívum dominálja őket, vagy dicsőítő jellegűek. A *Segélly meg engemet...* viszont Noé és a csőrében olajággal visszatérő galamb ószövetségi történetét idézi meg. Az őskiadásban e költeményre a keresztény hit fontosságát taglaló didaktikus Rimay-vers következik, a két mű között azonban szoros jelentésképző kapcsolat nem fedezhető fel. A bécsi edícióban ezzel ellentétben az L. zsoldár beemelése, s a költemény új, zárlat előtti pozíciója kiemeli a *Segélly meg engemet...* jelentőségét, s bizonyos szöveghelyeinek többletértelmet kölcsönöz. A megelőző versek csoportja immár az evilági *hánykolódás* változó színekkel, vagyis eltérő hanghordozású beszédmódokkal megjelenített sorozatává alakul át, az olajág képében átnyújtott könyörgés pedig – bár elsődlegesen nyilvánvalóan magára a *Segélly meg engemet...* kezdetű énekre utal – az L. zsoldárral is azonosíthatóvá válik. A zárlat ilyen módon egyszerre látszik utalni a bibliai történet második galambja által jelképezett, Isten és ember kapcsolatában bekövetkező megbékélésre, illetve a Balassi életét is nagymértékben jellemző evilági hánykolódástól való – s a jó halál révén bekövetkező – megszabadulásra. Az új kontextusban tehát az utolsó két vers finom motivikus egyezései éppen a szerkesztő által sugallni kívánt példázatjellegét erősítik fel: a *Poetica Inventio* arról beszél, hogy Balassi „szükségében hűtlen hű”, s hogy „[m]inden kétségével Pokollal” is Isten ügyéért vív, ami a *Segélly meg engemet...* 6., 7. és 9. strófájának kulcsszavaival cseng egybe.

Az első egységben tehát a személyes bűnbánat üdvözüléssel betetőző folyamatát látjuk. Jóllehet a második és harmadik egységben is domináns marad az

¹¹ Vö. HOLL, *Ferencffy Lőrinc...*, 1. j. i. m., 112.

¹² Vö. *Uo.*, 117–118.

egyéni bűnbánat motívuma, az első egység zárlatában szereplő, a kötetkompozícióban előreutaló funkcióval bíró kifejezések (pl. Sion fala) már előrevetítik a közösségi érdek megjelenését. Ezt a tendenciát erősíti a hét bűnbánati zsoltár csoportja is, hiszen aligha véletlen, hogy a *Szent David penitencia tarto soltara* szakaszfelirat alatt közösségi megszólalás módú mottó olvasható. A zsoltárcsoport két közösségi érdekű darabja, a 101. és a 129. zsoltár a zsidó-magyar sorspárhuzam motívumait is felhasználó későbbi szakaszokat előlegezi meg.

A második szakasz felépítése számszerűleg is érdekes képet mutat: a Pázmány imakönyvből átvett hét bűnbánati zsoltárra öt istenes ének következik, majd az itt hét részből összetevődő *Epicediumot* ismét öt könyörgés követi.¹³ E szakaszban az L. zsoltár kétszer jelenik meg, az egység első felében a bűnbánati zsoltárok sorozatában, Balassinak az első szövegegységben található változattól némileg eltérő szövegű fordításában, majd a második egység végén, Rimay bővebb parafrázisaként. Összesen tehát háromszor szerepel a kiadványban. A két variánsú Balassi-zsoltár azonban nemcsak szövegbeli különbségeket mutat, mivel az eltérő kontextus miatt a két változat beszédhelyzete is tekinthető azonosnak. Az első egységben olvasható zsoltár funkciója szerint ugyanis elsődlegesen Balassi alkotása: ő az, aki élete záró gesztusaként magyar nyelven, s a költemény szövegét saját egyéni élethelyzetére alkalmazva a bibliai eredetit megszólaltatja. Vagyis itt Balassi szól, noha szavait, gondolatait Dávidtól kölcsönzi. Ezzel szemben a hét bűnbánati zsoltár egyikeként szereplő második közlés esetében a megszólaló Dávid, amint azt a szakaszfelirat is világosan jelzi. Balassi egyéni hangja ezért itt teljesen háttérbe szorul, mintegy beleveszik a zsoltársorozat biblikus szólamába. Így az az egyetemes érvényű, kanonizált szövegcsoporthoz kerül előtérbe, amelyet a kötet sugallata szerint maga Balassi is követett, az irodalmi alkotás és vallásgyakorlat síkján egyaránt mintául véve. E mintakövetés érvényét és hatóerejét pedig éppen az első egység lezárása, Balassi meghallgatása és üdvözülése demonstrálja.

Holl Béla mutatott rá arra, hogy a bécsi kiadásban az *Epicedium* szerkezetileg kötet- és szakaszszinten is központi jelentőségű darab.¹⁴ Míg az őskiadás összeállítója az *Epicediumot* az egység végére helyezte, s záró funkciót adott neki, addig a bécsi edíció szerkesztője az egységen belül pozicionálta, s különféle vallásos szövegekkel vette körül. Az *Epicediumot* közvetlenül megelőző szövegcsoporthoz

¹³ *Uo.*, 118.

¹⁴ *Uo.*, 120.

ugyanis javarészt tipizált első személyű könyörgések alkotják. A szerkesztő itt is variált a sorrenden: az *Oh szép drága Zálogh...* kezdetű ének mögé ő az őskiadásban az *Egekben lakozó szentséges háromság...* kezdetű darabot helyezte, az *Ifjúságom vétké gyakran jut eszemben...* incipitút pedig elhagyta.¹⁵ Ezen az öt költeményből összetevődő alegységen belül a *Ferendum* tekinthető szerkezetileg és tartalmilag is központi szerepűnek. Vagyis éppen az a vers, amelynek kolofonja egyértelműen elárulja, hogy szerzője nem lehetett az 1604-ben már halott Balassi. E tényállást a kiadó az *autore incerto* megjelöléssel jelzi. A költemény – az alegység többi tagjával ellentétben – azonban nem könyörgés, hanem helyzetrajz, mely a vázolt sorsfordulat értelmezésével fonódik egybe, s a *ferendum* (tűri) és *sperandum* (remélj) programját fogalmazza meg.¹⁶ Ismeretes, hogy e verset a számos Balassi-reminiszcenciának köszönhetően éppen olyan motívumok hálózzák be, amelyek kiválóan illeszkednek a szintén bújdosásba kényszerülő Balassi életének eseményeihez. Némileg kisebb mértékben, de ugyanez igaz az alegység többi költeményére is, melyek mindegyike olvasható az *Epicédium* Balassi-szakaszát előkészítő darabként. Annyi különbséggel, hogy míg az ifjúság bűneinek felemlgetése és a *Ferendum* utalásai a távoli és a közelmúlt eseményeit idézik fel, addig a második és az ötödik darab már az eljövendő történéseket előlegezi meg. Előbbi megszólalója jó halálért könyörög, utóbbi pedig Krisztus üdvhozó áldozatát idézi emlékezetünkbe, ami a verssorozat első darabjában taglalt, s az ifjúkori hevesesre utaló, bűnre ösztökélő vérmotívumot ellenpontozza. Balassi az *Epicédium*-ban a kereszténységért harcolva hal jó halált, miközben vérét – Krisztus példáját követve – feláldozza egy magasabb célért: hazájáért és hitéért. Az eltérő szerzőségű alkotások motívumai így formálódnak át egy megtérési narratíva elemeivé.

De vajon miért látta a szerkesztő szükségesnek a Balassi Ferencről, illetve Bálintról szóló szakaszok sorrendjének felcserélését? Az egyes darabok jelentősége alapján, a már vázolt 7–5–7–5-ös felosztáson belül lehetséges további tagolás is: (3–1–3) + (2–1–2) + (3–1–3) + (2–1–2). A központi szerepű darabok tehát: az L. zsoltár az első és az utolsó csoportban, a *Ferendum*, mint fentebb láttuk, az első öt könyörgés vonatkozásában, az *Epicédium*-szakaszon belül pedig a mű mondanivalóját összegző *Deploratio*. Ez alapján feltehető, hogy a *Deploratio*

¹⁵ KLANICZAY, *Hozzászólás...*, 5. j. i. m.; 302. HOLL, *Ferenffy Lőrinc...*, 1. j. i. m., 118.

¹⁶ A Balassi-imitáció kapcsán lásd: ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint utóélete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 59(1955)/4, 407–427, 419–425; SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században*, Budapest, Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 39–42.

középre helyezése tudatos szerkesztői eljárás eredménye, s nem pusztán esetlegesség, minthogy e költemény kulcsfontosságú a kötet összeállításánál mögött meghúzódó koncepció szempontjából.¹⁷ A *Deploratio*ban fogalmazódik meg a kiadvány mondanivalójának, az általa képviselni kívánt programnak az argumentációs alapzata, vagyis az a tágabb értelmezési keret, amelybe Balassi példázata is illeszkedik.¹⁸ E Balassi azonban nem a biográfiai egyén, hanem a kötet egybeválogatott szövegeinek összességéből megképződő típusalak.¹⁹

Feltételezésem szerint a *Ferendum* a bécsi kiadásban nem véletlenül került az *Epicédium* elé. Egyfelől a kötetben megteremtendő életrajzi narratíva egyik fontos, külsődleges történésekre is utaló elemét alkotja, s így funkcióját csak az *Epicédium* előtt szerepelve tudja betölteni. Másfelől a benne megfogalmazódó gondolatok logikailag is a *Deploratio* előkészítésére teszik alkalmassá. Míg ugyanis a *Ferendum*ban az életprobléma artikulációja az egyéni síkra korlátozódik, s a vers benső-személyes nézőpontot alkalmaz, addig a *Deploratio* mindezt objektíválja, s az egyéni síkot a nemzet közösségi perspektívájába ágyazottan mutatja fel. A két vers egy aszcenzív irányulású életstratégia egymásra épülő lépcsőfokaiként is felfogható: első a büntetés által ösztökélt megtérés kezdeti foka, melyben még a túrés és remélés attitűdje dominál, s amely Isten kegyelmébe vetett bizalomra épül, s ezért inkább passzív jellegű; majd a Krisztus – aki mint „fő bajnok” a Balassiak „oktatója”, „kalauza” – követését vállaló aktív cselekvés, vagyis az élet feláldozása, mely a megtérő bűnös számára megnyitja az üdvösséghez vezető utat. E szerkesztési koncepció is magyarázhatja tehát az eredeti sorrend „kifordítását”, vagyis a szerkesztő a Rímay-mű összetett kompozícióját a tágabb kontextus, azaz a kötet szerkezete érdekében, nem pedig gondatlanságból forgatja fel.²⁰

Lehetségesek azonban további magyarázatok is, melyek a *Deploratio* központi helyzete mellett a testvérpár verscsoportját felcserélő eljárás miéértjére is talán választ tudnak adni. Az első a narratív szakasz történeti síkjának előkészítésével

¹⁷ HOLL, *Ferencffy Lőrinc...*, 1. j. i. m., 122. Vö. KLANICZAY, *Hozzászólás...*, 5. j. i. m., 302.

¹⁸ Ennek tágabb eszmetörténeti háttéréhez lásd: ÓZE Sándor, *"Bűneiért bünteti Isten a magyar népet": Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.

¹⁹ Vö. HOLL, *Ferencffy Lőrinc...*, 1. j. i. m., 124.

²⁰ Vö. PÉCSELI KIRÁLY Imre, MISKOLCZI CSULYAK István és NYÉKI VÖRÖS Mátyás *Versei*, szerk. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1962 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 2), 450.

kapcsolatos. A mondanivaló és bizonyos életrajzi elemek előkészítését ugyan az *Epicédiumot* megelőző öt költemény részben elvégzi, ám a törökellenes harc mozzanatai a konkrétumok szintjén egészen az *Epicédiumig* homályban maradnak. Rimay eredeti munkájában a bevezetés funkcióját egy latin nyelvű prózai szövegrész látta el, ezt azonban már az őskiadás szerkesztője elhagyta,²¹ az Esztergom alá való készület háttere ezért az *Istenes énekek* kiadásaiban kifejtetlen marad. Lehet, hogy a bécsi edíció összeállítója a felütést előkészítetlennek érezte, s ezért cserélte fel Bálint és Ferenc szakaszait. Balassa Ferenc szövegrészeiben ugyanis a külső nézőpont dominál, s a tatárok támadásával kapcsolatos, alapszituációt felvázoló elemek a szöveget e funkció betöltésére is alkalmassá teszik. (A helyzetrajz pótlása természetesen így némi kronológiai zavarhoz vezet.) A szakaszcsere egyúttal funkcióváltással is járt, mivel Balassa Ferenc halála s az ehhez kapcsolódó, alapvetően külső nézőpontú szövegek, az eredetileg összegző és záró szerepű *Deploratióval* együtt immár előhangolják a Balassi-részt, vagyis nem utólag, hanem előzetesen adják meg a befogadást irányító értelmezési szempontokat.

Holl Béla szerint Rimay *Epicédiumában* Balassi „a hazáért életét adó hős és a halálát önként kereső sztoikus bölcs”,²² akinek költői egyénisége és költészete a gyászversek sorozatában egyaránt nagy hangsúlyt kap, míg Balassa Ferencé hátterbe szorul.²³ Ezzel szemben „a bécsi kiadás átrendezett *Epicédium-ában*” Balassi „már nemcsak vitéz katona, de az élete bűneit megsirató és az egyházhoz megtért, konvertita is”.²⁴ A sorrendcserét ezért az is indokolhatta, hogy a szerkesztő a biografikus időrend rovására is az eszmei tartalomból következő fokozatosság-hoz kívánta igazítani a két verscsoport egymásutániségát. Balassa Ferenc ismertségét elsősorban katonai tevékenységének köszönhetette, ezt a motívumot emeli ki az a Szent Lászlót, a vitézi erények képviselőjét ábrázoló metszet is, amelyet a kiadó a bécsi szerkesztményben a szakasza elé helyezett.²⁵ Az *Epicédium* előzményének tartható, 1595-ös bártfai antológia gyászverseiben Balassa Ferenc alakja

²¹ Holl Béla szerint a költemény Rimay által is jelzett „különleges dallam”-a, ill. az ezzel összefüggő ritmusváltás miatt is kerülhetett a kiemelt központi helyre. HOLL, *Ferencffy Lőrinc...*, 1. j. i. m., 124.

²² *Uo.*, 124.

²³ *Uo.*, 120.

²⁴ *Uo.*, 124.

²⁵ *Uo.*, 122–123.

még jóval Bálint fölé emelkedett, ő egyesítette magában a (protestáns) kegyességet és a vitézi erényeket,²⁶ míg Bálint halvány katolikus vonásai közül még az *Istenes énekek*ben oly fontossá váló bűnbánati motívum is hiányzott.²⁷ A bécsi edíció az *Epicedium*ban végbemenő, többretű hangsúlyáthelyeződés vallási vonatkozásainak még nagyobb nyomatékot adott, a Balassi verseit tartalmazó első rész előtt található metszeten ezért is szerepel a bűnbánó Dávid. A sorrendcsere így egyszerre képezi le a két alak közötti, *Epicedium*beli hangsúlyeltolódást Balassi Bálint javára, illetve a két alak által képviselt ideálok helyes hierarchiáját. Míg ugyanis Ferenc szövegcsoportját inkább a világi-vitézi tematika határozza meg, addig Bálinté a bűnbánati gesztus révén túlemelkedik az evilági kereteken; harci aktivitást tehát itt a kegyességi mozzanatok nem felülírják, hanem magukba integrálják. Ez adhat arra is magyarázatot, hogy a szerkesztő miért láthatta szükségesnek – az őskiadás mintájától eltérően – erős vallási kontextussal körbevenni az *Epicedium*ot, melynek így számára valószínűleg túlságosan világiasnak tűnő irányultságát és az individuális vonásokat előtérbe állító, irodalmias Balassi-kultuszát is eredményesen tudta tompítani.

A bécsi edíció egy másik sajátossága, hogy benne Balassi tulajdonképpen kétszer hal meg, pontosabban szólva kétféle perspektívából nyílik rálátásunk a halálát közvetlenül megelőző időszakra. Először a Dávid példáját követő, megtérő s üdvözülő bűnös képében lép elénk, majd a második szövegegységben – a belső-egyéni síkon túllépve – mint hitéért és országáért harcoló hazafi hal jó hírt szerző halált. A szerkesztő tehát az L. zsoltár áthelyezésével megbontotta és két részre osztotta az *Epicedium*ban eredetileg még szerves egységet képező jelenetsort. A két Balassi-rész sorrendjének „kifordítását” szintén magyarázhatja e döntés, hiszen miután a szerkesztő kiszakította Balassi zsoltárkönyörgését az eredeti műből, olyan üres hely nyílt meg számára, amelyet máshonnan kölcsönzött szövegekkel is betölthetett. Ha megtartotta volna az eredeti verssorrendet, az *Epicedium* anyagába közvetlenül kellett volna beékelnie attól idegen elemeket. Ezt azonban minden bizonnyal el akarta kerülni, hiszen a *Mert ki megtér...* kezdetű,

²⁶ NUZZO, *Gyarmati Balassa Bálintnak...*, 4. j. i. m., 7–8; IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata: Az 1595-ös bárifai antológia = Nemzet – Identitás – Irodalom: a nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium), 66–123.

²⁷ Vö. *Uo.*, 102–103.

az *Epicédium*ba csupán utólag, az őskiadás szerkesztője döntéséből bekerült Rímay-töredéket is elhagyta. A Balassi Bálintról és Ferencről szóló szakaszok sorrendjének megfordítása viszont lehetőséget adott arra, hogy ilyen jellegű közbeavatkozás nélkül az *Epicédium* utolsó verséhez további darabokat csatolhasson.

Mivel a bécsi kiadónál az „im ezt énekelhettem” kitétel ponttal zárul, nyitva marad a kérdés, hogy vajon a kijelentést megelőző avagy az azt követő könyörgésekre vonatkoztatandó-e. A második szakaszt öt könyörgés zárja, ezek közül az első kettő protestáns gyülekezeti ének, a másik három pedig Rímay bűnbánati versciklusának első három darabja. A Dávid könyvéből való merítés mozzanata az első három költeményre könnyen ráérthető, ezek ugyanis mind a zsoltárok hatását viselik magukon, kettő közülük ráadásul zsoltárparafrázis. Különösen érdekes, hogy a két gyülekezeti éneket a szerkesztő protestáns színezetük ellenére is átvette, s hogy ezeket azután rögtön a Balassi búcsúszavai utáni pozícióba helyezte. Ha ugyanis ezek kihagyása mellett döntött volna, akkor most Balassi zsoltárfordításának helyén Rímay szintén L. zsoltárt átköltő versét olvashatnánk! Ám a Rímay-könyörgések mindegyike első személyű, s úgy tűnik, hogy a kiadó közvetlenül az *Epicédium* mögött olyan közösségi sorsértelmezést végbevivő, többes számban megszólaló gyülekezeti énekeket akart látni, amelyek tematikailag szorosán kapcsolódnak a gyászversek történeti háttéréhez és a kiadás egyik fő társadalmi-közösségi céljához.

A *Szánnya az Ur Isten...* kezdetű költemény a közösség nevében panaszolja el a magyarokat érő szenvedéseket, részletesen elősorolva a pogányok pusztításait, majd a zsidóság fölött hatalmaskodó ellenségek bukását felidézve igyekszik megóvni a híveket a kétségbeeséstől. A büntetés megérdemeltségének elismerése és az Urat kiengesztelni óhajtó bűnbánati gesztus a pogányokon való bosszúállás kérésével fonódik össze. A 44. zsoltár parafrázisa a zsidók egykori panaszát adja vissza, ám a bibliai szöveg tolmácsolója, Szegedi Kis István azt erősen krisztianizálja. E költemény az első verstömb vitézi-istenes költeményeinek központi állítását visszhangozza: a keresztények a győzelmet egyedül Istentől várhatják. Az előző versben is szereplő bűn és ostor motívumainak szövegbe építése mellett a Krisztussal való együtt-szenvedés gondolata is megjelenik, e költemény tehát egyszerre épít a történeti konnotációkat hordozó, ószövetségi alapozású zsidó-magyar sorspárhuzamra, illetve a krisztusi szenvedéstörténet újszövetségi példájára.

Egybekapcsolja az evilági rossztól, a töröktől való megszabadítás és az üdvtörténeti vonatkozású rossztól, a pokoltól való megmenekülés képzetét, vagyis eszkatologikus keretbe ágyazza a magyarság szenvedéseit, amivel minden evilági vereség ellenére is bizakodásra okot adó perspektívát nyújt. Az első gyülekezeti ének aktualizált, a magyar helyzetet festő sorait a zsidók példáját szintén a korabeli történeti viszonyokhoz igazítva újraíró zsoltparaphrázis következik, azaz mindegyik vers a magyar nemzetsors-értelmezések vallási háttérű toposzait kapcsolja az *Epicedium*-ban vázolt történeti mozzanatokhoz. Mint látható, ezekben a szakasz megelőző, központi szerepű alkotásaiban (*Ferendum, Deploratio*) még alapvető fontosságú szerencse-téma a vallási értelmezésmóddal szemben teljesen háttérbe szorul. A szerkesztő így pusztán a verssorrend átalakításával képes volt elérni a biblikus perspektíva előtérbe helyeződését, amit a gyülekezeti énekek átvétele nélkül ilyen erős nyomatékkal nem tudott volna megvalósítani.

Balassi és Szent Dávid alakpárhuzama az *Epicedium* hatására ugyan minden *Istenes énekek* kiadványban fontos szerepet töltött be, a bécsi edíció azonban még hangsúlyosabbá tette e motívumot a Dávid nevéhez kapcsolt hét bűnbánati zsoltpár beemelésével. Az első magyar költő²⁸ és a zsoltpárköltő közötti sorspárhuzam háttérben álló konkrét okok mindazonáltal a szövegek szintjén homályban maradnak. A két nagy bűnös vétkeire ugyanis – a korban szokásos módon – csupán általánosságban történik utalás. Solvirogram Pannonius előszava bár megemlíti, sőt védelmébe is veszi Balassi szerelmi költeményeit, kötetkoncepciójában mégsem szán nekik szerepet. Az *Istenes énekek* kötetekben „a szerelem költője” (Klanczay Tibor) valóban csupán utalásszerűen van jelen, leginkább a bűnvallás során felemlegetett fajtalanság révén, ám éppen a szerelem indulatából történő vétkezés képezi – a bűnbánati gesztus mellett – a legerősebb, noha igen szemérmesen kezelt kapcsot Balassi és Dávid alakja között.²⁹ E bűn konkrét természetének implicit jelenléte fedezhető fel például magának az 50. zsoltpárnak juttatott kiemelt szerepben, hiszen éppen ez az a zsoltpár, amelyet Dávid azután mond el, hogy Náthán próféta megfeddi a Bethsabé szerelme miatt elkövetett bűnéért. A régiség irodalmában ezért a hét bűnbánati zsoltpárt gyakran Dávid és Bethsabé

²⁸ Vö. KŐSZEGHY, *Balassi Bálint mitológiája...*, 3. j. i. m., 705.

²⁹ Balassi és a bujaság bűne kapcsán lásd *Uo.*, 699.

bűnét ábrázoló metszettel illusztrálták.³⁰ A bécsi edíció azon túl, hogy a hét bűnbánati zsoltárt beemelte a kötetbe, a címlapmetszettel még jobban felerősítette a Dávid-utalások jelentőségét. Ezen azonban – érthető okokból – nem a vétkező, hanem a bűnbánó Dávid látható. A bécsi edíció szerkesztője alapvetően tehát arra törekedett, hogy Balassi individuális jegyeivel szemben a lehető legtipizáltabb formákat részesítse előnyben. Balassi példaadói szerepe itt elsősorban nem költői nagyságából, hanem egyetemes mintát követő magatartásából következik. Ennek meggyőző erejét, hatásosságát kimagasló költői tehetség természetesen csak fokozhatta.³¹

Összegzésképp elmondható, hogy a bécsi edíció belső tagolódása megfelel a szerkesztő által Balassi Bálint alakja kapcsán megteremtett két, némileg eltérő perspektívát alkalmazó meghalás-narratívának. Ami az első nagy szövegegységben majdnem tisztán belülről fokalizálva, lelki történetek formájában tárul elénk, s csupán a záró Rimay-versben kap külső (egyúttal: „fenti”, transzcendens nézőpontú) megvilágítást, az a második egységben már mint a benső, személyes és a külső, életrajzi-történeti nézőpontú ábrázolásmód ötvözete jelenik meg. E második alegység középpontjában az *Epicédium* áll. Rimay alkotása az átszerkesztés és a köré csoportosított szövegek kontextusába való beágyazódás miatt sajátos átértelmezési, hangsúlyáthelyeződési folyamaton megy keresztül. E folyamat során a szerkesztő mintegy „átfordítja” a kiadvány irodalmi nyelvét protestánsról katolikusra, illetve világiasról kegyességire. Az *Epicédium* verssorrendjének első pillantásra zavarba ejtő „kifordítása” is e tevékenység részét képezi. A kötet tartalmából kirajzolódó rekatolizációs motiváció mellett azonban legalább ugyanilyen fontos szerkesztői szándék a törökellenes küzdelmekre való buzdítás. E harc első színtere maga a lélek, hiszen a kor felfogása szerint a török feletti győzelem csupán Isten haragjának kiengesztelése révén valósulhat meg; a kard forgatását tehát meg kell, hogy előzze a megtérés mozzanata. A bűnbánó Balassi, a belső ember személyes üdvtörténete talán éppen ezért került a bécsi edícióban a hitért harcoló vitéz, vagyis a belső emberrel összhangban cselekvő külső ember utolsó, kifelé irányuló küzdelmét jelenetező szövegcsoport elé, az eszmei szempontok érdekében még a történetek tényleges időrendjét is felrúgva.

³⁰ Clare L. COSTLEY, *David, Bathsheba, and the Penitential Psalms*, *Renaissance Quarterly*, 57(2004)/4, 1235–1277.

³¹ Vö. még ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Budapest, Franklin Társulat, [é. n.], 192–198.

HORVÁTH CSABA PÉTER

A bibliai szöveghelyek kritikai vizsgálatának módszertanáról

Kutatásom szervesen illeszkedik a PPKE Pázmány Péter Kutatócsoportjának tevékenységéhez, a kritikaikiadás-sorozat *Isteni igazságra vezető kalauzra* vonatkozó kötetének előmunkálataihoz. A vizsgálódás tételes tudományos eredményeit az Irodalomtörténeti Közleményekben ismerttettem.¹ Tanulmányomban bemutattam a kutatás tágabb kontextusát, illetve a *Biblia* használatát a pázmányi oeuvre különféle műfajaiban. A textológiai vizsgálat során kapott adatsorok kvantitatív és kvalitatív elemzését is elvégeztem. Mindeközben arra a kérdésre is kerestem a választ, hogy milyen és melyik bibliakiadást használhatta Pázmány. A vizsgálódásaim során egy másik kérdés is megfogalmazódott, tudniillik, hogy mennyire működhett a *Biblia* szövege a kora újkori ember számára – különösen, ha professzionális bibliahasználó és szentírásértelmező az illető – mint memoriteranyag. Jelen dolgozatban kifejezetten e tudományos és textológiai munka módszertani aspektusairól írok, valamint végigvezetem az olvasót mindazokon a munkafázisokon, amelyekben magam is haladtam. Úgy gondolom, nem hiábavaló ez a „szöszmötölés”, ugyanis talán gyakorlati segítséget nyújthatok mások számára is, ha hasonló típusú vizsgálatba kezdenek.

Pázmány forráshasználatát – elsősorban az egyes művek margóján szereplő rövidítések alapján – már többen elemezték, és arra a megállapításra jutottak, hogy mind az ókori, a patrisztikus és középkori, mind a bibliai szövegek esetében az idézett forrásmunkákkal Pázmány szabadon bánik: azokat helyel-közzel pontosan idézi, ugyanakkor a magyar nyelvre ültetés tekintetében a legtöbb esetben nem a mai értelemben vett fordítói gyakorlatnak megfelelően jár el.² Számára a

¹ HORVÁTH Csaba Péter, *Adalékok Pázmány Péter bibliahasználatainak kérdéséhez: A Kalauz példája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 126(2022)/6, 800–813.

² Időrendben: BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*, Székesfehérvár, 1913; Nicolaus ÖRY, *Doctrina Petri Cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae*, Chieri, „Diamma del S. Cuore”, 1952, 96–104; HOLL Béla, *Anyanyelvünk, imádságunk...*, Vigilia, 22(1957)/1, 23–28, 26; PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható egyházáról*: Diatriba theologica, *Pázmány első latin munkája*, kiad. ÖRY Miklós, Eisenstadt, Prugg, 1975, 26–28; BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 55–56; LUKÁCSY Sándor, *Pázmány fordítói elvei és gyakorlata*, Irodalomtörténeti

bibliai szöveghelyek értelmezésekor lényegesen fontosabb volt az értelem visszaadása, mint a betű szerinti fordítás; ez utóbbira elsősorban a *Prédikációs könyv* perikópái és a rövidebb, frázisszerű idézetek esetében szorított, mivel ez nemcsak nyelvesztétikai, hanem dogmatikai kérdés is volt.³ Azt is bizonyítottam – mint ezt szűkebb szövegbázison keresztül már mások is feltételezték⁴ –, hogy Pázmány nyelvi átültetései nem egyeznek korábbi magyar fordításokkal, sőt akár más-más műveiben,⁵ akár egy könyvén belül sem fordítja ugyanúgy ugyanazt a textust.⁶ Arról, hogy Pázmány mely műveiben milyen forrásbázison dolgozott, mely művekre és hányszor hivatkozott, melyeket idézte és magyarította saját szövegében, a kritikai kiadás már megjelent (jegyzet)köteteinek tárgyi jegyzeteiből és műmutatóiból, valamint a bibliai szöveghasználat és utalásrendszer tekintetében a bibliai könyvek mutatójából informálódhatunk a legkönnyebben. A Pázmány-életművel kapcsolatban megállapítható, hogy a *Biblia* szövege a három legjelentősebbnek tekinthető korpuszban másként-másként funkcionál: az *Imádságos könyv*ben nyelvként, a *Prédikációk*ban eredendően exemplumként, a vitairatokban – így a *Kalauz*ban is – argumentumként funkcionál.⁷

Közlemények, 94(1990)/1, 1–20, 12; BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének forrásai = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 6), 61–71, 64; BÁN Izabella, *Pázmány bűnbánati zsolnárai a prédikációk tükrében = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 31–34, 33; HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újraírása*, Budapest, Universitas, 2019, 24–26.

³ LUKÁCSY, *Pázmány fordítói elvei...*, 2. j. i. m., 18.

⁴ BÜKY Béla, *Milyen magyar bibliát használt Pázmány Péter?*, Vigilia, 46(1981)/2, 81–84, 81; BENCZE Lóránt, *A „bív magyarázat” eredete: Pázmány bibliai idézeteinek fordításáról, forrásáról*, Magyar Nyelvőr, 110(1986)/2, 170–174, 173; BOGÁR, *Pázmány Péter...*, 2. j. i. m., 62; HARGITTAY Emil, *Filológia, esztétörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Budapest, Universitas, 2009 (Historia Litteraria, 25), 12.

⁵ Sir 10,15: PÁZMÁNY Péter, *Hodogegus. Isteni Igazságra-vezető kealavz, melyet írt és most sok helyen jobbitván ki-bocsátott cardinal Pazmany Peter esztergami ersek*, Pozsony, 1637, 386, RMNy 1697. (a továbbiakban: PÁZMÁNY 1637.); UŐ, *A romai anyaszentegyház szokásából minden vasarnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangeliomokból predikacziók [...]*, Pozsony, 1636, 48, RMNy 1659; Oz 11,4: PÁZMÁNY 1637, 914; UŐ, *A romai anyaszentegyház szokásából [...] predikacziók [...]*, i. m., 161.

⁶ 2Tessz 2,10: PÁZMÁNY 1637, 275, 374; Fil 4,13: *Uo.*, 308, 914; Róm 15,4: *Uo.*, 590, 615; Tit 1,13: *Uo.*, 406, 1054; Tit 3,11: *Uo.*, 512, 565.

⁷ HARGITTAY Emil, *A biblikus mítizáció a 17. századi magyar költészetben = A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.*,

Kutatásom annyiban újszerű, hogy a méltán főműnek tekintett *Kalauz* harmadik kiadásában, egy több, mint ezer folió oldalnyi terjedelmű szövegkorpuszban a teljesség igényével lajstromoztam és elemeztem Pázmány bibliai hivatkozásait és citátumait.⁸ Egy ekkora terjedelmű kontroverz-teológiai munkával dolgozni csak oly módon lehet, ha lefektetjük az alapokat, ha a kellő formai keretrendszert teremtünk a megvalósításhoz.

A *Kalauz*ban összesen 4498 bibliai hivatkozás található. Ezek a locusjelölések elsősorban a margón olvashatók, azonban számos esetben ezek a főszövegbe is illeszkednek. Ebben a számban nem szerepelnek Pázmány átvett bibliai hivatkozásai, mint például a „*Isai. 68. v. 7.*” konkordancia, amely Clairvaux-i Szent Bernát *De diligendo Dei* című munkájában található, viszont Pázmány fontosnak érezte, hogy ezt a hivatkozást is külön jelölje a szövegben.⁹ Ezek feltárása nem mindig egyszerű feladat, mivel vonatkozásuk gyakorta csak a főszövegből derül ki; ugyanez érvényes a kortárs bibliaértelmezők, kommentátorok munkáira is, ugyanis ezeket sem mindig különböztette meg „saját” bibliai hivatkozásaitól. Ezeknek az átvett hivatkozásoknak a száma egyébként a szövegben szereplő összes előforduláshoz képest elhanyagolható. Ez a közel négy és félezer hivatkozás egy 188 oldalas táblázatban szerepel. Az alábbiakban válogattam ebből egy rövidebb bemutatót, hogy lehetőleg minden egyes lényeges, a későbbiekben számunkra fontos lehetőséget bemutathassak.

sor-szám	hely	A locus Pázmánynál (a locus megnevezése és Pázmány latin idézetének szövege)	Pázmány magyar szövege
1.	9:1. j.	2.Paralíp. 30. v. 10.	
559.	181:738. j.	Iudic. 17. v. 6. <i>Unusquisque facit quod sibi rectum videtur</i> (180:30–181:1)	ki-ki csak azt követi, a' mi néki tetczik (181:1)
673.	232:958. j.	v. 39. [Bír 6]	

II, szerk. MONOK István et al., Budapest, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Szeged, Scriptum Rt., 1998, 731–742, 731; BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 2. j. i. m., 56.

⁸ A *Kalauz* harmadik, 1637-es edíciója szolgál a kritikai kiadás alapjául. PÁZMÁNY Péter, *Hodogegys: Igazságra vezérlő kalauz [...]*, Pozsony, 1637. Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára állományának első példánya a kritikai kiadás szövegtövéteének alapja. Jelzete: RMK I. 673/1.

⁹ PÁZMÁNY 1637, 30.

		<i>Ne irascatur furor tuus, si adhuc semel tantavero, Signum quaerens</i> (232:16–17)	
1037.	579:2607. j.	1.Cor. 2. v. 15. <i>Spiritualis judicate omnia</i> (579:19)	a' Lelki ember mindeneket meg-ítél (579:18)
1269.	658:7	Eccli. 10. v. 15. [Sir] <i>Initium omnes peccati est Superbia</i> (658:7)	minden vétkek eredeti a' Kevélység (658:8)
1314.	412	Proverb. 6. v. 17.	
1599.	500m	Luc. 16. v. 24. <i>Crucior in hoc flamma</i>	
1835.	585	Cap. 12. v. 32. [MTörv]	
1925.	605m	Luc. 24. v. 27. et 44.	
2076.	617m	Psal. 118. v. 130. <i>Declaratio sermonum tuorum illuminat, et intellectum dat</i>	A' te Igéd magyarázattya, meg-világosít, ugy-mond, és okosságot ad.
2449.	677m	1.Cor. 11. v. 26. <i>donec veniat</i>	valamíg el nem jó
2715.	731m	Actor. 22. v. 18. 21.	
2844.	801m	Heb. 11. v. 5. <i>Henoch translatus est, ne videret mortem.</i>	
2872.	809m	Dan. 11. v. 21. 22. <i>Veniet clam, et obtinebit Regnum in fraudulentia. Dux foederis faciet dolum.</i>	[Az <i>Antichristus</i> ,] Csalárd mesterséggel, Hazugsággal, Kép-mutatással plántállya, és neveli hatalmasságát.
3257.	899m	Malach. 1. v. 10.	<i>Nincs kedvem hozzáátok, ugy-mond a' Seregek Ura: Ajándékot (Minchát) nem vészek kezeitek-ből: mert, Napkelettül-fogva Nap-nyugatig, nagy az én nevem a' Nemzetségek-között, és minden helyeken áldoztatik, és tiszta Ajándék (Mincha) mutatattik az én nevemnek.</i>
3328.	910m	Prov. 16. v. 9. <i>Cor hominis disponit viam suam, sed Domini est dirigere gressus ejus.</i>	[Ez, a' mint Magyarúl szoktuk mondani:] Szegény ember szándékát, bóldog Isten vezérli.

3477.	920	Heb. 5. v. 9.	
3651.	937m	Philip. 3. v. 13. <i>Ego me non arbitror comprehēdisse, ad ea quae sunt priora me extendens.</i>	[Pál...] a' czélt el nem érte; hanem eléb mégyen
3851.	959m	Gal. 4. v. 19. <i>Filioli mei, quos iterum parturio.</i>	
4340.	1021m	Iudae, v. 19. <i>Segregant semetipsos</i>	Szakadást szereznek
4498.	1071m	Deut. 6. v. 6.	

1. táblázat *Szemelvények az Összefoglaló táblázatból*

A továbbiakban pontokba szedve ismertetem a táblázat főbb ismérveit, az egyes oszlopok, cellák tartalmi elemeit. 1. Az *Összefoglaló táblázatban* szerepel minden olyan alapadat, amelyből a későbbiekben dolgozni tudunk: a sorszám, a bibliai hivatkozás helye a főszövegben, a bibliai hivatkozás betűhű formája, valamint – ha van – a hozzá kapcsolódó *Vulgáta*-idézet, valamint Pázmány magyar fordítása, értelmezése (ha van). 2. Minden egyes bibliai hivatkozás, akár kapcsolódik hozzá idézet, akár nem, akár a margón van, akár a főszövegben, és akár egyedül áll, akár bokorban több konkordancia kapcsolódik egymáshoz, külön tételként szerepel a táblázatban. A bibliai hivatkozások jelölésénél, akár kurzívval, akár állóval vannak szedve, következetesen állóval írtam ezeket a könnyebb használhatóság érdekében. 3. Minden egyes tétel (sor) kap egy saját sorszámot a főszöveg sorrendjében. Ez egyrészt megkönnyíti a későbbi munkát, és utalóként funkcionál a későbbi munkafolyamatok során, másrészt egyszerű, mivel a Word automatikusan képezi. 4. Főszöveg sorrendjén a folyó szöveget értem, azaz először nem az egy oldalon szereplő összes marginális, majd az összes szövegeközi hivatkozást és az esetlegesen hozzájuk kapcsolódó idézetet szedtem össze, hanem ahogyan a szöveg halad; ha például egy szövegeközi hivatkozás előbb szerepel, mint egy oldalon belül egy későbbi bibliai hivatkozás a margón, akkor a szövegeközi utaló megelőzi a későbbi margináliát. 5. Amikor 2021 augusztusa végén elkezdtem a munkát, a *Kalauz* tervezett szövegekötete már az eredeti könyv első 400 oldalát magában foglalta, a „harmadik szem” azt már korrektúrázta, majd a textus vissza lett javítva. Így immáron e – a tervezett kiadás méretének megfelelően – 677 oldal terjedelmű „kész” szöveg oldal-, sor-, illetve jegyzetszámai szerint dolgoztam; ez a szövegkiadás közel egyharmad részét jelenti. A maradék közel 700 oldalt eredeti példányból, a már fentebb említett OSzK-

exemplárból autopsziával vizsgáltam. Amennyiben ebben a fennmaradó részben a hivatkozás a margón szerepel, az oldalszám mellé „m” betűt illesztettem. 5. A többkötetes bibliai könyvek esetében a kötetszámot mindig szorosan, szóköz nélkül kapcsoltam a bibliai könyv címe elé (*2.Paralíp.* stb.), ezzel a kritikai kiadás során megbeszélte közlésmódot vettem figyelembe. 6. Egyes esetekben a bibliai könyv címét pótolnom kellett – a teljesség igényével –, mivel Pázmány – különösen, ha egy bibliai könyvre egymás után többször hivatkozik – többször csak versekre utal (pl. *v. 13.* stb.), ekkor a ma, valamint a kritikai kiadásban használatos mai rövidítéssel oldottam fel a könyv címét. Ugyanígy minden esetben visszellenőriztem, majd feloldottam az *Eccli., Eccl., Eccles., Ecclesiast.* stb. rövidítéseket is, mivel a kora újkorban meglehetősen következtelenség uralkodott az *Ecclesiasticus (Sirák fia könyve)* és az *Ecclesiastes (Prédikátor könyve)* jelölésével kapcsolatban. 7. Pázmány magyar szövegét csak akkor tüntettem fel a táblázatban, amennyiben az megítélésem szerint megközelítette a mai értelemben vett fordítás jelentését és minőségét, tehát a kifejezetten az igehely-magyarzatokat nem vettem fel a táblázatba, viszont az értelmező fordításokat – nevezzük most így – igen. Ily módon Pázmány magyarázatának három szintjét különböztethetjük meg a *Szentírás* szövegére vonatkozóan: a szó szerinti fordítást, az értelmező fordítást és az igehely-magyarázatot. Táblázatunkban az első két variáció szerepel. 8. Pázmány összes latin bibliacitátumát – összesen 885 tételt – kigyűjtöttem. A *Szentírást* a *Vulgáta* alapján szó szerint idézi, ugyanakkor néhány helyen rövidíti a textust, kihagy tagmondatokat. 9. Pázmány idézeteit a Trienti Zsinat hivatalos, revideált *Bibliája*, az 1592-es *Vulgata Sixto–Clementina* kritikai kiadása, illetve ennek online szövegkiadása alapján ellenőriztem.¹⁰ 10. Ritkán – összesen 34 esetben – Pázmány jelölt módon, tehát kurzívval szedve szó szerinti magyar nyelvű fordítást illesztett a *Kalauzba* a latin elhagyásával. Két kivételtől – köztük a fenti táblázatban szereplő Malakiás-próféciaétól – eltekintve mind hangsúlyos és közismert bibliai helyekről, az *Újszövetségből* származnak.

Miután az *Összefoglaló táblázat* elkészült, a pázmányi igehelyek lajstromozásába kezdtem. Ez azért volt fontos és elengedhetetlen, mert a következő kérdésekre kerestem a választ: 1. Mely bibliai könyvekre és hányszor hivatkozott Pázmány? 2. Melyek voltak a „kedvenc” bibliai szöveghelyei, amelyeket akár többször is

¹⁰ *Biblia sacra juxta Vulgatam Clementinam*, ed. Michael TWEEDALE, London, Baronius Press, 2006; <https://www.wilbourhall.org/pdfs/vulgate.pdf> (utolsó megnézés: 2022. július 7.)

idézett/fordított? 3. Továbbá a későbbi vizsgálódás szempontjából sem volt közömbös, hogy a többféle alakban előforduló bibliaikönyv-rövidítések (pl. *Deut.*, *Deuter.*, *Deuteron.* stb.) helyett egy egységes, magyar nyelvű, a kritikai kiadás szempontjából releváns kódrendszert alakítsak ki a rövidítésjegyzékhez (a *Deuteronomium* esetében MTÖrv). 4. Ez a táblázat jelentősen megkönnyítette a komparatív vizsgálatokat is az *Imádságos könyv* és a *Prédikációk* szövegével. Amennyiben ezekben latin citátumot találtam, akkor elég volt csak a bibliai locus vagy szentírás hely mai formáját e táblázat keresőjébe beírni, és egyből kiadta, hogy szerepel-e ott latin citátum, esetleg fordítás, avagy sem. Az alábbi mutató az *Egységesített locusjelölések* című táblázatból mutat be néhány szemelvényt.

sorszám	bibliai locus + idézet	átírt locusformátum
2305.	3.Esdrae 4. v. 35.	[2Ezdr 4,35]
553.	1.Joan. 2. v. 27.	1Jn 2,27
3376.	1.Ioan. 3. v. 15. <i>Qui non diligit, manet in morte.</i>	1Jn 3,15
3498.	1.Ioan. 3. v. 15. <i>Qui non diligit, manet in morte.</i>	1Jn 3,15
3527.	1.Ioan. 3. v. 15. <i>Qui non diligit, manet in morte.</i>	1Jn 3,15
660.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
1029.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
1081.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
1632.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
2122.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
2205.	1.Tim. 3. v. 15. <i>Columna et firmamentum Veritatis</i>	1Tim 3,15
2237.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
2246.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
2275.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
2304.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
2332.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
2356.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
2472.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
4249.	1.Tim. 3. v. 15.	1Tim 3,15
392.	Isai. 30. v. 10.	Iz 30,10
3688.	Isai. 30. v. 10.	Iz 30,10

566.	Luc. 10. v. 16.	Lk 10,16
1163.	Lucae 10. v. 16.	Lk 10,16
1681.	Luc. 10. v. 16. <i>Qui vos audit, me audit.</i>	Lk 10,16
1762.	Luc. 10. v. 16. <i>Qui vos audit, me audit.</i>	Lk 10,16
1819.	Luc. 10. v. 16.	Lk 10,16
2361.	Luc. 10. v. 16.	Lk 10,16

2. táblázat *Szemlények az Egységesített locusjelölések című táblázatból*

A táblázat elkészítése nem követelt különösebben jelentős erőfeszítéseket. Tulajdonképpen a „lelőhely” és a „Pázmány magyar szövege” oszlop eltávolítása után egy további oszlop hozzáátételével kialakult egy háromhasábos táblázat, amelynek csak a harmadik oszlopát kellett kitölteni. Miután végigértem az összes tételen, az új oszlopot kijelölve ábécé sorrendbe rakattam a programmal a ma használatos locusjelölések oszlopát oly módon, hogy az első oszlophoz viszonyítson. Így kialakult egy rendkívül reprezentatív és beszédes új táblázat, melyből egyből kitetszik, hogy 1. Pázmánynak melyek voltak a „kedvenc”, sokszor idézett szöveghelyei, 2. mely könyvekre nem hivatkozott Pázmány (egyedül az ószövet-ségi *Rút könyvére*). Az *Összefoglaló táblázat* 4498 bibliai hivatkozást összesítő adatsora így ily értelemben erősen redukálódik: Pázmány alapvetően kevés locust használ, azokat viszont annál gyakrabban; a legtöbbször (tizennégy alkalommal) az 1Tím 3,15-ös versre utal, melyben szerepel a „columna et firmamentum veritatis”, azaz „igazság oszlopa és erős támasza” Istenre mint ítélő bíróra vonatkoztatott kijelentés.

A kritikai kiadás számára talán a legfontosabb elvégzett feladat a Káldi-féle *Biblia* megfelelő verseinek a Pázmánynál szereplő szentírasi citátumok mellé illesztése volt. Ezt a *Kalauz* latin szövegeit gondozó Báthory Orsolya által javasolt eljárást az indokolta, hogy a modern *Biblia*-kiadások szövegei, érthető módon, nem minden esetben feleltethetők meg egy az egyben a Pázmány által idézett latin szövegnek.¹¹ Pázmány minden egyes latin *Vulgáta*-citátumához hozzárendeltem Káldi fordítását, akár lefordította vagy értelmezte, akár nem. Ezek a szövegrészek a tárgyi jegyzetek részét fogják képezni. Az 1626-os katolikus bibliafordítás szövegének a kritikai jegyzetanyagba emelése mellett több érv is szól. Egyrészt kizárhatjuk ezzel annak a vélekedésnek a lehetőségét, hogy Pázmány a

¹¹ *Szent Biblia*, ford. KÁLDI György, Bécs, 1626, RMNy 1352. A továbbiakban: KÁLDI 1626.

Káldi-féle fordítás szövegét felhasználta munkája során, másrészt a *Kalauz* szövegéhez legközelebb álló *Vulgáta* alapú magyar nyelvű fordítás Káldié.¹² A Káldi-fordítások oszlopában azért szerepel mindenhol a címléírás rövidítése, hogy majd a jegyzetkötet szerkesztésekor könnyebben átemelhetők legyenek a szövegrészek és a hivatkozások. Az alábbi táblázatban bemutatok néhány példát.

sorszám	PÁZMÁNY 1637	KÁLDI 1626
756.	3.Reg. 21. v. 3. <i>Propitius sit mihi Dominus, ne dem hereditatem Patrum meorum</i> úgy irgalmazzon Isten nékem, hogy az én Atyáimtúl maradot örökségemet ki nem bocsátom kezemből	1Kir 21,3 Örizzen engem az Úr, hogy néked adgyam az atyájm örökségét. (KÁLDI 1626, 319–320)
776.	Eccles. 12. v. 11. [Préd] <i>Quae per Magistratorum consilia data sunt a Pastore uno: His amplius fili mi ne requiras.</i> a' mit el-végez a' Fő Pásztor a' Vének tanácsából, azon meg-álljunk	Préd 12,11 A' bölcsek igéi [...] a' tanítók tanátsi-által adattak az egy pásztor-tól. (KÁLDI 1626, 592)
1552.	1.Petr. 2. v. 22. <i>Qui peccatum non fecit, nec inventus est dolus in ore ejus.</i>	1Pét 2,22 ki bűnt nem tött, se álnokság nem találtatott a' szájában (KÁLDI 1626, 1117)
1814.	1.Pet. 2. v. 13. 15. <i>Subiecti igitur estote omni humanae Creaturae, propter DEUM; quia sic est voluntas DEI.</i>	1Pét 2,13,15 Engedelmesek legyetek azért minden emberi teremtett-állatnak az Istenért [...] / mert így vagyon az Isten akarattya (KÁLDI 1626, 1117)
1935.	1.Cor. 13. v. 12. <i>Videmus per speculum in aenigmate</i> Tűkőr-által, homályoson láttyuk [a' Sz. Írásban foglalt dolgokat.]	1Kor 13,12 Most tűkőr-által homályban látunk (KÁLDI 1626, 1064)
2454.	Psal. 88. v. 36. <i>Semel juravi in Sancto meo, si David mentiar: Semen ejus in aeternum manebit. Et</i>	Zsolt 88,36–38 Egyszer meg-esküdtem az én szentségemre, ha hazudok Dávid-

¹² Káldi és Pázmány szövegét egymás mellett vizsgálva az volt a benyomásom, hogy Pázmány „tartalmilag gazdagabb”, Káldi „nyelvileg kiegyensúlyozottabb”.

	<i>Thronus ejus sicut Sol, et sicut Luna perfecta in aeternum.</i>	nak: az ő magva örökké megmarad. És az ő királyi széke mint a' Nap az én szemem-előtt; és mint a' tellyes Hóld örökké: és hív tanú az égben. (KÁLDI 1626, 537)
2750.	Ierem. 3. v. 15. <i>Scientia et Doctrina pascant</i>	Jer 3,15 legeltetnek titeket bölchességgel, és tudománnyal. (KÁLDI 1626, 699)
3099.	1.Cor. 11. v. 25. <i>Ezt cselekedgyétek, valamenyszer iszszátok, az én emlékezetemre.</i>	1Kor 11,25 ezt az én emlékezetemre chelekedgyétek, valamenyszer iszszátok. (KÁLDI 1626, 1062)
3413.	Mat. 19. v. 21. <i>Si vis perfectus esse; Vade, vende quae habes, et da pauperibus, et habebis thesaurum in caelo; et veni sequere me.</i> Ha tekéletes akarsz lenni; Menny-el, ádd-el mindenedet; osztogasd a' szegényeknek, és kincsed léssen Menyországban; és kövess engem.	Mt 19,21 Ha tekéletes akarsz lenni, mennyel, add-el a' mid vagyon, és add a' szegényeknek, és kinched léssen menyben: és jőj-el, kövess engem. (KÁLDI 1626, 919)
4223.	Iudic. 2. v. 12. <i>Dimiserunt Dominus DEUM Patrum suorum, et secuti sunt Deos alienos.</i>	Bír 2,12 el-hagyák az ő attyoknak Urát Istenét, [...] és idegen isteneket követének (KÁLDI 1626, 210)

3. táblázat *Szemelvények a Káldi-fordítások című táblázatból*

Az *Összefoglaló táblázat* és az *Egységes locusjelölések* táblázata alapján további halmozokat is létrehoztam. Kifejezetten azokat a bibliai helyeket vizsgáltam, amelyekhez Pázmány latin citátumot illesztett, és azokat valamilyen formában magyar nyelvre ültette. Miután az összes ilyen egységet rendszereztem, a következő csoportokat állítottam össze: az összesen 850 latin nyelvű citátumból 111-et – többnyire a rövidebb, axiómaszerű kijelentéseket – szó szerint, 60-at tartalmilag fordít Pázmány. Az összes többi bibliai citátum esetében vagy nem fordít, vagy hosszabb és tartalmasabb igehely-magyarázatot ad, illetve az idézet az aktuális kontroverzteológiai téma kontextusához illeszkedik; munkamódszere minden esetben a szentírási hely argumentum funkciójának erősítése érdekében változik. A legérdekesebbek azok a bibliai citátumok, amelyek meglehetősen szabadon

bánnak a *Szentírás* szövegével: Pázmány gyakran kihagy szavakat, szókapcsolatokat az aktuálisan citált versből, néha más, később következő versekkel vonja össze ezeket stb. Ez a forráshasználat egyik fő szerzői sajátossága, ezt más műveiben más forrásaival összefüggésben is alkalmazza.¹³ Ugyanakkor arra lehetünk figyelmesek, hogy e citátumok esetében soha nem marad el a magyar fordítás, értelmezés. Nézzünk egy példát! Az *Összefoglaló táblázat* 3417. tétele szerint Pázmány az Iz 5,20 verset idézi oly módon, hogy a versből kihagy bizonyos részeket: „a Jót gonosznak, a’ Gonoszt jónak mongyák: *Vae, qui dicitis bonum malum, lucem tenebras, dulce amarum.*”¹⁴ A teljes vers a *Vulgata Sixto–Clementinában* így hangzik: „Vae qui dicitis malum bonum, et bonum malum; ponentes tenebras lucem, et lucem tenebras; ponentes amarum in dulce, et dulce in amarum!”¹⁵ Káldi György fordításában a pázmányi rész így hangzik: „Jaj a’ kik a’ gonoszt jónak mongyátok, és a’ jót gonosznak, [...] a’ keserűt édessé tévén, és az édeset keserűvé.”¹⁶

Az ilyen jellegű, teljességre törekvő, alapvetően textológiai irányultságú kutatások közelebb vihetnek bennünket Pázmány Péter – és később természetesen más szerzők – munkamódszertanának megismeréséhez. Pázmány forráshasználatának és írásművészetének közelebbi megismeréséhez más műfajú és tematikájú műveinek minden hivatkozástípusra – tehát nemcsak a *Bibliára*, hanem a zsinatokra, az ókori, a patrisztikus, a középkori és a kortárs szerzőkre – kiterjedő hasonló típusú vizsgálatával juthatunk közelebb. A kritikai kiadás megjelent köteteknek mutatói ebben jelentős segítséget nyújthatnak. Végezetül egy Hargittay Emil által felvetett kutatási irányt említek. A *Kalauz* (és talán a *Prédikációk*) szöveg- és jegyzetkötetek megjelenése után érdemes lenne egy összkonkordanciát, vagyis egy összesített személynév-, hivatkozás- és citátum-, valamint bibliakönyv-mutatórendszert szerkeszteni. Az ebben foglaltak feldolgozásával és elemzésével releváns kijelentéseket tehetünk a hazai kora újkori irodalomtörténet egyik legjelentősebb szövegtörzskéjének Szentírás-recepciójáról. A Pázmány bibliahasználatát feldolgozó jelenlegi kutatásomat egy betűhív szöveg-visszaellenőrzés zárta.

¹³ AJKAY Alinka, *Pázmány Péter vitairatai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 126(2022)/1, 3–30, 9–10.

¹⁴ PÁZMÁNY 1637, 917.

¹⁵ *Biblia sacra...*, 11. j. i. m., 399.

¹⁶ KÁLDI 1626, 654.

HORVÁTH SÁNDOR

A fordítás módszertana a grádistryei horvátok lelkeségi irodalmában a 18. században

A szkoposz-elmélet a fordításnál

A fordítás szabálya a szkoposz-elméletre alapozva a közkeletű fogalommal „a cél szentesíti az eszközt” megfogalmazással foglalható össze. Tehát a fő szabály, hogy a cél határozza meg a tevékenység módját. „Fontosabb, hogy a fordítás célja megvalósuljon, mintsem a fordítás egy bizonyos módon megvalósuljon” – fogalmaztak az elmélet kidolgozói.¹ A szkoposz a címtettől függő változóként írható le – fogalmazták meg ennek alszabályát, a szociológiai oldalú szabályt.² E görög jövevényt, a szkoposz többek között a cél, a funkció, az értelem és a fókusz jelentéseket fedi le.³

A fordítás során súlypont áthelyezések történhetnek a szövegben; a szkoposz-elmélet megfogalmazói példának említik, hogy egy latinamerikai kultúrtörténetet – ha azt a helyiek írták – az európaiaknak át kell fogalmazni, mivel eltérnek az előzetes ismereteik a tárgykörben; vagy például a nem német olvasóknak szánt útikönyvet át kell fogalmazni a németek számára egy másik nyelvre fordítás során.⁴ A szkoposzok között hierarchia létezik, tehát a szövegen belül eltérő minőségű, eltérő mértékű alakítások, változtatások, igazítások történnek.⁵

Mindezek figyelembevételével fontos megjegyezni azt is, hogy a szkoposz-elmélet alapján végzett fordítás sokféle módon valósítható egy adott szöveg esetében. A fordító felkészültsége, a forrásnyelvi és a célnyelvi tájékozottsága meghatározó az eredmény szempontjából; mivel a kultúrák ismerete szorosan

¹ Katharina REIB, Hans J. VERMEER, *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*, Tübingen, 1991², 100.

² *Uo.*, 101.

³ *Uo.*, 96.

⁴ *Uo.*, 102.

⁵ *Uo.*, 103.

összefügg a nyelvismerettel, a széleskörű kulturális tájékozottság segítheti, garantálhatja az üzenet minél hitelesebb átvitelét a célnyelvbe.⁶

A fordításánál szövegtípusokat különböztetünk meg. Ezek más szintű kódolást jelentenek: 1. informatív típus = tartalom közvetítése, 2. expresszív típus = tartalmi közvetítés és művészi szerveződés, 3. operatív típus = tartalmi közvetítés és meggyőzés. Grafikusan ábrázolva⁷:

		informatív	expresszív	operatív
A kódolás szintje	tartalom + (művészi szerveződés) + meggyőző dizájn			x
	tartalom + művészi szerveződés		x	(x)
	tartalom	x	x	x

A három alaptípus gyakran kevert formában jelenik meg.⁸

Fordítói stratégiák

Károly Krisztina Pilegaard ajánlásai nyomán műfaj-transzferstratégiáknak nevezte el a speciális fordítói stratégiákat. Amint Károly fogalmaz: „A műfaj-transzferstratégiák olyan – általában tudatos – fordítói döntések eredményeként alkalmazott eljárások, amelyek célja a forrásnyelvi szöveg műfaji identitásának

⁶ Néhány éve szembesültünk azzal, hogy hol a szlovének, hol a magyarok mondták: "Nálunk nincs ilyen szó!" A kulturális eltérések tanulságait akkor a kétnyelvű múzeumpedagógiához összeállított kézikönyvben foglaltam össze az előbb hivatkozott közlést véve a publikáció címének. Végső tanulságként megállapítottam, hogy: „Egy adott közösség kultúrája pedig éppen azáltal válik kerek egészé – az esetenként gyakoribb vagy ritkább időbeli változásokkal együtt –, hogy a tagjai számára szükséges módon tagolja, értelmezi a külvilágot.” HORVÁTH Sándor, "Nálunk nincs ilyen szó!" *A kulturális eltérések a Megélt táj projektben* / Sándor HORVÁTH, "Mi nimamo te besede!" *Kulturna odstopanja v projektu Doživetje prostora = Kézikönyv kétnyelvű múzeumpedagógiához. A megélt táj / Priročnik za dvojezično muzejsko pedagogiko. Doživetje prostora.* H. S., Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2012, 34-49.

⁷ REIB, VERMEER, *Grundlegung...*, 1. j. i. m., 206.

⁸ *Uo.*, 207–208.

megőrzése a célnyelvi fordításban.”⁹ Ez a terminus minden olyan fordítói döntést jelöl, amelyek kommunikatív és funkcionális értelemben ekvivalens célnyelvi szöveget hoznak létre. Ezek révén mind a célnyelvi helyzetnek, mind a célnyelvi szándéknak megfelel a fordítás. „A terminus ezért tartalmazza a »transzfer« fogalmát. Itt ugyanis – az eredeti szövegalkotással ellentétben – a forrásnyelvi szövegből indul ki a fordító, és arra keres megoldást, hogy miként „vigye át” a forrásnyelvi szöveg műfaji sajátosságait a célnyelvi szövegbe.”¹⁰

A különbségek áthidalására I. A. Williams három olyan tematikus stratégiát különböztetett meg, amelyekkel áthidalhatók a forrás- és a célnyelvi szövegek közötti különbségek; szerinte ezek a posztpozíció, a redundancia és a csökkentett információs tartalom.¹¹ Ezekkel a nagyobb többlet vagy hiány megváltoztatható, s ezáltal a befogadó számára fogyasztható, elfogadható minőségű fordítás születhet. Megjegyzendő, hogy Williams tanulmánya angol–spanyol orvosbiológiai témájú fordításon alapszik.

A fordítónak figyelembe kell vennie azt is, ha úgy látja, hogy ha – például – a fordítás célközönségének a háttértudása eltér a forrásszövegétől; emiatt „nemcsak a nyelvi megformálás (pl. kohézió, koherencia), hanem – egyebek mellett – a hírérték (a szöveg információtartalma) is szükségképpen meg kell hogy változzék.”¹²

A Congregatio Catechetica

A hitoktatás rendszeressé tétele megújult módon Zichy Ferenc püspöksége idején valósult meg a Győri Egyházmegyében. Zichy 1743-tól, haláláig, 1783-ig állt az egyházmegye élén. A hitélet fellendítését elsősorban a kateketikai kongregációtól várta.

⁹ KÁROLY Krisztina, *Láthatatlan fordítás? A tudományos szakfordítás empirikus kutatásának eredményeiről funkcionális megközelítésben*, *Fordítástudomány*, 23(2021), 1, 28.

¹⁰ *Uo.*, 28. vö. még: KÁROLY Krisztina, *Szövegten és fordítás*, Budapest, Akadémiai, 2007, 213.

¹¹ Ian A. WILLIAMS, *How to Manage Patients in English-Spanish Translation: A Targetoriented Contrastive Approach to Methods*, *Target* 2004/16, No. 1, 99–100. <https://doi.org/10.1075/target.16.1.05wil>

¹² KÁROLY Krisztina, *Szövegszintű fordítói stratégiák a koherencia célnyelvi megteremtésében*, *Fordítástudomány*, 16(2014), 1, 33.

A csoportokra osztott fiatalok a helyi település férfiai és asszonyai közül kiválasztott oktatóknál rendszeresen megjelentek; a tanulás a hit elemeinek a felmondásából, ismétléséből állt. Ehhez nyújtottak segítséget a katekézések. Ez a módszer egyúttal az olvasni tudás elterjesztését is szolgálta. Tudjuk, hogy például a győri egyházmegyében – és más magyarországi egyházmegyékben is – gyakran missziós szolgálatot végző horvát jezsuita, Mulih György is az alfabetizációval kötötte össze a hitterjesztést, a misszionálást.¹³ A Congregatio Catecheticában, azaz a hitterjesztési társulatban emellett „teljes búcsúban részesülhettek a tagok, az előírt feltételek megtartásával, a társulatba való belépés napján, a társulat főbb ünnepein, haláluk óráján Jézus szentséges nevének segítségül hívásával.”¹⁴

Zichy püspök idejéből vázolva a Congregatio Catechetica elterjedését Piszker Olivér csaknem 130 települést sorolt fel.¹⁵

A rendszeres hitoktatás bevezetése csak hosszabb távon valósult meg. Maga a királynő, Mária Terézia adott ki 1753-ban dekrétumot, amelyben megbízta a jezsuitákat a kateketikai missziók tartásával, továbbá elrendelte a hittan bevezetését az elemi iskolákban. Még ez is kevés volt. „A decretumot úgy látszik nem hajtották végre – írta Piszker –, mert 1758. okt. 8-án újra nyomatékosan hangsúlyozza a királynő a hitoktatás fontosságát és felszólítja a földesurakat is, hogy a jezsuiták munkáját ne akadályozzák, hanem inkább mindenben legyenek nekik segítségükre. Meghagyja, hogy a joghatóságuk alá tartozó tanítókat szorítsák arra a rendre és hittanoktatási módszerre, melyet a jezsuiták vezettek be, kényszerítsek őket a catechetikai misszióban való pontos megjelenésre állásuk elvesztésének terhe alatt.”¹⁶ A társulat Ignaz Parhamer által összeállított kézikönyve, amelynek állandó részét képezte Petrus Canisius kiskatekizmusának átdolgozott változata, kiemelkedően sok kiadást ért meg. Ennek számbavételét Szelestei N. Lászlónak köszönhetjük; mint írta: „A 18. század második felében a ma ismert 32 magyar nyelvű kiadásából kézbe vehettem 25-öt, a 30 német nyelvűből 18-at, a nyolc

¹³ HORVÁTH Sándor, *A népmissziók és hatásuk: Mulih György horvát jezsuita példája nyomán = Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiiségének alakításában a 17–18. században*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelekiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelekiségtörténeti tanulmányok, 24), 55–66.

¹⁴ PISZKER Olivér, *Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83)*, Pannonhalma, 1933 (Pannonhalmi füzetek, 13), 24.

¹⁵ *Uo.*, 31.

¹⁶ *Uo.*, 38.

szlovákból kettőt, az öt horvátból hármat, továbbá kétféle délszláv nyelvű változatot, egyiket két kiadásban. Nemcsak a mennyiség (73 magyarországi megjelenés, de ennél minden bizonnyal több van), hanem egyéb észrevételeim is elgondolkodtatók lehetnek.”¹⁷

Már 1749-ben 54 helyen tartottak missziót. „Az évkönyvíró valósággal kifakadt a hittanismeretek terén tapasztalt tudatlanság miatt. Hihetetlen, – jegyzi meg az író – hogy mekkora tudatlanságot lepleztek le. Voltak felnőttek nem kis számmal, akik a megtestesülés és Szt. Háromság titkát még névleg is csak alig ismerték, a természetfölötti bánatról pedig alig volt száz közül egynek helyes fogalma. A szentolvasó elmondása legtöbbször a gyónáshoz szükséges előkészületet jelentette. Egész vallásosságuk merő külsőségekben nyilvánult meg, a természetfölötti erényekről még hallomásból sem volt fogalmuk.”¹⁸

Horvát és német nyelvű katekizmus összevetése

A Győri Egyházmegyében 1758-ban Győrben jelent meg *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein* címmel¹⁹ a német nyelvű katekizmus, majd 1759-ben Sopronban a horvát nyelvű *Občinszke miszije pitanya knisicze* címmel.²⁰ Utóbbi szerzősége, fordítójának kiléte még megnyugtatóan nem tisztázott, de néhány kutató Palkovics János Godefrid ferences munkájának tekinti.²¹ – E horvát katekizmus széles

¹⁷ SZELESTEI N. László, *A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiesség alakulásában*, szerk. UÓ, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiesség Kutatócsoport, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28), 127–137., a hivatkozás: 130–131.

¹⁸ PISZKER, *Barokk világ...*, 14. j. i. m., 38–39.

¹⁹ Teljes címe: *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein zu Drey Schulen ordentlich eingetheilet; mit beygesetzten Gesängern und nutzbaren Bericht von der Christen-Lehr-Bruderschaft vermehret; Anbey mit den fünf hauptstücken Petri Canisii. [...]*, Raab, gedruckt bey Greg. Joh. Streibig, 1758.

²⁰ Teljes címe: *Občinszke Miszije Pitanya Knisicze Na Tri Skole Po Rédu Razdilyene; Kim šzu Prilosene Jaeske, y Hafznovita Narádba Od Kerčičanščkoga Nauka Bratinščtva. Va Ki Je Pet Délov Petra Kanizija Iz Tovarščtva JEfufa [...]*, Stampane Soproni, pri Joseffu Siessu, 1759.

²¹ HORVÁTH Sándor *Egy 18. század közepi ima-és énekeskönyv a grádistryei horvátoknál = Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest – Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 2), 63–94, 68. – Mivel a 18. század közepéről nem ismert más horvát szerző az akkor nyugat-magyarországi horvátoknál, csak a három jeles ferences – Laurenczius Bogovics, Godefrid Palkovics és Jeremiás Sostarich –, valamint a szervita Eberhard Maria Kragel, jelenleg nem is fogalmazható meg más módon feltételezés. Mulih György jezsuitaként csupán missziós tevékenységet folytatott, tehát átmenetileg szolgált e területen;

körü használatára utal, hogy a *Miatyánkot* és az *Üdvözlégyet* ma is az ott közölt – archaikus – szöveggel mondják sok grádistyei horvát közösségben.²²

A horvát katekizmus elején a győri püspök társaságot megalapító határozata, a „*Decretum Episcopale*” olvasható, majd az előszó (Predgovor) következik. „A kiskatekizmus kezdete” (Pocsétak Maloga Ktekizmussa) címet követően a katekizmus rövid magyarázatai olvashatók (Kratko razlaganye maloga katekizmussa). Ezen belül az 1., a második – itt található a három isteni erényről szóló anyag – és a 3. iskola szerepel. A harmadik iskolát a 10 parancsolat, valamint – a VI. fejezetben – az anyaszentegyház öt parancsolata (Od Pétere Czrikvéne zapovidi) zárja. A 170 oldalas könyvben a 127. oldaltól szerepelnek az énekek. Például a XII. ének a Miatyánk ének, a XIII. Üdvözlégy ének, A XIV. Xavéri Szent Ferenc szerető óhajtása (Lyublyeno Zdihavanye Sz. Ferencza Xaveriuffa), az utolsó pedig a *Te Deum*. Ezután tagoknak szánt rendelkezések ismerhetők meg például az offeráról, a testvérület tagjának a temetéséről, befejezésül pedig a hit, remény, szeretet isteni erények gyakorlásáról. Az utolsó oldalon a búcsúnyerés (Proschénye) lehetőségeit részletezik.

Canisius kis katekizmusának latin és német nyelvű, 1796-os augsburgi kiadását²³ is összevettem e két²⁴ győri egyházmegyes kiadással. Az augsburgi így kezdődik:

1. fejezet a hitről és a hitvallásról című és az első kérdés:

Ki a katolikus keresztény?

A horvát katekizmusban ezt megelőzi a kérdés (= K); a felelet (=F):

K: Te milyen vallású vagy?

F: Katolikus keresztény vagyok.

Ezt követi az augsburgi kis katekizmus kérdése:

K: Ki a katolikus keresztény?

a missziója kapcsán született könyve ismert és abból e katekizmusba is beillesztett éneket a kötet összeállítója.

²² Lásd: *Obchinszke miszje pitanya knisicze...*, 10–11.

²³ P. Petri CANISII S. J. [...] *Ansuzug Chrijflicher Lehre*, [...] a P. Francesco Xaverio Widenhofer, ejusdem Soc. Theol. [...], Augsburg – Freyburg, In Verlag bey den Gebrüdern Wagner, 1769.

²⁴ Mindkét kötetet a győri Kisfaludy Károly Könyvtárban kutathattam. Ezúton is köszönöm a könyvtár munkatársainak a munkámhoz nyújtott segítséget!

F: Dem, der getauft ist (a); die heilsame Lehre Jesu Christi, des wahren Gottes und Menschen, in seiner Kirche bekennet (b); und keinen Spaltungen, oder Meynungen anhängt, die der katholischen Kirche zuwider sind (c).

Majd értelmezés következik, hogy mi is kell tehát ehhez: I. a keresztelés, II. a hit,

III. Das man keinen einzigen Glaubenspunkt läugne, noch einem einzigen widrigen Irrthum beyfalle²⁵ – Részletezve. Ez a horvátban hiányzik.

Ezzel szemben a horvát szövegben:

V: Az, aki meg van keresztelve, és hiszi és vallja mindazokat, amiket a régi Római Katolikus egyház hisz és vall, akár leírták azokat a Szentírásban, akár nem.²⁶

A hitvallás 12 tétele, cikkelye alapján fogalmazzuk a katekizmusok. Az augburgi kiadás részletezi, értelmezi az egyes tételeket.

A hitről a ...

Mi a remény?

Augsburg

Sie ist eine von Gott eingegossene Tugend, durch welche wir mit gewißer Zuversicht die Güter unsers Heils, und de ewigen Lebens [...] erwarten.
Da sind drey Stücke zu merken; I. Was soll man hoffen? [...] II. Warum soll man hoffen? [...] III. Wie soll man hoffen? [...]

A reményről a német katekizmusban:

Sie ist eine Christliche von GOTT dem Menschen eingegossene Tugend, durch welche ein Christ **mit starken Vertrauen** wartet auf die Güter seines heyls, und des ewigen Lebens.

Woraus lernet man, was man hoffen soll?

Aus dem heiligen Vatter unser, welches Christus unser Herr und Heyland selbst gelehrt, und uns zu betten befohlen hat.²⁸

„Egy keresztyén, az Istentől az emberbe öntött erény, mely révén egy keresztyén **erős bizalommal** vár megváltásának javaira és az örök életre.

Honnan tanulhatja meg az ember, mit kell remélnie?

²⁵ *Auszug Christlicher Lehre...*, 22. j. i. m., 9.

²⁶ *Obchinszke miszje pitanja knisizje...*, 19. j. i. m., 1.

²⁷ *Auszug Christlicher Lehre...*, 22. j. i. m., 59.

²⁸ *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein...*, 18. j. i. m., 13.

A szent Miatyánkból, amelyet Krisztus, a mi Urunk és Megváltónk maga tanított és minket az imádkozására utasított/készített.”

A horvátban:

P. Csaje kerschanszko uffanye?

O. Kerschanszko uffanye je kriposzt od Boga dana, po ki cslovik **za szvoja dobra dela, y csine** vekovecno Blasensztvo stanovito cséka.

P. Do nasz ucsi, dasze mi to uffamo?

O. Szvéti Otacz nass, koga je szam Kristus nass odkupitel ucsil y je nam zapovidal, da tako molimo.²⁹

„K: Mi a keresztény remény?

F: A keresztény remény Istentől adott erény, mellyel az ember a **jócselekedeteiért** az örök Üdvösséget állandóan várja.

K: Ki tanít minket, arra, hogy ezt reméljük?

F: A szent Miatyánk, amelyet maga Krisztus, a megváltónk tanított és megparancsolta nekünk, hogy így imádkozzunk.”

A reményt a *Miatyánk* 7 tétele alapján jellemzik.³⁰

A négy utolsóról szóló kateketikai kérdezz-felelek után a német kötetben a Kinder-Stunden (Gyermekek órái) című fejezetben a napszakokhoz, a napirendhez kapcsolódó feladatokat megéneklő tankötemények következnek. A horvát kötetben a Congregatio Catechetica ájtatosságaira szóló énekek következnek.

A német katekizmusban		A horvát katekizmusban	
Németül	A fordítása	Horvátul	A fordítása
„Wie soll man sich zum Tod bereyten? Man solle allezeit also leben: <u>daß man nicht unverfehens von der Tod im Stand einer Todsiind überfallen werde.</u> [...]”	Hogy kell az embernek a halálra felkészülnie? Az embernek mindenkor úgy kell élnie: <u>hogy a halál meg ne lépje a halálos bűn állapotában.</u> [...]”	P. Kakosze cslovik mora k-szmerti pripraviti? O. Ovako, <u>da Bógu szlusi, y dasze Szmertnoga Griha csuva.</u> [...]”	K: Hogy kell az embernek a halálra felkészülnie? F: Így, <u>hogy Istennek szolgáljon és tartózkodjon a halálos bűntől.</u>
Was ist in der Höll? <u>Das ewige Feuer, Finsternuß, Pein, Quall, und Verzweiffung.</u>	Mi van a pokolban? <u>Az örök tűz, sötétség, kín, gyötrellem, kétségbeesés.</u>	P. Csa je va paklu? O. <u>Ogany vekovécni.</u>	K: Mi van a pokolban? F: <u>Az örök tűz.</u>

²⁹ *Obchinszke miszje pitanya knisizje...*, 19. j. i. m., 10.

³⁰ *Uo.*, 10.

<p>Was lehret und nutzet uns das Angedenken des Himmels? 1. <u>Daß man alles Creutz und Leidens geduldig übertrage:</u> dann GOTT, und der Himmel ist alles wohl werth. 2. <u>Daß man alle zeitliche Freuden verrachte:</u> dann gegen den Himmel is alles nichts werth.³¹</p>	<p>Mit tanít nekünk és mit használ a Menyországra gondolni? 1. <u>Hogy az ember minden keresztet és fájdalmat türelmes elviseljen:</u> akkor Isten és a Mennország mindent megér. 2. <u>Hogy az ember minden időleges örömet megvessen:</u> akkor a Menyországgal szemben minden értéktelen.</p>	<p>P. Csa nam haszní od Néba miszli? O. Ovo: <u>da na szvitu sže terpimo, y sže zlo odurimo, da va nebo doidemo.</u>³²</p>	<p>K: Mit használ a Menyországra gondolni? F: Ezt: <u>hogy a Földön mindent elviseljünk és undorodjunk a bűntől, hogy a Menyországra jusjunk.</u></p>
---	--	---	---

A miscénekekből:

A német katekizmusban		A horvát katekizmusban	
Németül	A fordítása	Horvátul	A fordítása
<p>Zum Evangelio. 6. <u>Aus GOTTes Mund</u> ausgebet * das Evangelium * darinn <u>der Grund bestebet * des wahren Christenthum:</u> * GOTT selbst ist, der uns lehret * die Wahrheit ist in ihm; * Glückselig der <u>anhöret</u> * <u>HERR JESU! deine Stimm.</u> * Kyrie eleison.</p>	<p>Evangéliumra. 6. <u>Az Isten szájából</u> származik az evangélium <u>az az alapja az igazi kereszténységnek:</u> az Isten maga az, aki tanít minket az igazság benne van; boldog, aki <u>hallgatja Jézus Urunk a hangodat.</u> Kyrie eleison.</p>	<p>„Na Evangyelye. 6. Va Szvétom Evangyelyu, csagodfze nahaja: to <u>iz pravih Bosjih uszt. prez dvoine izhaja.</u> * Szam Bog je ki nalz uclí, va nyim je ifztina: Blasén kifze <u>naucí rics Bosjega Szina.</u> Kyrie-eleifzon.</p>	<p>Evangéliumra. 6. A Szent Evangéliumban ami csak található: az <u>Isten igaz szájából jön, kétség nélkül.</u> Maga az Isten az, aki tanít minket, benne az igazság: Áldott, aki <u>megtanulja Isten Fiának szavát.</u> Kyrie-eleison.</p>
<p>7. <u>Die Römisch Kirch</u> bekennet, * und glaubet Christi Lehr, * <u>Wer ist, der sie zertrennet?</u> * ihr</p>	<p>7. <u>A római egyház</u> vallja és hiszi Krisztus tanítását, <u>Ki osztja meg őket?</u> az alapja az Úr.</p>	<p>7. <u>Prava jedina Mati, Czrikva</u> prepovida: drugi nauk dersati, neg Bog zapovida * <u>Ako to véryjemo.</u></p>	<p>7. <u>Az igazi egyetlen Anya, az Egyház tiltja:</u> hogy más tanítást megtartsunk, mint amit</p>

³¹ *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein...*, 18. j. i. m., 116.

³² *Obchinszke miszje pitanja knisizje...*, 19. j. i. m., 127.

Grund-Vest ist der Herr. * <u>Wir glauben, was sie glaubet, * und gehen niemal irr: * Des Heils ist der heranbet, * wer sich abtrennt von ihr. * Kyrie eleison.</u> ³³	<u>Hisszük, amit hisz (az egyház) és sosem tévedünk el: a megváltása elrablódik annak,</u> aki tőle elszakad. Kyrie eleison.	<u>jezmo kerfcheniki:</u> akofze zneverimo, <u>jezmo Neverniki.</u> Kyrie-eleifzon. ³⁴	Isten parancsolja <u>Ha ezt hisszük, keresztények vagyunk:</u> ha hitetlenné vá-lunk, <u>hitetlenek va-gyunk.</u> Kyrie-eleison.
---	--	---	--

A miseénekek összevetése

Alább háttér vastaggal és aláhúzással emelem ki a nagyon eltérő részeket.

A német katekizmusban		A horvát katekizmusban	
<i>Németül</i>	<i>A fordítása</i>	<i>Horvátul</i>	<i>A fordítása</i>
Zum Credo. 8. Wir glauben und verehren, * ein GOtt und drey Person, * <u>wie uns die Kirch thut lehren</u> * GOtt Vatter, und den Sohn: * Der heilig Geist auch eben * mit beeden gleicher GOtt, * von Ewigkeit thut schweben * <u>ein Tröster in der Noth.</u> * Kyrie eleison.	Krédóra 8. Mi hisszük és tiszteljük az egy Istent és három Személyt, <u>ahogy nekünk az egyház tanítja.</u> Atya Isten, és a Fiú: ugyanígy a Szentlélek a kettővel azonos Isten, örökké léteznek/lebeg, <u>szük-ségben vigasztaló.</u> Kyrie eleison.	Na Kredo. 8. Mi lžkupa véru-jemo Boga jedinoga, y Szvéte tri Perlfone Otcza, Szina Boga. * Bog je y Duh prefz-véti, jedné mo-guchnofzti: <u>ki nasz vérne rafviti, va nasfoi tamnofzti.</u> Kyrie-eleifzon.	Krédóra 8. Mi együtt hisz-szük az egyetlen Is-ten és a Szent három Személyt: az Atyát, a Fiú Isten. Isten szent Lélek is, egyetlen lehető-séggel: <u>aki minket hívóket megvilágosít a sötétségünkben.</u> Kyrie-eleison.
9. <u>Uns von der Höll zu retten, * GOtt selbst Mensch worden ist. * Er hat die Feind zertreten, * JESU Christ.</u> * Da-	9. <u>Hogy minket a pokoltól megmentsen, az Isten maga emberré lett. Az ellenséget ösz-szetörte, a krémje Jézus Krisztus.</u> Hogy	9. <u>Od Marie Divicze. JEJus szejze rodil: za naffe odkuplénve, z-kervjum jelze potil. * Dalje Ruke razpéti, y na kris pri-bit: vasz ranyen kerv prolyati, y tako umriti.</u> Kyrie-eleifzon.” ³⁶	9. <u>Szűz Máriától született Jézus: megváltásunkért vérrel izzadt. Hagyta kezét szétfeszíteni, és a keresztre szegezni: telve sebekkel vérét fo-lyatni, és úgy</u>

³³ *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein...*, 18. j. i. m., 126–127.

³⁴ *Obchinszke miszje pitanya knisicze...*, 19. j. i. m., 149.

³⁶ *Obchinszke miszje pitanya knisicze...*, 19. j. i. m., 149.

<p>mit wir seelig werden * hat GOTT <u>viel Schwach und Spott</u>, * er // wählt für uns auf Erben, * <u>gelitten Kreuz und Tod</u>. * Kyrie eleison. [...] ³⁵</p>	<p>áldottak legyünk, Isten <u>sok gyengeséget és csúfságot</u> választott értünk a Földön, <u>elszenvedte a keresztet és a halált</u>. Kyrie eleison.</p>		<p><u>mehalni</u>. Kyrie-eleison.</p>
---	---	--	---------------------------------------

Von denen drey Göttlichen Tugenden.

Im Thon: HERrr ich liebe dich

Herr ich glaube / Herr ich hoffe, Herr von Herten lib ich dich. Weil ich mich ein Christen nenne / glaub ich alles, und bekenne, was die Christlich Kirch und lehrer, daß sie hab van dir gebüret. In dem Glauben, in der Hoffnung, in der Liebe stärke mich. ///

Herr ich glaube, Herr ich hoffe, Herr von Herten lieb ich dich. Du bist wahrhaft, kanst nicht lügen / dich kein Falschheit kan betrogen: weil auch dir nichts ist verborgen, kan ich glauben ohne Sorgen. In dem Glauben, in der Hofnung, in der Liebe stärke mich.

Herr ich glaube, Herr ich hoffe, Herr von Herten lieb ich dich. Glaub zuerst, daß GOtt nur einer, daß fein's gleichen feye keiner, daß GOtt freyfach in Personen / und das Gute werd belobnen. In dem Glauben, in der Hofnung, in der Liebe stärke mich.

Herr ich glaube, Herr ich hoffe, Herr von Herten lieb ich dich. Glaube auch, daß GOttes Sohne, von dem hohen Himmels-Throne, auf die Welt zu uns ist kommen, hat die Menschen angenommen. In dem Glauben, in der Hofnung, in der Liebe stärke mich. [...] ³⁷

Od vére, Uffanya, Lyubavi, y za grihe Pokajanya.

Na Nóttr. Miszerere.

Ja verujem, jasze uffam Bóse dragi lyubim te * **Kerschenik sze** imenujem, Y tvoj nauk vasz valujem: Arszi tako ti odlucsil, Y po czrikvi nasz naucsil * Ti va Véri, y Uffanyu y lyubavi **kripime**.

Ja * Ki ne móres prekaniti, Nit od kóga **kanyen** biti; Ar ti sza znas, y sza vidis, Y od véka sza previdis. *Ti va*.

³⁵ *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein...*, 18. j. i. m., 127–128.

³⁷ *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein...*, 18. j. i. m., 149–150.

Ja. * Daszi jedan Bóg, vérujem, A perssone tri valujem; Daje Szin cslovikom poształ, Ali szkupa y Bóg **oształ**. * *Ti va*.

Ja * Da ches dati szim na szudu, Csa god oni vridni budu; Dobrim nebo, a zlim pakal, **Kad sze** grissnik bude plakal. * *Ti va*. [...] ³⁸

Tulajdonképpen a jezsuita Mulih György missziókra összeállított könyvecskéjéből átvette minden versszakával, de a Mulih-féle nem azonos a német változattal, csak hasonlít rá. Mulihnál vannak apróbb eltérések:

Ja verujem, jałze ufam / Bofe dragi lyubimte * / **Katolifze** imenujem, / I tvoj nauk vałz valujem; / Arfzi tako ti odlučil, / I po czrikvi nafz naucfil * / *Ti va* Veri, i ufanyu, / I lyubavi **tverdi nafz**.

Ja. Ki ne mores prekaniti, / Nit od koga' **ukanyen** biti; / Ar ti znas, i fza vidis, / I od veka fza previdis * *Ti va*

Ja. Dafzi jedan Bog, verujem, / A perfone tri valujem; / Daje Szin cslovikom połztał, / Ali zkupa i Bog **obfztał** * *Ti va*.

Ja. * Dacfes dati szim na szudu, / Cfa god oni vridni budu; / Dobrim nebo a zlim pakal, / **Gdifze** grifnik bude plakal * *Ti va*. ³⁹

Az 1. versszakban: Mulihnál „katolikus vagyok”, a katekizmusban „keresztény vagyok”. A refrén a katekizmusban: „Ti va Véri, y Uffanyu y lyubavi kripime.” Mulihnál: „*Ti va* Veri, i ufanyu, / I lyubavi tverdi nafz.” Azaz: az előbbinél: „Te a hitben és a reményben és a szeretetben erősíts engem”, míg Mulihnál: „Te a hitben és a reményben és a szeretetben keményíts (erősíts) minket”.

Az 1. versszakban: a megtéveszteni ige kicsit másként szerepel: katekizmus: „kanyen biti” (megtéveszteni), Mulih: „ukanye biti” (megtéveszteni) – igekötő eltérés van csupán. A 3. versszakban: a katekizmusban „Ali szkupa y Bóg oształ.” Mulihnál: „Ali zkupa i Bog obfztał.” Azaz a katekizmusban „(Hogy a Fiú emberré lett), De együtt Isten is maradt”, Mulihnál: „(Hogy a Fiú emberré lett), De Istenként is létezett.” A 4. versszakban szintén minimális az eltérés: a „gde”, azaz az „ahol” horvátországi változat helyett a „kadi” rövidített, betűkihagyásos változatát tették a katekizmusba: „Kad sze grissnik bude plakal.”

Mulih misszió kezdetén éneklendő Szentlélekhez szóló énekét is átvették a katekizmusba:

³⁸ *Obchinszke miszje pitanya knisicze...*, 19. j. i. m., 146.

³⁹ Juraj MULIH, *Dubovne Jacske* [...], va Gyuri, 1750, 44–45.

1. Hodi Duh Szveti **pamet razfviti**,
Dabi mogli pravo **razmiti**,
Va cífzta **szercza** prijeti,
Tvojih szedam darov szvetih,
i polag nyih szveto fiviti. ///
2. Hodi Duh Szveti **vezelitel zvan**,
Od neba **knam** na zemlyu pozlan,
Duffe nafše razvezfeli,
Z-miloscfami szad nedéli,
Cšafzmo tak Dugo feléli.
3. Hodi Duh Szveti dajnam zpoznati,
Ricí Bosje fztalno derfati,
Daj lyubav i verovanye,
i va tebi fze ufanye,
Pravo za grihe pokajanye.
4. Hodi Duh Szveti komu velika,
Od fzih lyudih naj bude dika,
Date ovdi, i va Raju,
Na fze véke hvalu davaju.⁴⁰

A katekizmusban:

1. Hodi Duh Szvétí **nam szviti**,
Dabi mogli **razumiti**:
Va cífzta **szercza** prijeti,
Tvojih szedam darov szvétih,
Y z-nyimi szvéto fiviti.
2. Hodi Duh Szvétí **knam pozvan**,
od Néba na zemlyu pozlan:
Duffe nafše razvezfeli,
z-miloschami nafz nadili,
Kézfzmo goruche felyili.
3. Hodi Duh Szvétí dai znati,
Ricí Bosje obdersati:
Daj lyubav, véru, ufanye,
y za grihe pokajanye:
Va Nebefzih radovanye.

⁴⁰ Juraj MULIH, *Dubovne Jacske [...]*, va Gyuri, 1750, 3–4.

4. Profzimo Duha Szvétoga,
z-Otczém Szinom jedinoga:
Duha velike, lszvétolfti,
Duha preclifzte lszvitlofti,
da nafz derfi va milofzti.⁴¹
Kyrie.

A német katekizmusban		A horvát katekizmusban	
<i>Németül</i>	<i>A fordítása</i>	<i>Horvátul</i>	<i>A fordítása</i>
Kyrie 1. O HERR! druck in die Herten, * was uns die Meß vors- tellt: * Dein Leiden, Tod und Schmerzen, * soll ehren alle Welt. * GOtt wollen wir stets preisen * um diß so groß Geschanck, * und wollen ihm erweisen * gebührend Lob und Danck. * Kyrie eleison. ⁴²	Kyrie 1. Ó, Uram! nyomd a szívünk- be, mit mutat be számunkra a mise: Szenvedé- seidet, halálotat és fájdalmaidat, tisztelnie kell az egész világnak. Istent akarjuk folyton dicsérni, az oly nagy aján- dékodat, és be- akarjuk mutatni kellő dicsérettel és köszönettel.	Csa Massa zlame- nuje, Bose naucsi nasz: na hvalu tvoje Muke, y szmerti giblyi nasz. Da sze tvoje sivilénye szag- dar premislyamo: y na tesko terplénye dasze szpominamo. Kyrie eleison.	Hogy mit jelent a Mise, Isten ta- nítás meg minket rá: szenvedése- dért és halálo- dért hálaadásra mozdításra. Hogy életről mindig elmél- kedjünk: és a ne- héz szenvédesdről megemlékez- zünk. Kyrie elei- son. ⁴³

Befejezésül

A vallási szövegek esetében is a szkoposz-elméletben megjelölt három alapvető szövegtípus jelenik meg. Amikor a témához barokk kori szövegek közül kellett választani, a katekizmus tűnt a legösszetettebbnek, így eset a választásom az elemzett horvát, valamint német nyelvű katekizmusok összehasonlítására. Az első gondolatom az volt, hogy a kateketikai rész – a kérdés –felelet a tartalom közvetítésének fog megfelelni, míg az énekek inkább a másik két szövegtípusba lesznek sorolhatók. De az elemzésnél kiderült, hogy a meggyőzés szempontja is

⁴¹ *Obchinszke miszje pitanja knisicze...*, 19. j. i. m., 129.

⁴² *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein...*, 18. j. i. m., 126.

⁴³ *Obchinszke miszje pitanja knisicze...*, 19. j. i. m., 148.

meg-megjelenik a kateketikai résznél. A horvát szövegek jellemzően populárisabban, a hívők nagy tömegének közérthetőbbek. Ezt jól érzékelteti például a Credora szóló ének egyik részlete. Németül ezt így fogalmazták meg, fordították le:

9. Hogy minket a pokoltól megmentsen, az Isten maga emberré lett. Az ellenséget összetörte, a krémje Jézus Krisztus. Hogy áldottak legyünk, Isten sok gyengeséget és csúfságot választott értünk a Földön, elszenvedte a keresztet és a halált. *Kyrie eleison.*

Horvátul pedig:

9. Szűz Máriától született Jézus: megváltásunkért vérrel izzadt. Hagyta kezét szétfeszíteni, és a keresztre szegezni: telve sebekkel vérét folytatni, és úgy meghalni. *Kyrie-eleison.*

A horvát katekizmus, az *Obchinszke miszije pitanya knisizje...* a szövegek összevetése alapján a győri egyházmegye német nyelvű katekizmusának, az *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein*-ra támaszkodva született. A kor fordítási szabadságának megfelelően azonban több eltérést is tartalmaz, amint ezt néhány példával illusztráltuk.

N. KIS TÍMEA

Carolus Musart és a besztercebányai 17. századi kálvária kapcsolata

A *Neue Wallfahrt ... zu Newsol*¹ című, a besztercebányai (Banská Bystrica, Sk) kálvária felszentelésére írott kötet vélhetően 1665-ben jelent meg Bécsben. A kiváló kálvária-kutató Szilágyi István a selmecbányai (Banská Štiavnica, Sk) kálváriáról, illetve a szentlépcsőkről írott tanulmányában egyaránt azt rögzítette, hogy e kötetnek nincs magyarországi példánya.² Azt lehet tudni, hogy volt, hiszen Széchényi Ferenc könyvtárának 1799. évi soproni kiadású betűrendes,³ illetve 1800. évi, pesti kiadású szakrendi⁴ katalógusában egyaránt szerepel 1664. évi kiadási dátummal és Carolus Musart szerzőségével, viszont az Országos Széchényi Könyvtár törzsszállományában már nem található ilyen tétel. A kötet szerencsére nem veszett el, ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában fellelhető;⁵ Ráth György könyvhagyatékának részeként került ide 1905. október 16-án;⁶ az átvételről az Akadémiai Értesítő 1905. novemberi száma könyvjegyzéket is közölt, benne az érintett kötettel, szintén Musart szerzőségével, a kiadás dátumát a 17. századra meghatározva.⁷

Az Akadémiai Könyvtárban található kötetben Széchényi Ferenc tulajdonbélyegzője is látható. Bár a bélyegzett kötetek provenienciája nem minden esetben

¹ *Neue Wallfahrt in denen hungarischen Berg-Stätten zu Newsol von der Capellen der Residentz Societ. Jesu zu dem H. Grab Christi in Herregrund*, Viennae, [1665].

² SZILÁGYI István, *Szent lépcsők – szentlépcsők*, Magyar Egyháztörténet Vázlatok, 4(1992)/4, 25–50, 29; UŐ, *A selmecbányai Kálvária és ábrázolásai*, Budapest, Sopron, Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség – Központi Bányászati Múzeum, 2006, 18.

³ *Catalogus bibliothecae hungaricae Francisci comitis Szecchenyi: Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum* Typis Editos Complexus, Tomus I., Pars II, Sopronii, Typis Siessianis, 1799, 87.

⁴ *Index alter librorum bibliothecae Hungaricae Francisci com. Szecchenyi duobus tomis comprehensus, in scientiarum ordines distributos exhibens*, Pest, Trattner, 1800, 90.

⁵ Jelzete: Ráth 2329.

⁶ SZILY Kálmán, *Előleges jelentés a Ráth György-féle könyvtár átvételéről*, Akadémiai Értesítő, 16(1905)/11, 572–573.

⁷ Ráth György régi magyar könyvtára, Akadémiai Értesítő 16(1905)/11, 577–650, 648.

egyértelmű, tehát nem igazolja kivétel nélkül, hogy az adott kötet Széchényi Ferenc tulajdonában állt, mivel a Széchényi-gyűjteményhez tartozó dokumentumok esetén előfordul, hogy a gróf halálát követően megjelent kötetek is bélyegzettek,⁸ a katalógusokban való megjelenés mégis egyértelművé teszi, hogy valóban Széchényi Ferenc birtokában volt a kötet. Elképzelhető, hogy Miller Jakab Ferdinánd könyvtárőr adta el ezt a kötetet a törzsállományból, ahogy ez más kiadványokkal is előfordult; az ezzel kapcsolatos botrány 1820-ban robbant ki.⁹

Ami biztos, hogy a *Neue Wallfabrt* című kötet nem Musart szerzői szándékait tükrözi, tekintve, hogy ő már 1653-ban elhunyt. A hibás bejegyzés nem az 1799. évi Széchényi-könyvkatalógusban szerepel először: már a *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* Carlos Sommervogel által 1894-ben újra kiadott bejegyzése is Musart műveként nevesítette a kötetet.¹⁰ A korábbi bibliográfiák közül Johann Nepomuk Stöger *Collectio Scriptorum Societatis Jesu* című bibliográfiájának első kötetében bár Musart művei után szerepelt a kötet, a szerző feltűntette, hogy az nem a saját műve.¹¹ A *Neue Wallfabrt* dedikációjában csupán annyi információ szerepel, hogy azt a magát megnevezni nem kívánó jezsuita atya Carolus Musart latin nyelvű kötetének fordításával készítette el, e tanulmány célja tehát a fordítás körülményeinek feltárása.

A jelentőségéhez képest Magyarországon meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre a jezsuita Carolus Musartról; Knapp Éva említés szintjén foglalkozott vele két tanulmányában. A 17–18. századi magyar társulati kiadványok lehetséges forrásait vizsgáló írásában több külföldi szerző mellett az ő kiemelkedő hatását is említve a kora újkori kegyességi irodalomban;¹² míg Listius László 1641-től kezdődő bécsi tanulmányainak ismertetésekor arra hívta fel a figyelmet,

⁸ SZÓTS Zoltán Oszkár, *A Széchényi-gyűjteményhez tartozó dokumentumok azonosítása*, Könyvtári Figyelő 57(2011)/4, 733–740, 734–736.

⁹ *Uo.*, 735–736.

¹⁰ Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Première partie, Tome V, Nouvelle Édition, Bruxelles–Paris, Oscar Schepens – Alphonse Picard, 1894, 1467.

¹¹ „*addidit de suo*” megjegyzéssel, ld. Johann Nepomuk STÖGER, *Collectio Scriptorum Societatis Jesu*, Viennae, 1855, 237–238.

¹² KNAPP Éva, *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Magyar Könyvszemle 109(1993)/1, 3–36, 12–13.

hogy a fiatal költő személyesen ismerhette Musartot, aki abban az időben a bécsi egyetemen tanított.¹³

Musart 1582-ben született Arras közelében, Aire-sur-la-Lys-ben, 1602-ben lépett a jezsuita rendbe, 1619-ben tett örökfogadalmat.¹⁴ Külföldi egyetemi tanulmányokat folytatott, majd filozófiai és teológiai doktorátust szerzett. Elöljárói az 1559-ben alapított douai egyetemre küldték, ahol filozófiát és retorikát oktatott. 1625-ben Bécsbe hívták, ahol 1632 és 1653 között egyetemi professzorként dolgozott; 1634-ben a teológiai, 1638-ban, illetve 1640-ben pedig a filozófiai kar dékánja volt.¹⁵ Életrajzírói közül a bécsi egyetem professzora, a szintén jezsuita Cajetan Recpach Musart kiváló szónoki képességét, az egyéni és a közösségi devóciós gyakorlatok elmélyítésében tett erőfeszítéseit, illetve nagyfokú Mária-tiszteletét hangsúlyozta.¹⁶ 1653. január 17-én hunyt el Bécsben.

Musart népszerű és rendkívül termékeny író volt. Krisztus passiójával, illetve a keresztút-járással több kiadványában is foglalkozott, ezek közül a legkorábbi Blasius Palma (1577–1635) kötetének olaszról latinra fordítása, mely még Douaiban jelent meg 1628-ban.¹⁷ Krisztus passiójának emlékezete és az akörül kialakított közösségi és egyéni devóciós cselekedetek pártolása a jezsuita lelkiség fontos alapja volt. Ezt példázzák a 17. század közepétől kiemelkedő számban

¹³ KNAPP Éva, „*Volucris rota, vertitur anni.*” Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és énszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118(2014)/1, 3–30, 5–6.

¹⁴ Cajetan RECHPACH, *Scriptores Antiquissimae, ac celeberrimae Universitatis Viennensis ordine chronologico propositi*, Pars III, Viennae, Kaliwoda, 1742, 60–62; Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. Tomus II (1601–1640)*, Romae, Institutum Historicum S. I., 1982, 685.

¹⁵ Johann Joseph LOCHER, *Speculum academicum Viennense seu magistratus Universitatis Viennensis*, Viennae, Leopold Johann Kaliwoda, 1773, 79, 156.

¹⁶ Az egyetemi Szűz Mária Mennybevétele Társulatban (Assumptae Virginis Sodalitio) vezető szerepet töltött be, 1633-ban egy Szűzanya-szobrot adományozott, mely Matris Refugii néven ismert. Ld. RECHPACH, *Scriptores...*, 14. j. i. m., 60–61.

¹⁷ Carolus MUSART, *Liber Vitae sive brevis et elegans methodus memorandae Passionis Jesu Christi...per P. D. Balsius Palma...ex Italico sermone Latine reddidit* R.P. Carolus Musart = Uő, *Actus Virtutum interiores: Via Compendiaria Christiani Homini ad perfectionem facile consequendam [...] sive Actus Virtutum Exteriores*, Douaci, Balthasar Beller, 1628.

megalakuló Agonia Christi vagy Todangst Christi társulatok is,¹⁸ melyekkel a társadalom legszélesebb rétegeit érhatték el a Magyar Királyság területén belül.¹⁹ Ezek a társulatok kiemelt figyelmet fordítottak a nagyheti szertartásokra, ahogy a keresztút-járásra is. Jezsuita felügyelet alatt számos kálvária működött zarándokhelyként; ahol rendelkezésre állt ilyen szabadtéri kultuszhely, oda koncentráldott a társulati tagok nagypénteki keresztút-járása is.

A legnagyobb hatású és a Habsburg Birodalmon belül az egyik legkorábbi jezsuita kálváriát Hernalsban építették.²⁰ A település (ma Bécs 17. kerülete) a 16. században a bécsi és környéki protestantizmus egyik legfontosabb központja volt, de a szabad vallásgyakorlás lehetőségeinek kora a 17. század elejére egyre szűkült; 1579-ben azt is megtiltották a bécsieknek, hogy oda menjenek Úrvacsorát venni.²¹ 1625-ben a hernalsi uradalom a káptalan birtokába került, a protestánsok által használt egykori plébániatemplomot is visszavették.²²

Musartot elsősorban nem azért hívták Bécsbe, hogy egyetemi professzor legyen, hanem hogy részt vegyen a birodalmi önreprezentáció II. Ferdinánd által szorgalmazott felépítésben, melynek sikere érdekében az uralkodó a fehérhegy csatát követően minden addiginál nagyobb erőfeszítéseket tett. Az tehát, hogy Hernalsban egy meglehetősen reprezentatív kálváriát állítottak fel, egyszerre szimbolizálta a katolikus hit győzelmét a protestantizmus felett, illetve a Habsburg uralkodók diadalát az uralkodói dinasztiák között.

E kálvária szellemi programját készítette el Musart, akinek az alap gondolata az volt, hogy a jeruzsálemi Via Dolorosát idézze meg Hernalsban.²³ Összaha-

¹⁸ SZILÁGYI, *A selmebányai Kálvária...*, 2. j. i. m., 10; KÁDÁR Zsófia, *Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)*, Századok 148(2014)/5, 1230–1272, 1234. A nagyszombati *Agonia Christi* társulatra vonatkozó legkorábbi adat 1660-ból, a pozsonyiról 1647-ből, a kassairól 1665-ből ismert, a szepeshelyiről 1666-ból vannak információink. Ld. *Uo.*, 1235–1236.

¹⁹ *Uo.*, 1264.

²⁰ KARL ENGELMANN, Kornelia HOLZNER-TOBISCH, Herbert SCHMID, *Die Kalvarienbergkirche zu Wien: Geschichte, Kunst, Spirituelle Bedeutung*, Wien, 2004, 7–45.

²¹ ÖTVÖS Péter, *Az otthon elhagyása, félelem és reménység*, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Egyetem – MTA Könyvtár és Információs Központ, 2021, 38.

²² Az első középkori templom Bécs első török ostromakor pusztult el, a 16. század közepén újjáépítették, majd református istentiszteleteket tartottak benne.

²³ NETA BAR-YOSEPH, *The Kreuzweg of Vienna: Local History and Universal Salvation = From the Industrial Revolution to the World War II in East Central Europe*, eds. Marija WAKOURIG, Karlo RUZICIC-KESSLER, Wien, 2011, 225–239, 225–232.

sonlította a bécsi tájat a jeruzsálemivel és különböző analógiákat keresett: az Alser patakot és környezetét például a Kidron patakkaal és völgygel, a Hernals melletti hegyeket Júdea hegyeivel állította párhuzamba; a keresztút is olyan hosszú, mint a jeruzsálemi, a végpontja pedig éppúgy a városon kívül helyezkedett el. Az egyes stációk egymástól távol helyezkedtek el, tehát a keresztút végigjárása nagyfokú fizikai aktivitást, a hétköznapokból való tényleges elszakadást igényelt, ez szintén erősíthette a zarándokút-jelleget. A Szentsírt is a jeruzsálemi analógiájára tervezte meg, erről a felszentelési ünnepség alkalmával veretett emlékérmé tanúskodik; annak famodelljét egy Aegidius nevű ferences páter hozta el Musartnak Jeruzsálemből.²⁴

Az eredeti hernalsi keresztút hét stációból állt és a bécsi Stephansdomtól indult (ott az utolsó vacsorára emlékeztek), onnan indultak keresztül a városon, az első stáció (Krisztus az Olajfák hegyén) a Schottentornál volt; ez a városi magisztrátus költségén épült; a többi stációt közadakozásból állították fel. A kálváriát 1639. augusztus 23-án nagy processzióval szentelték fel, melyen az akkori uralkodó, III. Ferdinánd és a császári család több tagja személyesen vett részt. A kálvária hamar közkedvelté vált. A processziókat nagypénteken tartották, ám mivel azok egyre profánabb jelleget öltöttek, 1674-ben a kellemetlenségek miatt leállították a keresztút-jarást. 1683-ban, Bécs második török ostromakor a plébániatemplom, a Szentsír és a stációk nagyrészt elpusztultak vagy súlyosan károsodtak.²⁵

Musart két kötetet is megjelentetett a hernalsi kálváriához kapcsolódó ájtatossági gyakorlatok népszerűsítésére. Az 1638-ban megjelent *Peregrinus Calvariae* és az 1642-ben kiadott *Nova Viennensium peregrinatio* között meglehetősen sok szövegegyezés található; a különbözőségeknek részben protokolláris okai voltak:

²⁴ Carolus MUSART, *Nova Viennensium peregrinatio e Templo Cathedrali S. Stephani per septem Dominicae Passionis Stationes ad S. sepulchrum in Hernals, Viennae*, Matthias Cosmerovius, 1642, 43–44.

²⁵ 1709–1714 közt építették újjá Georg Neuhauser és Johann Friedrich Eisenhut gazdag bécsi polgárok a Stephansdom Mária-Magdolna-kápolnájához rendelt kegyességi társulattal együtt. Egy mesterséges dombot alakítottak ki, ahova lépcsősor vezetett fel, a legmagasabb pontján állt a Kálvária-kompozíció. A stációk a kálváriahegyre kerültek: ezek őrizték ugyan Musart eredeti koncepcióját, de az ikonográfia már sokkal komplexebb lett. A felfelé menő (bal) oldalon hét reliefekkel díszített állomás volt (Krisztus szenvedésével engesztel az emberiség hét főbűne miatt), az átellenes oldalon ismét hét kápolna állt, melyekben a Szűzanya hát fájdalma és érénye jelent meg. 1720-ban a templom és a kálvária a pálosokhoz került; a közkedveltség miatt a templomot 1766–1769 között kibővítették.

az első kötetet ugyanis a megjelentetést is támogató Jakusich János Lászlónak ajánlotta, a másodikat viszont a bécsi székesegyház káptalanjának, ám a két *epistola dedicatoria* a céljait tekintve ettől függetlenül is más. Míg az első kötetben kifejezetten a mecénáshoz és annak fivéréhez, Jakusich György veszprémi püspökhöz fordult, méltatva az eddigi erőfeszítéseiket Krisztus passiója tiszteletének terjesztésében, a második kötetben már nem csupán a bécsi Stephansdom potentátjait, hanem az uralkodóházat is megszólította, lelkesen és hosszan sorolva a kegyességi indíttatású részvételüket a hernalsi Kálváriát és összességében a passió-tiszteletet tekintve. A második kötetben Musart egyszerűsítette, közérthetőbbé és személyesebbé tette az olvasóközönségnek szóló bevezetést, illetve áttekinthetőbbé szedette a szöveges tartalmakat; másfelől olyan részletekkel is kiegészítette, mint a hernalsi kálvária története,²⁶ a felszentelési ünnepség leírása,²⁷ VIII. Orbán pápa 1641-ben kibocsátott bullája a processzió résztvevők által nyerhető teljes búcsúról,²⁸ végül két preambulum, melyben a jeruzsálemi keresztút-járás kialakulását, illetve a Krisztus passiójára különös tisztelettel emlékező egyházi és világi személyeket – köztük természetesen II. Ferdinánd édesanyját, Maria Anna von Bayernt – és az ő kegyességi gyakorlataikat sorolta fel.²⁹

Az első kötetben leírt devóciós gyakorlatokat Musart részben lényegi változtatás nélkül emelte át a másodikba, ám egyes fontos részleteikben módosította azokat; ezek feltárása a kultusz változásaira, súlypont-eltolódásaira is rávilágít. Mindkét könyv felépítése hűen tükrözi, hogy alapvetően a világi hívek használatára készült, felépítése könnyen áttekinthető, nyelvezete érthető. Kézikönyv-jellegüket erősíti az is, hogy nem csupán a közösségi keresztútjárást, annak akár egyedül történő megvalósítását is lehetővé teszi, mivel – különösen a második kötet – az imákon és elmélkedéseken kívül a fizikai aktivitás jellegét érintő részletes instrukciókat is tartalmaz. A szerző célja ugyanis, hogy megtanítsa az olvasónak, milyen a jó peregrináció (*bona peregrinatio*), ezért ezen az úton (egyfelől a fizikai keresztúton, másfelől a lelkin) mintegy kézen fogva vezeti végig az olvasót.

A második fejezetben a lelki-testi zárándoklatot megelőző annotációk olvashatók több pontba szedve, ezek általános információkat tartalmaznak a devóciós

²⁶ MUSART *Nova Viennensium peregrinatio...*, 24. j. i. m., 38–48.

²⁷ *Uo.*, 54–58.

²⁸ *Uo.*, 59–63.

²⁹ *Uo.*, 17–37.

gyakorlat céljairól és fókuszpontjairól. Musart ennek szövegét tekintve több fontos részletet megváltoztatott a második kötetben; az egyik legfontosabb a hét stáció lényegéhez kapcsolódik. A *Peregrinus Calvariae*-ban Musart a dedikációban, másfelől a főszövegben ugyanazokkal a szavakkal hangsúlyozta, hogyan tekinthetünk Krisztus passiójára: az ugyanis „quasi totius Tragoediae actus”,³⁰ ami sejtetni engedi, hogy itt többről beszélhetünk, mint egy tragikus eseménysorról. A passió – ebben a hét stációs kialakításában legalábbis – Musart szerint vélhetően olyan, mint egy tragédia, azaz színházi előadás. E tekintetben a keresztút-járás egy hétfelvonásos drámának felel meg, ahol az egyes jelenetek a középkori misztériumjátékokat idézve, de már nem a színészek által elevenednek meg, hanem a zarándokok képzeletében állnak össze szerves egésszé a képi (a stációk reliefjei), a szöveges (a kötet elmélkedései és imái), valamint a fizikai fáradozás (a zarándoklat) együttese segítségével. Ezt a tragédia-hasonlatot Musart valamilyen okból már nem emelte át a *Nova Viennensium peregrinatio* című kötetébe. Hogy a passiójárást az érzéki tapasztalásokra tudatosan építő, érzelmi és értelmi szinten is hatáskeltésre törekvő komplex folyamattal állunk szemben, egyértelműen észrevehető a kötet szövegeiből.

Loyolai Szent Ignác életművében kiemelkedő fontosságú volt a devóciós gyakorlatok személyességének és átélhetőségének hangsúlyozása annak érdekében, hogy az egyes bibliai és szenttérténetek megismertetésén túl akár elvont teológiai tartalmakat is közérthetővé, könnyen befogadhatóvá tegyen.³¹ A *Lelki gyakorlatok* egyes napokhoz rendelt előírásaiban azt is hangsúlyozta, hogy a meditáció során olyan gyakorlatokat kell végezni, melyek minden érzékszerv bevonására (*applicatio sensum*) alapozottak.³² Különösen igaz ez a harmadik hét eseményeire, melyek során Krisztus passióján elmélkedve minden napra kéri az öt érzék (*quinque sensus*) alkalmazását, mely az adott jelenetbe való lényegi és teljes körű behelyezkedést jelenti: a gyakorlatot végző érezze úgy, mintha ő is az adott helyszínen járva a jelenet részese lenne; lelki szemével lássa, sőt élje át Krisztus szenvedéseit. Lényegében ugyanezt kéri és várja el Musart is az olvasóitól.

³⁰ Carolus MUSART, *Peregrinus Calvariae, sive piae animi exercitationes circa septem praecipua loca et mysteria nostrae redemptionis, in dies hebdomadae singulos*, Viennae, Matthias Formica, 1638, 4, 52.

³¹ TÜSKÉS Gábor, *A jezsuita meditációirodalom a XVI–XVII. században*, Irodalomtörténet, 28(1997)/1–2, 22–47, 23.

³² SZABÓ Ferenc, *Az érzékek alkalmazása az Isten-kapcsolatban: Szent Ignác egyik elmélkedési módszere = Érzékek és vallás*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2009 (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 22), 29–31, 26–33.

A második fejezet mindkét esetben olyan szövegeket tartalmaz, melyek célja erre a testi-lelki zárandoklatra való felügyelt ráhangolódás, az 1642. évi címben találóaan megfogalmazva *praeparatio ad rite suspiciendam peregrinationem*.³³ E szövegrész második és harmadik alfejezete megegyezik a két kötetben: előbbi olyan kérdésekre kínál választ, ki, hogyan és miért szenvedett a keresztút során;³⁴ alapja pedig Musart 1628-ban megjelent Blasius Palma-fordítása volt.³⁵ Az utóbbi alfejezet azokat az érzéseket veszi számba, melyekre az egyes stációknál a résztvevőknek törekednie kell. Ezek az együttérzés (*compassio*), a gyűlölet és a bűnök miatt érzett fájdalom (*dolor ex odio et detestatione peccatorum*), az Istenbe vetett bizalom (*fiducia in Deum*), a Krisztus utánzása (*imitatio Christi*), végül a kölcsönös szeretet (*amor reciprocus*).³⁶ Ez az ötös felosztás lényegében az ignáci értelmezés alapján mutatja be a lélek útját, mely a bűnnel való szembenézéstől és az attól való elfordulástól a megvilágosodáson át Krisztus feltétel nélküli szeretetéig vezet. Az *Exercitia spiritualia* ez esetben és az egyes stációgyakorlatokhoz kapcsolt elmélkedések szerkezetében is egyértelműsíthető, ám a lélek megtisztulási folyamatainak rögzítése a passió egyes jelenetein elmélkedve más – a jezsuiták által is kedvelt szerzőnek számító³⁷ – középkori teológust is eszünkbe juttathat: a Szent Bonaventúrának tulajdonított *Meditationes de Passione Christi* ugyanis meglehetősen hasonló – két részfolyamattal ugyan hosszabb – utat ajánl a hívőknek a passió eseményein való meditálás segítségével a lelki tökéletesedéshez.³⁸

A második fejezet első alfejezetét viszont teljesen átírta a szerző a *Nova Viennensium peregrinatione*ban, kihagyva belőle azt a szövegrészt, melyben a hét stációs elrendezés lényegét megfogalmazta. Krisztus szenvedésének bemutatására Musart szerint az a legkönnyebb, legjobb – és legkevésbé unalmas – módszer, ha az elfogadott gyakorlat szerint hét állomásra, mint egy tragédia hét jelenetére osztja fel a történeteket; ezek a Getszemáni kert, Krisztus Annás előtt, Krisztus Kajafás előtt, Krisztus Pilátus előtt, Krisztus Heródes előtt, Krisztus újra Pilátus előtt,

³³ MUSART *Nova Viennensium peregrinatio...*, 24. j. i. m., 64.

³⁴ MUSART, *Peregrinus Calvariae...*, 30. j. i. m., 56–62; MUSART *Nova Viennensium peregrinatio...*, 24. j. i. m., 68–71.

³⁵ MUSART, *Liber Vitae...*, 17. j. i. m., 223–224.

³⁶ MUSART, *Peregrinus Calvariae...*, 30. j. i. m., 63–72; MUSART *Nova Viennensium peregrinatio...*, 24. j. i. m., 72–77.

³⁷ TÜSKÉS, *A jezsuita meditációirodalom...*, 31. j. i. m., 29–30.

³⁸ Ez a *compassio*, a *compunctio et dolor*, az *imitatio*, az *exultatio*, a *spes* et *fiducia*, a *charitas*, végül az *admiratio*.

végül a Golgota.³⁹ Ebben a felosztásban a Szentírásban olvasható passiótörténet legfontosabb állomásait vette alapul a szerző, a hagyomány figyelmen kívül hagyásával – természetesen csupán a stációkiosztásokat tekintve, mivel azok képzőművészeti realizációiban ezeket a legkülönfélébb, az evangélisták által nem említett jelenetekkel idézték meg. Másfelől – bár ezt Musart itt nem említette, de az egyes stációk leírása során lényegében ezt részletezte – a passió ezen hetes felosztása többszörös olvasatot tesz lehetővé: a mérhetetlen szenvedések mellett ez ugyanis Krisztus perét is megidézi az elfogatástól a vattatásokon át az elítélésig és kivégzésig. A per zsidó és római szakasza, a vádak egymásra épülése, a két perrendtartás különbözőségeinek és önmagában az ok-okozati viszonyoknak a bemutatásához ugyanis pontosan az említett helyszíneken történő cselekedetek és párbeszédok összesítése adja a legjobb keretet.

A két kötet a harmadik fejezet szövegeit tekintve is különbözik egymástól. Bár a szövegegyezések jól mutatják, hogy ebben az esetben is a *Peregrinatio calvariae* képezte a *Nova Viennensium peregrinatio* alapját, az egyes stációkhoz kapcsolódó gyakorlatok leírásánál mégis jól érzékelhető hangsúly-eltolódást eszközölt a szerző. Ezek egyfelől az egyszerűsítés, másfelől a keresztút-járás gyakorlatának módszertani különbözőségeiből fakadnak; mindkettőt a második stációval (*Ad Annam*) kapcsolatban mutatom be. Az 1638-as kötetben a gyakorlatok az egyes stációk előtt zajlanak, a szöveg szerinti felosztásban eszerint: első a stációhoz kapcsolódó eseménysor részletező kifejtése, majd a meditációra való hangolódás (*Praeludium*), a figyelem ráirányítása a történet három részletére, melyre a meditáció során a hívő fókuszál, ezt követi maga a *Meditatio*, végül a *Colloquium*, mely a gyakorlatsor egyfajta szintézisét és lezárását jelenti. Az eseménysor részletező ki-

³⁹ „Quoniam prolixa est Christi patientis Historiae quo facilius, et meliori methodo, taedio minori, per singulos hebdomadae dies decurri possit: dividenda est, usu recepto, in septem quasi totius Tragoediae actus; in septem, inquam, Stationes, sive loca praecipua, in quibus Christus aliquamdiu, tempore passionis, constitit, et singulare quidpiam est perpassus: earumque rerum gestarum capita, si quis volet, in singulos hebdomadae dies sic erunt dispartienda: ut die Dominico sit Statio prima in Horto: die Lunae secunda ad Annam: die Martis tertia ad Caipham: die Mercurii quarta ad Pilatum: die Iovis quinta ad Herodem: die Veneris sexta ad Pilatum iterum: Sabbato ad montem Calvariae.” Ld. MUSART, *Peregrinus Calvariae...*, 30. j. i. m., 52–53.

fejtésében Musart precízen elmagyarázta a zsidó perrendtartás erre a stációra vonatkozó részleteit, beleértve például Annás státuszát, illetve a 72 tagból⁴⁰ álló főtanács (*szanbedrin*)⁴¹ mint tanácsadó testület szerepét Jézus perében.

*Nova Viennensium peregrinatio*ban azonban nemcsak az egyes stációk előttré koncentrálódik a meditáció, hanem a lelki rákészülést az egyes stációk közöttre helyezte a szerző. A stációhoz kapcsolódó eseménysor tárgyalása meglehetősen redukálódott, a hívőknek adott instrukciók száma viszont nőtt az első kötethez képest. Ebben a kötetben a témakifejtés az előző kötet meditációját bevezető három fókuszpontra korlátozódik: itt már nem olvashatunk a zsidó perrendtartás részleteiről, csupán három mondatban a három legfontosabb eseményről;⁴² ennek megfelelően a *Peregrinus Calvariae* azonos szövegrészletéhez képest ebből is hiányoznak a tényszerű részletezések (például hogy pontosak kik: Annáson kívül a *szanbedrin* egyéb tagjai is kérdésekkel zaklatták Jézust). Az első kötet ellenében a második minden stációnál azzal zárja a szöveget, hogy a már említett módon az olvasottak gerjesszék a hívő szívében az együttérzést, a bűnbánatot, a bizalmat és a szeretet korábban tárgyalt érzéseit.⁴³ Ezt a stációt lezáró *Colloquium* azonban már nem a stációhoz kapcsolódik, hanem a két stáció közöttre került, ahogy egy újabb meditáció (*Meditatio inter eundum*) vezeti be a következő stáció témáját. A *Colloquium* akkurátusan meghatározott imádságokból és elmélkedésekből épül fel, melyek rendjét pontosan jelzi Musart a hívőknek adott instrukciók formájában.

A két szöveg legfőbb különbsége tehát egyrészt az egyszerűsítés egyes, a tárgyi ismeretanyagot érintő szövegrészleteket tekintve, másfelől viszont a kegyességi gyakorlatok kereteinek a nagyarányú kibővítése, mely egyrészt a technikai információk bőségén (mikor mit és hogyan kell tenni, hogy a testi-lelki zárandoklat valóban elérje célját), másfelől az érzelmekre és a képzelőerőre ható vezetett meditáción, harmadrészt pedig a fizikai zárandoklat minél tartalmasabb végzésén alapul. A hernalsi első kálvária stációi ugyanis egymástól meglehetősen távol helyezkedtek el, a gyakorlatokat végzők tehát – legalábbis azok, akik az 1642. évi kötetet olvasták a zárandoklat közben – a két megálló közötti időszakot is tartalmas tevékenységgel tölthették hitéleti szempontból. Ez a felosztás szintén

⁴⁰ Valójában Kajafással együtt 71 fő.

⁴¹ Musart *Sanedim*nak, illetve *Synedim*nek nevezte.

⁴² Júdás csókja átadta Jézust az ellenségeinek, a rabbik tanácsa különféle kérdésekkel zaklatta Jézust, egy tisztviselő arcul csapta őt.

⁴³ MUSART, *Nova Viennensium peregrinatio...*, 24. j. i. m., 97.

hűen követi az ignáci meditáció hármasság felosztását, ami egyfajta összpontosítás a meditáció témájára, a téma részekre osztott elemzése az értelem segítségével, végül a *colloquium*, azaz az értelmi és az érzelmi részek egyfajta szintézise volt.⁴⁴

A két kötet fentebb jelzett különbözőségei egyértelműsítik, hogy a beszercebányai *Neue Wallfabrt* című kötet Carolus Musart *Nova Viennensium peregrinatioja* német fordításával készült, mivel a főszöveg lényegében ugyanaz, mint ami az 1642. évi könyvben olvasható, csupán az *epistola dedicatoria* változott a helyi igényeknek megfelelően. A beszercebányai kálváriához kapcsolódó kötetben éppúgy olvashatók a hernalsi kálvária építésének és felszentelésének körülményei, VIII. Orbán pápa bullája, mint a jeruzsálemi zarándoklatok kialakulása, illetve a passiókultusz népszerűsítését kiemelt fontossággal kezelő személyek felsorolása országokénti bontásban;⁴⁵ az egyes stációk előtt és között végzendő gyakorlatok leírása is egyezik.

A szerző-fordító a kötetet Johann Andreas Giovanellinek, mint helyi mecénásnak dedikálta. Johann Andreas Giovanelli von Gerstburg (1618–1673), a telvanai származású grófi család sarja, 1653-ban vette bérbe a szomolnoki (Smolník, Sk) rézbányákat. 1659-ben birodalmi báró, 1660-ban pedig magyar grófi címet nyert. 1663. augusztus 20-án selmeci királyi főbányagróffá nevezték ki – e minőségben szólította meg őt a dedikáció. 1664-ben a lévai csatában kitüntette magát; 1673. augusztus 11-én csatában esett el.⁴⁶ A kötet közvetlen előzménye az 1663. évi török támadás, melynek során számos felsőmagyarországi település súlyos károkat szenvedett vagy rövid időre el is foglalták, mint Érsekújvárat vagy Nyitrát; e települések az 1664. évi hadjárat során kerültek újra keresztény fennhatóság alá, ennek hálaaként kezdték építeni a kálváriát a beszercebányai rendházban élő jezsuiták kezdeményezésére.⁴⁷

Mivel a dedikáció 1664. december 15-én kelt a szerzetesközösség aláírásával,⁴⁸ a könyvet vélhetően a következő évben nyomtatták ki Bécsben. Nem tudjuk, ki volt a kötet szerzője (bár kérdés, mennyiben beszélhetünk szerzőről, mivel

⁴⁴ TUSKÉS, *A jezsuita meditációirodalom...*, 31. j. i. m., 24.

⁴⁵ *Neue Wallfabrt...*, 1. j. i. m., 1–76.

⁴⁶ MEDNYÁNSZNY Dénes, *A telvanai báró Giovanelli család felsőmagyarországi ága*, Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye, 1(1883), 145–147.

⁴⁷ *Neue Wallfabrt...*, 1. j. i. m., *Epistola dedicatoria*, 3v–10r.

⁴⁸ Beszercebányán III. Ferdinánd engedélyével Lippay György esztergomi érsek telepítette le a jezsuitákat még 1648-ban; kezdetben három páter érkezett, akikhez 1663-ban csatlako-

a mű nagy része Musart kötetének az átvételén alapul), mivel nem nevesítette magát. Lehetne akár az 1664-ben a besztercebányai rendházban hitszónokként működő, de íróként is tevékenykedő Pereszlényi Pál (1630–1689)⁴⁹ lehetséges szerzőségére is utalni, ám hiteles információk híján ez csupán felvetés. A szerző a besztercebányai kálvária közvetlen előzményeként szintén a hernalsit nevezte meg; éppúgy hét stációból állt, az ott végzett nagyheti keresztútjárás is bizonyára a bécsi mintájára szerveződött a kötetben leírt ideális processzió figyelembevételével. E 17. századi kálvária, a besztercebányai jezsuiták egyik legfontosabb emléke ugyan már nem látható, emlékét viszont az „újonnan előkerült” *Neue Wallfabrt* kötet őrzi továbbra is.

zott Pereszlényi Pál. Ld. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi Generalis seu Nomenclatur biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars II, Romae, Institutum Historicum S. I., 1988, 1182.

⁴⁹ *Uo.*, 1182.

KŐVÁRI RÉKA*

Énekefordítások egy zeneértő pap hagyatékában

Évekkel ezelőtt Barna Gábor professzor megkért, hogy vegyem szemügyre egy szeged-csanádi egyházmegyes pap hagyatékát, pontosabban annak énekeskönyv gyűjteményét. Előtte már másoknak, más egyházzenesnek is felajánlotta az anyagon való foglalatosságot, de általában a könyvek viszonylagos kései – 19. és 20. századi – keletkezése miatt elutasításra, illetőleg – a magam részéről is – halogatásra került. A közelmúltban azonban elérkezettnek látszott az idő, hogy elmélyedjünk az anyagban. Mielőtt azonban e papi hagyatékra térnénk, engedjék meg, hogy magát a zeneértő és -szerető, a liturgiát, s így a kántori szolgálatot szíven viselő papról is beszéljünk.

A szegedi születésű Antal József (1940–1997) egy személyben volt római katolikus pap, egyházzenes, karnagy, zeneszerző, kutató és költő. 2007. január 26-án a Makói Városi Könyvtárban több társaság (Szirbik Miklós Társaság, Marosvidék Baráti Társaság, Makói Városi Könyvtár) és a Barna Gábor vezette Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke szervezésében Antal József halálának 10. évfordulóján emlékülést tartottak „*Nem vagy magad...*” címmel. E konferencia anyaga megjelent írásban is a *Marosvidék* című folyóiratban.¹ 2020-ban, Antal József születésének 80. évfordulóján életét a róla megjelent írások és szóbeli visszaemlékezések alapján Kiss

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet kutatója.

¹ A folyóirat 2007. évi áprilisi száma többek közt ezt az eseményt is megörökítette, *Marosvidék* 8(2007) I/34–53. Online is olvashatók az egyes előadások írott változatai: BARNÁ GÁBOR, *A népekkutató Antal József*, Uo., 34–37; MURÁNYI EDIT, *Antal József egyházzenei munkássága*, Uo., 38–39; JÁMBORNÉ BALOG TÜNDE, *Homályban, tükrök által*, Uo., 40–44; KŐVÁRI RÉKA, *Egy XV. századi csiki ferences kézirat dallamai a népzenei gyűjteményekben – két halottas ének*, Uo., 45–49; GYÖNGYÖSSY ORSOLYA, *Knapek Dezső (Csanytelek) halotti búcsúztatói*, Uo., 50–53. <https://bit.ly/3OGJ8xx> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 08.) ill. <https://bit.ly/3UJLbVg> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 08.)

Ernő írta meg részletesen.² Alább ezekből mutatjuk be röviden életét és munkásságát.

Antal József 1940. június 13-án született Szegeden, tanító szülők egyetlen gyermekeként. Anyai dédapja Mezey Mór szentesi főkantort volt. Annak a Mezey családnak a tagja, akik elsősorban Kunszentmártonban működtek több mint egy évszázadig, de a család tagjai szerte az Alföldön szolgáltak, és természetesen az adott kor kívánalmainak megfelelően énekeket írtak, kántorszerzeményeket készítettek és terjesztették is műveiket. Felmenőire, e kántori dinasztiára Antal József büszkén tekintett. A szegedi zeneiskolában tanult zongorázni. Egyszerre vették fel a Radnóti Gimnáziumba és a Zeneművészeti Szakiskola zongora–zeneszerzés szakára. 1956-ban vele írtatták meg az új Ságvári Gimnázium névadó ünnepségére a Ságvári-indulót, amit azonban nem mutattak be. Már korán érdeklődött a papi hivatás iránt, így érettségi után – a zenei pálya helyett – ezt választotta, és 1963-ban pappá szentelték. Kistelek, Makó-Belváros, Kiszombor, Szeged-Rókus, Orosháza, Röske és Battonya voltak szolgálati helyei. Az Állami Egyházügyi Hivatalt és a békepapságot kerülte. A II. vatikáni zsinat általi liturgikus változások nem szegték kedvét, folytatta zeneszerzői és népénekkutatói tevékenységét. A *Szent vagy, Uram!* kántorkönyvet és a Mezey család kántorszerzeményeit egyaránt ismerte. Udvardy József püspök – felismerve tehetségét és szervező voltát – 1972-ben egyházmegyei zeneigazgatónak nevezte ki.

Hagyatéka a Bálint Sándor munkásságát és a magyar vallási néprajz ápolását célul kitűző, Antal József, Barna Gábor és Jagrik József alapította *Devotio Hungarorum Alapítvány*hoz került, s Barna Gábor minden alkalmat megragad az Antal József-re való emlékezésre, munkásságának megismertetésére. Antal József egyik felmenőjének kéziratosa énekeskönyvét Barna Gábor adta ki 2009-ben, az említett alapítvány egyik sorozatában.³ Az ebben a könyvben megjelent, a Mezey-énekekről szóló tanulmány Antal Józseffel közös munka eredménye.

Antal József érdeklődésének középpontjában a liturgikus zene állt. Családi örökség révén, valamint nagy könyvgyűjteményének birtokában dolgozott a

² KISS Ernő, „Aki itt élt, szenvedett és zenélt...” 80 éve született Antal József, Szeged – A város folyóirata, 32(2020)/V–VI, 104–117. <https://bit.ly/3I2vvoC> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 08.).

³ BARNA Gábor, *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv (Mezey-énekek)*, Szeged, JATE Néprajzi Tan-szék, 2009 (Devotio Hungarorum, 13).

kántori szolgálatban könnyen használható, magyar nyelvű, egyszerű, ún. típusdallamokra alkalmazott gregorián énekanyagon, a népénekeket pedig különböző kiadványokból listázta, gyűjtötte egybe. A kunszentmártoni Mezey család, kántordinasztia sarjaként a népénekkutatás periferiáját jelentő időszakot és énektermését is mélyrehatóan ismerte. Életművét vizsgálva egyrészt a liturgia latin nyelvű énekanyagának magyarítása a legszembetűnőbb, legyen az gregorián vagy népének. Ehhez a munkához külföldről is szerzett be énekeskönyveket. Gyakorlatias gondolkodása új énekkíséreték megalkotásában is megmutatkozott.

Antal József hagyatékának egyházi énekanyagot tartalmazó része gyakorlatilag két nagy egységből áll. I.) Az egyik egy énekeskönyv gyűjtemény, amelyben gregorián és népénekes könyvek, füzetek mellett népzenei anyag is megfér. A „könyvtár” anyagának többsége magyar nyelvű, de akad latin, és találunk német katolikus énekeskönyvet is. Felekezetiileg is sokrétű az Antal József által az évek során összeszedett gyűjtemény: római és görög katolikus, evangélikus, református egyaránt megtalálható nála. Vannak tudományos kiadványok (mint pl. Rajeczky Benjamin *Melodiarium Hungariae Medii Aevi* kötetei), gyűjtemények, reprintek is (mint Huszár Gál énekeskönyve, *A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretetek*) az énekes- és kántorkönyvek mellett; kottások és csak szövegesek egyaránt. II.) A másik nagy egység az egyes énekek tulajdonképpeni cédulakatalógusa, Antal József életművének fő része. Ez ugyan lezáratlan, de mégis hatalmas anyagot tartalmaz. Két részből áll. 1) Az egyik ábécérendben tartalmazza az énekek szövegincipitjeit, s e „cédulákon” az énekek fellelhetőségét; vagyis ez egy kezdősormutató. 2) A másik része pedig dallammutatónak mondható, bár annál lényegesen több. Ez utóbbi négy dobozban található, különböző szempontok szerint rendezve. Két nagy doboznak külön címlapot is készített. Az egyik címe és leírása: *Egyetemes Magyar Antifonále (latin és magyar antifonák tematikus gyűjteménye liturgikus rendben) Eredetiek latinul a gregorián forrásokból + adaptációk a KMU [Kis Magyar Úzvális]⁴ (majd ÉE [Éneklő Egyház]⁵) típusdallamaira (latin és magyar szöveggel is) AJ (Antal József).*

⁴ *Kis Magyar Úzvális – „Az üdvösség története” hittankönyv mellékelete*, Budapest, Szent István Társulat, 1976.

⁵ *Éneklő Egyház: Római Katolikus Népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Budapest, Szent István Társulat, 1985¹.

Dolgozatunkban elsődlegesen nem ebből, hanem a másik nagy doboz anyagából válogatunk. Ennek Antal József a következő címet és leírást adta: *Egyetemes Magyar Kancionále (strófás népénekek = kanciók tematikus gyűjteménye liturgikus rendben) (ide sorolva a latin himnuszok és szekvenciák ill. azok fordításai és a németből fordított prof[estáns]. korálok is) Gyűjtés és kidolgozás kezdete kb. 1975/76. AJ (Antal József)*. Emellett a különböző tematika alapján csoportosított dallam-, valamint szövegécédulákból is mutatunk be mintákat.

Még mielőtt a fordításokra látnánk néhány példát, Antal József munkásságának zenei vonatkozására mutatunk két éneket a szenvedés időszakából, ill. a nagyhétről.⁶ Mindegyik tökéletesen szemlélteti Antal József tudásának és anyaggyűjtésének gyakorlatias célját: minél szebb, netán régebbi népénekszöveget a saját, vagy más hasonló, a szövegre jól alkalmazható dallamon, viszonylag mély, vagy legalábbis a szokásosnál mélyebb hangfekvésben (hogy a nép is könnyedén tudja énekelni), az előadásmódhoz jobban idomuló kottaképpel, és ahhoz igazodó, egyszerű kísérettel.

Az első példa egy keresztúti ének, gyakorlatilag a legrégebb keresztúti népénekdallamon: *Jézus szenvedéséről, bűnösök, emlékezzünk*. A kottagrafikázott alak (1. kotta) az *Éneklő Egyházból* való, ritmizált kotta (Nr. 695.). Alatta Antal József kézírásában és egyúttal kíséretével – amit az ének végén lévő „AJ” monogram jelez – látjuk az ének első, tulajdonképpeni bevezető szakaszát (2. kotta; az Antal-hagyatékban ezen felül természetesen mind a 14 stációra való versszak, valamint – tizenhatodikként – a záró szakasz is olvasható; e dolgozatban kivágtuk a dallamot a két lapra írt kézirat digitalizált anyagából, ahogyan a későbbiekben is – zömében – eljárunk). Az Antal-féle kíséret motívumként egyetlen akkordot alkalmaz, s csak az azonosan végződő sorok (a megismételt kezdő-, valamint a zárósor) zárlatánál kap egy újabb, lezáró harmóniát. Parlando lejegyzésben írta Antal József az éneket (ritmus nélkül), ami – az előadásmódot tekintve – Kájoni János *Cantionale catholicum* énekeskönyve második, 1719-es kiadásában megjelenő kétféle szövegnek a 18. században dokumentált erdélyi

⁶ Az előadás 2022-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen működő Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport által a hagyományosan húsvét oktávjában szervezett konferencián hangzott el; ezért esett választásunk ezekre a böjti, s a későbbiekben húsvéti példákra (de nem kizárólagosan).

ferences dallamjegyzéseivel (vagyis a *Deák-Szentes kézirat*ban fennmaradt, s a néphagyományban is megőrzött variánsokkal) kínál párhuzamot.⁷

1. kotta:

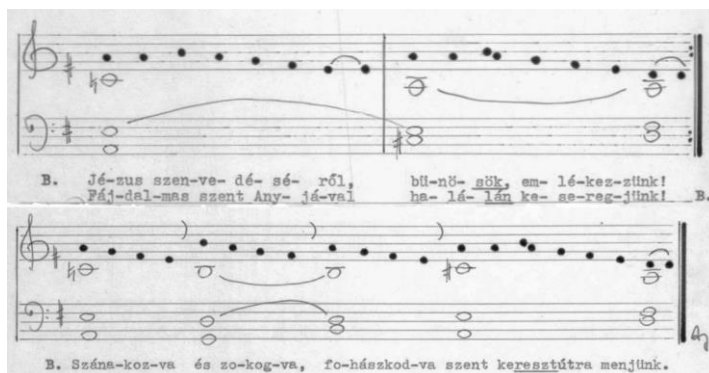

Jé-zus szen-ve - dé-sé-ről, bú-nő-sök, em-lé-kez-zünk!
Fáj-dal-mas szent any-já-val ha-lá-lán ke-se-reg-jünk!

Szá-na-koz - va és zo-kog-va, fo-hász-kod-va

szent ke-reszt-út - ra men-jünk.

2. kotta:

B. Jé-zus szen-ve-dé-sé-ről, bú-nő-sök, em-lé-kez-zünk!
Fáj-dal-mas szent Any-já-val ha-lá-lán ke-se-reg-jünk!

B. Száns-koz-va és zo-kog-va, fo-hász-kod-va szent keresztútra menjünk.

⁷ Az említett incipitek: *Passionem Domini recolamus pariter* (KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*. Második kiadás, szerk. BALÁS Ágoston, Csiksomlyó, 1719, 166 – a továbbiakban: KÁJONI 1719), és fordítása: *Krisztus szenvedéséről illik ma emlékezniünk* (KÁJONI 1719, 167; mindketőt az énekeskönyvben a *Cantionale* nagypénteki passiója után találjuk), valamint *Jézus szent halálának megballád ember létét...* (KÁJONI 1719, 124, a *Cantionale* nagyböjti énekei között olvashatjuk). Ezekből a nagyböjti magyar, valamint a nagypénteki latin nyelvű ének dalmát jegyezték fel az ún. *Deák-Szentes kézirat* 33. és 35. oldalán, közreadva: KÓVÁRI Réka, *A Deák-Szentes kézirat. The Deák-Szentes Manuscript*. Budapest, Magyarok Nagyszonyva Ferences Rendtartomány – MTA BTK Zenetudományi Intézet (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források, 6), nr. 70, 76.

Másik kiemelt példánk egy Mária-passió, ami a Kájoni *Cantionale* 1676-os, első kiadásában olvasható: *Szűz Mária, Jézusnak szent Anyja*.⁸ Antal József e hosszú éneknek az első és utolsó két-két versszakát írta ki (3. kotta; kék jelzéssel; egy másik, újabb énekszöveget is hoz: *Gyertek, hívek, a szent keresztútra*, piroosan), viszont – szótagszám, illetőleg nótajelzetek egymásra utalása miatt – négyféle dallamot ad. A négy dallam közül hármát a mai katolikus énekeskönyvben is megtalálunk, egy pedig első nyomtatott, kottás énekeskönyvünk-ből való. (Antal József egymás melletti két oldalra írta az éneket, a különböző dallamokat egymás alatti kottasorokba; a szövegek strófáit pedig egyenletesen elosztotta.) Antalnál az első dallam ma többek között az *A fényes nap immár lenyugodott...* kezdettel gyakran felhangzó melódia (*Éneklő Egyház* nr. 358., és még számos ének), ehhez írta Antal József a Mária-passió szövegét. A második a *Felvitett magas mennyországba...* kezdetű ének 1651-es *Cantus catholici*-beli alakja.⁹ A harmadik a *Gyászba borult Isten csillagvára...* (*Éneklő Egyház* nr. 95.). Antal József csak a negyedik helyen hozza a Kájoni *Cantional*éban megadott nótautalást: a *Mennynek, földnek, ez világnak Ura...* dallamát, ami nem más, mint a szent három nap lamentációiban (épp Kájoni énekeskönyvére hivatkozva) évszázadok óta rezponzóriumnaként használt *Magas hegyén im az Olajfáknak...* dallam (*Éneklő Egyház* nr. 815., avagy a nagycsütörtöki lábmosást kísérő népéneké: *Tudván Jézus, hogy eljött órája...*, nr. 809.).¹⁰ Valamennyihez saját kíséretet írt Antal, dallamsoronként 3–5 akkorddal.

Antal Józsefet munkásságában gyakorlati cél vezette: a liturgia megfelelő énekkel való „kiszolgálása”. Ehhez elővehetett régi énekeskönyvekből olyan

⁸ Kájoni 1676, 126. (= DOMOKOS 1979, Nr. 181.) (Passio Beatissimae Virginis Mariae. Boldog Asszony Passioja, Nota: Mennynek, földnek, e világnak Ura). [KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Csíksomlyó, 1676.] [DOMOKOS Pál Péter, „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János: *Cantionale Catholicum*; Petrás Incze János: *Tudósítások*, Budapest, Szent István Társulat, 1979.]

⁹ Az *Éneklő Egyház* ezt az énekszöveget az előző dallamra alkalmazza (Nr. 283.). Az 1651-es *Cantus catholici*ben kinyomtatott dallamát ld. PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*. Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2 – a továbbiakban: RMDT II), nr. 103.

¹⁰ Ld. KÖVÁRI, *A Deák-Szentes...*, 7. j. i. m., nr. 178.; KÖVÁRI Réka, *Nagybíti énekek a Deák-Szentes kéziratban – a Kájoni Cantionalétól a népzenei gyűjtésekig (Erdélyben és Moldvában) = Valálási kultúra a Kárpát-medencében: Előadások a Nemzetközi Magyarstudományi Társaság VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusán (Pécs, 2016. augusztus 22–27.)*, szerk. PETI Lehel, TAMÁS Ildikó, Budapest, L’Harmattan, 2020 (*Studia Ethnologica Hungarica*, XIX), 223–245, 228–229.

szövegeket, amik az elmúlt századok gyakorlatában nem gyökereztek meg, s hozzá akár több dallamot is rendelt, ajánlott (mint az utóbbi példánál), vagy csak egy egyszerű kíséretet készített a meglévő dallamhoz (lásd a 2. kottát). Azonban nem állt meg itt. Ha szükségesnek ítélte, az eredeti, idegen nyelvű énekszövegeket lefordította magyarra.

Egy egyházzenesz különböző énekekkel találkozik, mint gregorián vagy népének – az ezeket feldolgozó, vagy csak megharmonizáló többszólamú kórusművekről, orgonadarabokról nem beszélve –, és vagy többféle műfajhoz tartoznak ezek, vagy különböző nyelvek az eredeti alkotások, amiket magyarra kell fordítani (amennyiben nem létezik korábbi fordítás, vagy az éneklésre – pl. a prozódia miatt – nem megfelelő).

A következő szakaszban strofikus gregorián énekek fordítására mutatunk be két példát.¹¹ Az egyik csupán a szövegi változatokat szemlélteti, illetve a szöveg és dallam egymáshoz illesztését. Antal József a *Kis Magyar Úzqualis* (=KMU) megjelenése után, de még az *Éneklő Egyház* előtt kezdte meg munkáját. Azonban az időközben megjelent énekeskönyvet is felvezette katalógusába (a 4. kottán NT = népénektár rövidítéssel). A nyomtatványba népzenei gyűjtésből került húsvéti tropizált Kyrie esetében azonban még ennél is többet látunk. Ugyanis egy helyütt kérdőjelet tesz az *Éneklő Egyház* szerkesztőbizottsága által írt szöveghez: „Részeltess, kérünk, ? érdemedben”. Megfigyelve a szöveg-változatokat, három különböző szótagszámú variánst látunk. Prozódiaiilag a leghosszabbat tekinthetjük a legsikerültebbnek. A szöveg és dallam összeillesztésének a mai gyakorlattól eltérő megoldását pedig a görög szövegnél találjuk.

¹¹ Antal Józsefnek a gregorián repertoáron végzett munkájáról I. KÓVÁRI Réka, *Egy zeneértő pap kézíratos hagyatéka (gregorián énekek magyarul, típusdallamokon)*, az V. Scriptorium-konferencián tartott előadás (Országos Katolikus Gyűjteményi Központ, 2022. nov. 24–25.) írott változata (megjelenés előtt).

3. kotta:

1. Szűz Mári-a, Jézusnak szent Anyja, Angyaloknak s szenteknek Asszonya 1.
 2. Em-lé-ke-zünk mostan sz.Fiad-ról, A Jé-zusról, mi édes Urunk-ról, 2.
 3. Szűz Mári-a, mi most arra kérünk, Bűnös népek, kik még testben-élünk, 3.
 /téged/
 4. Bű-ne-inkből hogy megtisztulhassunk, Kegyelemben hogy megújulhassunk, 4.

● B. Gyer-tek, hivek, a sz. keresztútra, Gondoljunk most a szenvedő Urra, B.
 1. El-hangzik a kegyetlen i-té-let, Kin-ha-lál-ra dobnak oda té-ged, 1.

2. Vál-la-idra veszed a keresztet, Ár-va szived ó, hogy sajog, reszket! 2.
 3. Meg-i-nog a kereszt vérező vállán, Ősszeres-kad az ártatlan Bárány, 3.
 4. Fáj-gal-mas, jaj, szívet tépő látvány A Szűzanya Jézus keresztútján, 4.
 5. Drá-ga Jé-zus, erőd egyre lankad, Kényszeredve Simon segít rajtad, 5.
 6. Ve-ro-ni-ka kö-ze-le-dik hozzád, Ken-dő-jével törli véres or-cád, 6.
 7. A-gyon-kinzott, gyötrött tested gyöngé, Másodszor is lerokadsz a földre, 7.

8. Az út men-tén könnyvi-rá-gok nyílnak, Jeruzsálem leányai sir-nak, 8.
 9. Ó ég U - ra, új-ra, harmadszorra, E-rőt-le-nül lerokadsz a porba, 9.
 10. Le-szaggat-ják testedről a köntös-t, Minden sebből új vérpatak öntög, 10.
 11. A keresztre szegezik szent tested, Fájdalmadon szívünk borsod, reszket, 11.
 12. Ó ke-ser-ves, rettenetes ó - ra! Tikkadt ajkad nyílik végső szóra, 12.
 13. A ke-reszt-ről Jé-zus drága testét Édesanyja karjaiba tet - ték, 13.
 14. Szent asszonyok, tanítványok sirva Jézus testét leteszik a sir-ba, 14.

Z. É-des Jézus, sir-va jöttünk hozzád, Sirva nézzük halotthalvány orcád, Z.

1. Bű-nös népnek kegyes szószólója, Reménysége, oltalma, gyá-mo-la!
 2. Ó kin-járól és szent ha-lá-láról, És szivednek nagy sok sirásáról.
 3. Az Ur Jézust imádd miéret-tünk, /imád-jad é-rettünk,/ Légy szószólónk előtte minékünk.
 4. Mennyeországba hozzád bejuthassunk, Mindörökké veled vígadassunk.

5. U-lel-jük át veres kereszt-fáját, Si-ras-suk meg keserves ha-lá-lát!
 1. Vét-ke-inkért átok alatt nyögtünk, Szeretetből te halsz meg helyettünk.

2. E-zer bű-nünk iszonyatos ter-he Ne-he-zedik súlyos kereszt-ted-re.
 3. Ó, bo-rul-junk mi is véle por-ba, Hiszen a mi bű-nünk terhet hordja!
 4. Vértő szí-vát el-ön-ti a bá-nat, Zo-kog-va nagy, Jé-zus, te-u-tá-nad.
 5. Ó, ha tud-ná szenvedé-sed titkát, De más szívvel vinné a keresztét!
 6. Csodás ké-ped a ju-ta-lom ér-te, Szent ar-co-dat lelkünkbe is véd be.
 7. Uj es-tednek o-ka jaj, én voltam, Bűnből bűn-be annyit buk-dácsoltam.

8. Ó, nem elég itt a sirás, rivás, Megtört szívet keres a Mes-si-ás!
 9. Hó-hé-ra-id könyör-telen vernek: Vonszold tovább iszonyatos ter-hed.
 10. Légtől ég-ő se-be-id szent vé-re Le-gyen gyarló lelkünk üdvössége.
 11. Roskadj össze, kereszt kemény fá-ja, Ne légy Jézus kinhalatos á-gya!
 12. Vissza-ad-va Átyád-nak szent lelked, Vértő fejed halálba csüggeszted.
 13. Nincs a földön annyi tenger bá-nat, Mint amennyi szent szíveből támadt.
 14. Mint a kenet é-des illatár - ja, Ugy kísérje szívünk hó i - má-ja.

2. Itt a föl-di ke-resztúton jár- va Hadd kö-ve-sstünk, szenvedők Királya!

4. kotta:

HUSVÉTI KYRIE : FELTÁMADT KRISZTUS E JELES NAPON
 KMU 47, Pr 22 ny. Kájoni + népi

5. kotta.

Ky-ri-e - le-i-son.
 Kriszte e - le-i-son.

Jav.sz. 1. Feltámadt Krisztus e (jeles)napon, lelki örömben, dicső testben.
 2. Halált meggyőzted e jeles napon, eleget tettél, megváltottál.
 3. Részeltesz, kérünk, e jeles napon érdemeidben, kegyelmedben.

KMU sz. 1. Fel-támadt Krisz-tus e napon, dicső testben, lel-ki örömben.
 2. Ha-lált meggyőz - ted e napon, eleget tettél, é-letünk lettél.
 3. Részeltesz, ké-rünk, e napon érdemeidben, kegyelmedben.

(NT) 2. eleget tettél e kegyelmedben / Kezünkkel kértél feltámadást.
 3. Részeltesz, kérünk, érdemeidben / a kegyelmedben örömben.

Al - le - lu - ja. Ky-ri-e - lei-son. Ky-ri-e - lei-son.
 Kri- szte - Kri- szte -

A másik gregorián műfaj eredetileg is verses, strófás, rímes szövegű, a gregorián törzsanyaga után keletkezett szekvencia. Választott példánk a húsvéti időszaknak a magyarországi liturgikus gyakorlatban kevésbé ismert és alkalmazott változata: a *Zyma vetus expurgetur*. Antal József javított a Sík Sándor-féle fordításon, a szöveghez pedig szótagszám alapján az úrnapi szekvenciából, a *Lauda Siomból* önállósodott dallamot választotta (5. kotta). Alább az eredeti la-

tin szekvencia első két szakaszának 2-2 szövegsorát, s egy újabb, Rihmer Zoltán által készített fordítását mutatjuk (ami nem éneklésre szánt).¹² Antal József precizítására és tájékozottságára jellemző, hogy a szekvenciaszöveg ószövetségi előképekkel dolgozó középső részét (nála 9–18. vsz.) külön lapra írta, továbbá a bibliai ígehelyeket is kigyűjtötte az egyes versszakokhoz (vagyis a szekvenciának egy-egy dallamszakaszra való részeihez).

1a)	Zyma vetus expurgetur
Ut sincere celebretur
Nova resurrectio;	Dobjuk ki a régi kovászt,
hogy őszintén ünnepeljük
az új feltámadást;
1b)	Haec est dies nostrae spei,
Huius mira vis dici
Legis testimonio.	ez a mi reményünk napja,
ennek a napnak csodás az ereje
a törvény tanúsága szerint.
2a)	Haec Aegyptum spoliavit
Et Hebraeos liberavit
De fornace ferrea;	Ez fosztotta ki az egyiptomiakat
és szabadította meg a zsidókat
a tüzes kemencéből;
2b)	His in agro constitutis
Opus erat servitutis
Lutum, later, palea.	nekik, mikor a szántóföldön éltek,
szolgai munkájuk tárgya
sár, agyag, pelyva volt.

¹² KOVÁCS Andrea, *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei – Szekvenciák – Kritikai dallamkiadás*, Budapest, Argumentum – Zeneakadémia – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2017 (*Musica Sacra Hungarica*, 1.), 293*, dallama *Uo.*, 354–356. (11 vsz.). A latin szöveget Kájoni János latin-magyar versgyűjteményében (*Hymnarium*, 403–404) 13 versszakkal rögzítette, s ugyanennyit látunk Antal Józsefnél is (ő azonban az eredetileg dallamsoronként azonos melódiára éneklendő „a” és „b” szövegrészeket külön versszakként számozta).

5. kotta:

RÉGI KOVÁSZT KISEPERJÜNK / ZYMA VETUS EXPURGETUR

sz. Sik S. HK 3o5 // d. Lauda Sion: SzVU 1o7, HS 96, CC 268

javítva

7.8. tónus

<p>1. Ré-gi kovászt ki-se-per-jünk,</p> <p>2. Ez re-ményünk áldott nap-ja,</p> <p>3. E-gyip-to-mot ki-ra-bol-ta,</p> <p>4. Hol a tü-zes ke-men-cé-be</p> <p>5. A-zért is-ten e-re-jé-nek</p> <p>6. Ezt a na-pot az Ur ad-ta,</p> <p>7. Jö-vőnk arnya volt a tör-vény,</p>	<p>Tiszta szívvel ün-ne-pel-jünk: 1.</p> <p>És az I-rás meg-mu-tat-ja, 2.</p> <p>A zsi-dó-kat fel-ol-do-z-ta 3.</p> <p>Rab-tar-tó-ik ün-ké-nyé-re 4.</p> <p>Sza-bad szívből hála-é-nek 5.</p> <p>Fáj-dal-munknak vége lett ma: 6.</p> <p>De Krisztusban mind be-tel-vén 7.</p>
<p>8. Már a tűz-kar-d é-le tom-pa,</p> <p>19. Sír-ből Jú-da Ó-roszlán-ja</p> <p>20. Har-san-ván az Ur I-gé-je,</p> <p>21. Jö-nás a hal bőr-tő-né-ben</p>	<p>S az elvesztett é-gi hon-ba 8.</p> <p>Ha-lált, poklot leigáz-va 19.</p> <p>Ó-rök Áty-ja ke-be-lé-re 20.</p> <p>Az Ur Jé-zus je-le-kép-pen 21.</p>
<p>22. Ciprus-für-tők ki-rü-gyez-nek,</p> <p>23. É-let, ha-lál meg-har-col-tak,</p> <p>24. Új és vi-dám reg-gel tá-mad,</p> <p>25. Jé-zus, É-let, Di-a-dalmas,</p> <p>26. É-lő Ke-nyér, é-des-sé-ges,</p>	<p>So-ka-doznak, szé-le-dez-nek, 22.</p> <p>Mé-lyé-ből a si-ri boltnak 23.</p> <p>Szét-foszlik az esti bá-nat: 24.</p> <p>Nyisd meg nekünk bizodal-mas 25.</p> <p>Szö-lő-tő-ke, üd-vös-sé-ges: 26.</p>

Latinul: Zy-ma ve-tus ex-pur-gé-tur, Ut sin-ce-re ce-leb-ré-tur.

Haec est di-es no-strae spe-i, Hu-jus mi-ra vis dia-i

x Az ószövetségi előképeket felsoroló versszakokat lásd külön!

<p>1. Itt az új fel-tá-ma-dás.</p> <p>2. Hogy e-re-je mily cso-dás.</p> <p>3. Rab-sá-guk-ból ez a nap, attacca</p> <p>4. Sarat, tég-lát hord-ta-nak.</p> <p>5. Törj e-lő, és zen-ge-dezz!</p> <p>6. Az üd-vös-ség nap-ja ez!</p> <p>7. Az i-gé-ret cél-ba jut.</p> <p>8. Ó-ri-zetlen áll az út.</p> <p>19. Har-mad-nap-ra jó e-lő.</p> <p>20. Zsák-má-nyá-val száll fel ő.</p> <p>21. Har-mad-na-pig rej-te-zett.</p> <p>22. Új kö-zös-ség szü-le-tett!</p> <p>23. Kél a hol-tak é-le-te.</p> <p>24. Ez az ő-röm i-de-je!</p> <p>25. Szent hús-vé-tod asz-ta-lát!</p> <p>26. Táp-lálj min-ket, Jó-ba-rát!</p>	<p>A - men. A - men.</p>
---	--------------------------

No-va re-sur-rec-ti-ó.

Le-gis te-sti-mó-ni-ó.

9. A fi-ú is ne-münk ké-pe, A-ki- nek a kost he-lyé - be 9.
 10. Jó-zsef ki- jó a ve- rem-ből, Krisztus meg a mennybe megy föl 10.
 < 11. 11.
 12. A tűz-ki-gyó kit meg-seb-zett, Sza-ba-du-lást an-nak szerzett 12.
 13. Le-vi-á-tán ször-nyű szá-ján Hor-gát ve-ri-át a Bá-rány: 13.
 < 14. 14.
 15. Kik Bé-tel-ben ki-gú-nyol-ták E-li-ze-us kopasz-voltát, 15.
 16. Dá-vid ki-rály Sa-ul e-lül, Bak a kés-től meg-me-ne-kül, 16.
 17. Áll-csont-jé-val a sza-már-nak Sám-son ez-ret-ét halál-nak, 17.
 18. És Gá-zá-ba nő-ért tér-ve Hord a hegy-nek te-te-jé-re 18.

BIBLIAI HELYEK:

1. 1 Kor 5,7	16. 1 Sám több helyen
3. 2 Móz 12,35	3 Móz 16,5-
4. 2 Móz 5,7-	124. zs. 7
6. Zs 118,20,24	18. Bir 14-16
7. Zsid 10,1	19. Jel 5,5
10. 1 Móz 37,28	21. Jón 2,1,11
< 11. 2 Móz 7,10-	22. En 1,13
12. 3 Móz 21,6-	23. Mát 27,52-
13. Jób 40,19-22	25. Ján 14,6
< 14. Jes 11,8	26. Ján 6
15. 2 Kir 2,23-24	Ján 15,1

9. Fel-ál-do-z-ta Áb-ra-hám.
 10. Kin-zás, ke-reszt,sir u-tán.
 11.
 12. A Réz-ki-gyó e-re-je.
 13. Mit sem te-het el-le-ne.
 14.
 15. Át-ka immár rá-juk száll.
 16. Va-dász-tör-ből a ma-dár.
 17. És meg-ve-ti ott-ho-nát.
 18. Ka-pu-szár-nyat s kapu-fát.

Utolsó egységként népénekek fordításaira hozunk három esetet. Az első példa egy német jövevény ének adventre. A legújabb magyarországi evangélikus énekeskönyv 135. sz. éneke az *Áldott az élet Istene...* kezdetű huszita ének,¹³ amely Michael Weiße 1531-ben megjelent énekeskönyvében olvasható először *Lob sey dem almechtigen Got...* szövegkezdettel.¹⁴ Német szövegének és magyar fordításainak forrásait Fekete Anikó foglalta táblázatba disszertációjában.¹⁵ Ezen szövegek alapján egyértelmű, hogy az egyébként két hullámban fordított változatok (a régebbi: *Áldott legyen a nagy Isten...*, az újabb, amit Kis János fordított: *Áldott az élet Istene...*) közül Antal József az 1911-es Dunántúli énekeskönyvből vette a Zábrák Dénes által átdolgozott fordítást. A kartotékában szereplő lapon (6. kotta) az „E” rövidítés természetesen evangélikust jelöl, s az utána lévő szám oldalszámot; ez is megerősíti a dunántúli énekeskönyv alkalmazását (pontosabban valamely későbbi kiadásét, mert a ránk maradt énekeskönyvi anyagban csak 1965-ből és 1968-ból szerepel *Dunántúli Evangélikus Énekeskönyv*). Antal József tehát itt meglévő fordítást alkalmazott, nem javított a szövegbe. A dallamot tekintve a Kájoni *Cantional*éna a Domokos Pál Péter által dallamokkal együtt közreadott első kiadását vette alapul, vagyis jelen esetben a *Seregeknek szent Istene...* kezdetű dallam *Deák–Szentés kézirat*beli variánsát választotta.¹⁶

¹³ *Evangélikus Énekeskönyv*, Budapest, Luther, 2009, Nr. 135. Internetes elérhetősége: <https://bit.ly/49d79Vh> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

¹⁴ Johannes ZAHN, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder – aus den Quellen geschöpft und mitgeteilt*, 1, Gütersloh, Bertelsmann, 1889, Nr. 308. Internetes elérése: <https://bit.ly/42HMN3V> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

¹⁵ FEKETE Anikó, *Luther-kortársak énekei az 1982-es evangélikus énekeskönyvben* (doktori értekezés), 2015, 28–33, 154–165. Internetes elérése: <https://bit.ly/42DN9sn> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

¹⁶ DOMOKOS, „...édes Hazámmak...”, 8. j. i. m., nr. 619. Kritikai dallamkiadásokban a 3. dallamsor 5. szótagján egy hajlítást látunk, aminek megléte a kézirat jelenlegi hiányos állapota miatt egyértelműen nem bizonyítható. RMDT II, nr. 295/III; KÖVÁRI, *A Deák–Szentés ...*, 7. j. i. m., nr. 178.

6. kotta:

ÁLDOTT AZ ÉLET ISTENE
sz. B 107 -- huszita ének M. Weisse ék. 1531
d. KC 619

1. Ál-dott az é-let Is-te-ne,	hogy, bár vétkeztünk el-le-ne,	1
2. Ke-gyel-me-sen tekintett ránk,	szent Fi-át kül-döt-te hozzánk,	2
3. Ó, vég-he-tet-len bölcsesség,	ó, nagy sze-re-tet s kegyesség!	3
4. Jé-zus a vi-lág ja-vá-ra	mily nagy ter-het vesz vállára!	4
5. Mik va-gyunk mi, hogy érettünk	eny-nyit tesz,holott vétettünk?	5
6. Bol-dog, ki Jé-zust sze-re-ti,	ajaj an-nak, a-ki meg-ve - ti!	6
7. Lel-kem, nagy ör-ö-m-mel fogadd,	ör-rök-re né-ki add ma-gad;	7
8. Meny-nye - i Atyánk ál-dassék,	min-de-nütt ma-gasztaltassék,	8

HALLJÁTOK, MÍLY KOMOLY HANG SZÓL
sz. Tzs 97 LGy 153

1. Hall-já-tok, mily komoly hang szól	kitör-ve az éj-sza-ká-ból!	1
2. Pöl-ger-ken-ve üz-zé-tek ki	lel-ke-tek-ből, a-mi föl-di;	2
3. Bű-nünk vé-ve ön-ma-gá-ra	jön már Is-ten szent Bárá-nya.	3
4. Bű-nő-sők-nek ir-gal-maz-va	vi-ga-szát Ó ránk á-rasztja.	4
5. Kit ma-gasz-tal te-remtme-nyed,	údv s dicsőség, Is-ten, né-ked!	5

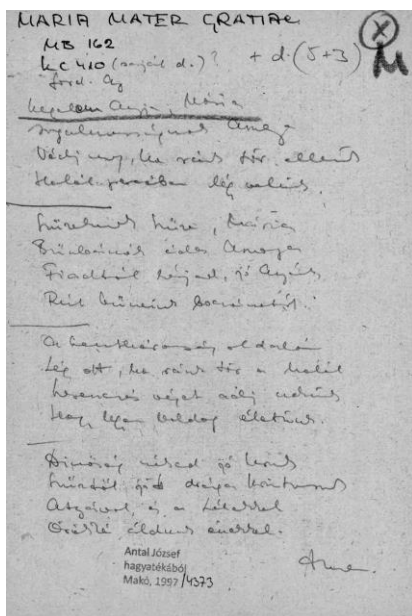

1. Mé-gis a-dott bol-do-gi - tót,	bű-ne-ink-ből sza-ba-di-tót.
2. Hogy ok-tas-sa ér-telmünket,	és megszen-tel-je szi-vünket.
3. Ki tud e-lég-gé cso-dál-ni,	mél-tó-kép-pen meg-há-lál-ni?
4. Rom-lá - sunkban Ó nyújt ke-zet,	sza-ba-du-lás-ra Ó ve-zet.
5. Is-ten - nek nincs szük-sége ránk,	mé-gis Fi-át kül-dé hoz-zánk.
6. Mert ki-vül-le nincs boldog-ság,	nincs bé-kes-ség, vi-lágosság.
7. Ha szent tör-ve-nyét kö-ve-ted,	bol-dog lesz tel-jes é-le - ted.
8. Jé-zus, di-csér-jük ne-ve-det,	hogy megvál-tot-tad né-pe-det!

1. Im, Jé-zus jön, ó em-be-rek,	bűn-é-jé-ből éb-red-je-tek!
2. Meg-mu-tat-va a jó u - tat,	az új csil-lag már kigyulladt.
3. Si-es-sünk az Ur e - lé-be,	bűn-bá-nat-tal ke-gyét kérve!
4. Ha a vi-lág e - lé - je lép,	s tart-ja szőr-nyű i-té-letét.
5. Örök le-gyen di-cső-ség-tek,	A-tya, Fi - ú és Szent-lé-lek.

Murányi Edit visszaemlékezésében olvashatjuk, hogy Antal József „Fordított is. A Kájoni Cantionaléból elkészítette a hiányzó Mária-himnuszok fordítását, a 150 zsoltár fordítását”.¹⁷ Erre most csak két példát hozunk, mégpedig két azonos kezdésű (*Maria Mater...*) éneket.¹⁸

Kájoni énekeskönyvének 1676-os, első kiadásában a Mária-énekek csoportjának első verses, latin nyelvű éneke, aminek ugyanitt nem szerepel fordítása, a nótajelzet nélküli *Maria Mater gratiae*, *Mater misericordiae*.¹⁹ Ez az énekszöveg a *Cantionale* későbbi kiadásaiba már nem is került be. Antal József munkapéldánya (a cédulán feltüntetett „KC” [= Kájoni *Cantionale*] utáni szám alapján) az 1676-os, első énekeskönyv Domokos Pál Péter általi modern kiadása volt. Alább láthatjuk kézírásával Antal fordítását (jelzi is: „ford. AJ”); lentebb átírásban közöljük a szöveget).

¹⁷ MURÁNYI, *Antal József...*, 2. j. i. m., 39. A gregorián himnusz – természeténél, azaz strofikus, rímes, verses mivoltánál fogva – a legalkalmasabb műfaj volt arra, hogy népénekké váljon.

¹⁸ A *Maria Mater gratiae...*, valamint a *Maria Mater numinis...* kezdősorú énekeket.

¹⁹ KÁJONI 1676, 352. (DOMOKOS, 1979, nr. 410.)

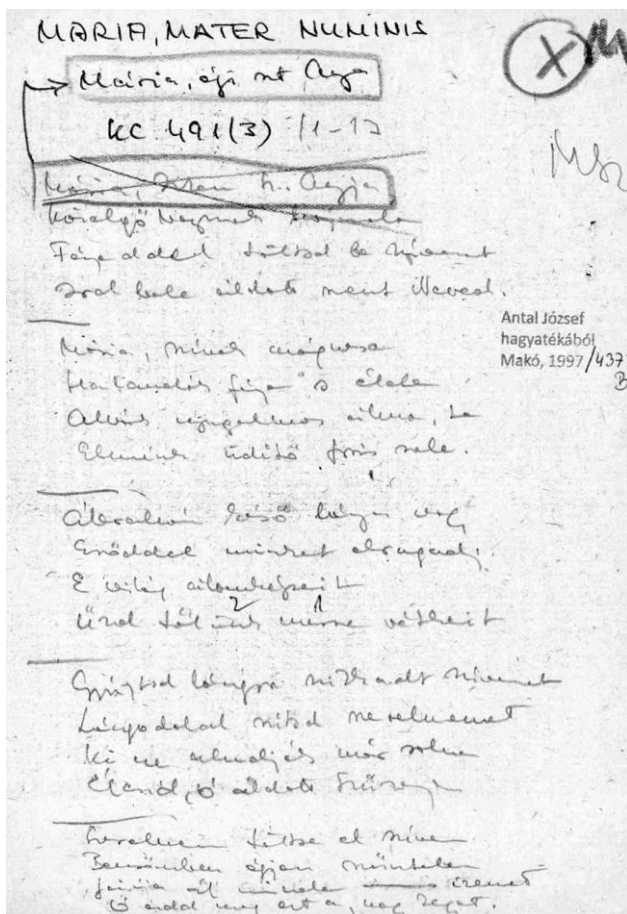
Azonos kezdettel, de más folytatással (*Maria Mater gratiae, dulcis clementiae...*), más strófaszervezettel találunk egy énekszöveget Kájoni latin-magyar versgyűjteményében (p. 306.). Azonban a *Cantionale* e négystrófás énekszövegét (csekély eltéréssel) mégis megtaláljuk *Hymnárium*ában, csak jóval később (a 859. lapon). A *Fit porta Christi praevia, referta plena gratia...* kezdetű, négy soros ének második fele, az ötödik szakasz kezdődik így, ami mellé Kájoni az alább olvasható magyar szöveget írta versgyűjteményébe.

Antal József fordítása	eltérés a latin szövegben <i>Cantionale / Hymnarium</i>	Kájoni <i>Hymnarium</i> (859.)
Kegyelem Anyja, Mária, Irgalmasságnak Asszonya, Védj meg, ha ránk tör ellenünk, Halál porában légy velünk.	In / Et hora	Maria, kegyelem Anyja Irgalmasságnak szent Anyja, Ellenség előtt be fedez, Holtunkor minket vedelmez.
Szüzeknek Szüze, Mária Bűnbánók édes Asszonya, Fiadtól kérjed, jó Anyánk, Ránk bűneink bocsánatát.		Maria, szüzeknek Szüze, Kerünk, legy segítségünkre, Hogy vetkünkért le toröllje Fiadat kérd kegyelemre.
A Szentháromság oldalán Légy ott, ha ránk tör a halál, Szerencsés véget adj nekünk, Hogy legyen boldog életünk.	Et da / Et ad fo- elicum	Szüz az te Szent Fiad altal, Az Atya Szent Lelek altal, Halalunkor óltalmaddal Legy jelen kegyes orczaddal
Dicsőség, néked, jó Urunk Szűztől jött drága Krisztusunk, Atyával és a Lélekkel, Örökké áldunk énekkal. Amen.	In sempiterna / In saeculorum saecula. Amen. / –	Dicsoseg, Uram, te neked, Kinek Szűztől születesed, Az Atyával, Szent Lelekkel Örökke egy tisztelettel.

Ahogy látható, többször van szó szerinti fordítás mind Kájoninál, mind Antalnál, azonban utóbbi igyekezett kerülni a latinban meglévő szóismétléseket (ld. 1. vsz.; cserébe viszont egy kifejezést megismételt). A latin éneknél – amint említettük, s Antal is kérdőjelesen megjegyzi – nincs nótautalás, vagyis

valószínűleg tulajdon dallamán énekeltek. Ezt bizonyítja Papp Géza, amikor a *Kájoni kódex*ből közli e melódiát.²⁰

A másik, hasonló kezdetű ének a Kájoni *Cantionale* Nagyboldogasszony napjára való énekek között az utolsó: *Maria Mater numinis, Aurora primi luminis*.²¹ A 13 versszakos éneket teljes egészében lefordította Antal József.²²

²⁰ RMDT II, nr. 82. Említi az egyéb latin források mellett a *Hymnarium*-beli magyar fordítását is.

²¹ KÁJONI 1676, 416. (DOMOKOS, 1979, Nr. 491.) Nota: O gloriosa Domina, KÁJONI 1719, 341. Nota: O gloriosa Virginum.

²² Kezdősorát eredetileg *Mária, Isten szent Anyja* megfogalmazásban jegyezte le, azután javította: *Mária, égi szent Anya*. (Néhol nem tudtuk kiolvasni Antal József kézírását.)

Vigyázz az éjre, p-mered
lé; hely átréval lévelés
Czytódal helyre lat, mi is vedel
Az ártó el aut, mi is vedel.

Hog' kedvűt vedett fin műve
Fraduát, Setnő ártó lego,
Egyin bevénnel finem öt
Az egyor ártó nemedél.

Imen hírnök, ártó De
két elant keltet pléte
ki ártónya hírnökét
Tog'kedel, két ártónyat.

E hírnök vedett egy kedvűt
Soborn any ude engemet
Sobornót éji hírnökét
Tog'kedel öt mi is vedel.

Je'm, Ártóny kedvűt
Add, kedvűt kedvűt hírnökét
Ki hírnök kedvűt
Ártóny any ártóny kedvűt.

Men Fűtűt, hírnök
Kedvűt kedvűt éji kedvűt
Fűtűt kedvűt kedvűt hírnökét
Hog' kedvűt kedvűt kedvűt hírnökét.

Kedvűt kedvűt kedvűt kedvűt
Kedvűt kedvűt kedvűt kedvűt
Kedvűt kedvűt kedvűt kedvűt
Kedvűt kedvűt kedvűt kedvűt

E kedvűt kedvűt kedvűt
Ötöl kedvűt kedvűt kedvűt
S kedvűt kedvűt kedvűt
Veddel kedvűt kedvűt kedvűt

Mária, égi szent Anya,
Közelgő Napnak temploma,
Fényeddel töltsd be szívemet,
Írd bele áldott szent Neved!

Mária, színek mágusa,
Halandók fénye s itala,
Alvók nyugalmas álma, te,
Elménk üdítő friss szele.

Ábrahám késő lánya vagy,
Erőddel minket elragadj,
E világ álomképeit,
Úzd tőlünk messze vétkeiket!

Gyújtsd lángra szikkadt szívemet,
Lángoddal szítsd szerelmemet,
Ki ne aludjék már soha,
Éleszd, ó, áldott Szűzanya!

Szerelmem töltsd el szívem,
Bensőmben égjen szüntelen,
Ma is él [?] minden izenet,
Ó, add meg ezt a nagy kegyet!

Nyugtass meg engem, gyermeked,
Új láng tüzével hívedet,
Gyújtsd lángra azt, mi jó neked,
És oltsd el azt, mi nem szeretsz!

Hogy lángtól sebzett kis szívem
Fiadnak tetsző szív legyen,
Egész bensőmmel kérem őt,
Az egykor értem szenvedőt.

Isteni tűznek lángja, te,
Kit éleszt Lélek ihlete,
Ki elfogadja szívedet,
Táplálod mint kisgyermeket.

E tűz sebzett meg tégedet,
Sebezz meg véle engemet!
Sebedből égi tűz eredt:
Tápláltad őt mint Véredet.

Jézus, Anyádnak liljoma,
Add, hogy lehessek hű fia,
Ki M[áriá]nak gyermeke,
Annak nem árt pokol tüze

Isten Szülője, Szűzanya,
Üdvünknek égi záloga,
Foglald le úgy a szívemet,
Hogy első nap[?] legyen tied!

Halál óráján el ne hagyj,
Mutasd meg nagy hatalmadat,
Ki téged [...?]
[...?]

E földön járó népedet,
Óvd minden bajtól hívedet,
S ha érzem jönni végemet,
Vedd oltalmadba lelkemet!

A fenti példák mind csak válogatások a hatalmas anyagból. A latin Mária-énekek – vagy ahogy Murányi Edit fogalmazott: Mária-himnuszok – fordításai közül véletlenszerűen választottunk. Amint látható a fenti iratokon, a magyari-

tásokat általában Antal József hagyatékának kezdősor mutatói között olvashatjuk, de nem minden esetben. Ugyanis akad néhány énekszöveg (pl. *Veneremur Virginem...*), aminek fordítását nem vezette rá a cédulakatalógusára, hanem ott csupán az incipitje olvasható két nyelven, azzal a megjegyzéssel, hogy magyartítását az énekeskönyvben találjuk: pl. „m. ford. AJ (ld. a könyvben)”. Itt „a könyv”-ön a Kájoni *Cantionale* 1676-os, első kiadásának modern, kottás közreadását kell értenünk. Ezzel viszont – jelenleg – egyetlen problémánk van: Domokos Pál Péter 1979-es kötete („... *édes Hazámnak akartam szolgálni...*”) nincs meg hagyatékának énekeskönyveket tartalmazó részében. Igyekszünk mihamarabb felkutatni azt a példányt, amelyet munkájához használt Antal József. A közeljövőben ugyanis az Antal-hagyaték énekes- és imádságos könyvei, valamint az énekanyag incipitszövegeket mutató „cédulái” és azok dallamait, kíséreteit többnyire tartalmazó „katalógusai” (köztük az *Egyetemes Magyar Antifonále* és *Kancionále*) a világhálón lesznek elérhetőek a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet honlapjáról. Az érdeklődők ott (egymás után lapozva a „cédulákat”) további énekefordításokat olvashatnak Antal József keze írásával.

Antal József római katolikus pap – korai távozása miatt – félbehagyott munkásságát egy fele részt új kifejezéssel tudjuk találoan körülírni: *Egyetemes Magyar „Liturgikus Énekgyűjtemény”*. *Egyetemes*, mert az általa elért különböző felekezetek énekanyagából válogatott. *Magyar*, mert az eredetileg idegen nyelvű énekeknek vette a fordítását, akár javította azokat, vagy pedig maga fordította le a latin énekszövegeket (elsősorban a gregorián énekek, illetve Mária-énekek esetében). *Liturgikus Énekgyűjtemény*, mert tartalmazza a (többnyire latin-magyar) gregorián *Antifonálét* és a népénekes *Kancionálét*, és fennmaradt évkönyvekben a kántorok számára használható ének-összeállítások is olvashatók. De további elnevezésekkel is élhetnénk. Például lehetne *Egyetemes Magyar Orgonakíséretes Dallam-* vagy *Énekgyűjtemény* is az új elnevezése befejezetlenül maradt munkájának, kartoték rendszerének, mivel egyszerű harmonizációkat tartalmazó kíséretet kívánt minden énekhez rögzíteni. Antal József gyakorlatias, a liturgiát és a mindennapos kántori szolgálatot szem előtt tartó elképzelése és munkássága mennyiségében is tiszteletet parancsolóan hatalmas anyagon valósult meg – ha nem is teljes mértékben.

Antal József (1940–1997)²³

²³ A kép forrása: <http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2021/02/07/kiss-erno-aki-itt-elt-szenvedett-es-zenelt/> (2024. 02. 10.)

MACZÁK IBOLYA*

A németül beszélő köntösök a 17. században

„...én-magam elméjéhez keveset bízván, eleitől-fogva nem igyekeztem a’ Predikatiókat, a magam köntöse újaból ki-rázni, hanem azoknak könyvekkel éltem, a’ kiket a’ Keresztyén Anyaszentegyház-béli Tanítók és Praelatusok, Isten-féltő és tudós embereknek tartottak, és tartanak”¹ – fogalmazta meg Káldi György vásárnapi prédikációgyűjteményének előszavában. Különösen igaz ez egyik, ugyanezen kötetben foglalt beszédére, mely az idők folyamán bibliafordítása után a legismertebb szövegének számít. Leginkább onnan ismeretes, hogy ennek alapján írta Mikszáth Kálmán *A beszélő köntös* című regényét.

Mikszáth Kálmán forrásai

Mikszáth természetesen nem prédikációgyűjteményekből inspirálódott: közvetlen forrását – saját bevallása szerint – a történetet illetően a Kubinyi Ferenc által szerkesztett, 1854-es, *Magyarország és Erdély képekben* című kötetben megjelent, Vahot Imre által írt *Kecskemét és a kecskeméti puszta* című írása jelentette.² Ennek legfőbb adatközlője pedig az a Hornyik János volt, aki az 1860-as években a *Magyarország és Erdély* című többkötetes kiadványban is közreadta a városra vonatkozó adatait – így a beszélő köntöshöz kapcsolódó, 17–18. századi prédikációirodalommal kapcsolatos forrásokat – és azok egymáshoz való viszonyát, illetőleg kronológiai sorrendjét is, a következőképpen: „említi azt – [t. i. a történetet] – Blahó Vince ferenci szerzetes 1772-ben s Káldi Györgyre hivatkozik [...] említi továbbá, néhány évvel korábban ugyanezt Telek József szintén ferenci

* A szerző a HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ KÁLDI György, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatióknak: Első Resze*, Pozsony, 1631, IX.

² „A kaftány esete nem írói fantázia szüleménye. Káldi György egyházi beszédében és Kecskemét város jegyzőkönyvében nyoma van. (Kubinyi Ferenc, *Magyarország és Erdély*. I. k. *Kecskemét története*, 86. l.)” MIKSZÁTH Kálmán *összes művei*, III, s. a. r. KIRÁLY István, Budapest, Akadémiai, 1956, 222–223.

szereztes, a ki már nem csak Káldi Györgyre, hanem Fábri Mátyásra is hivatkozik, ez utóbbi pedig Scherer Györgyöt említi szavatosakint, kitől azon adatot vette.”³ Körülbelül ennyi adatot közöl a Király István-féle kritikai kiadás is.⁴ Hadrovics László kutatásai nyomán megemlítendő, hogy Juraj Habelic prédikációiban is szerepel a történet. Az említett szerzők közül jezsuita volt Georg Scherer,⁵ Káldi György,⁶ Matthias Faber⁷ és Juraj Habelic⁸. Szövegeikről elmondható, hogy – Schereré kivételével, amely 1597 táján keletkezhetett – a 17. század első három évtizedében íródtak, nyelvük azonban különböző. Schereré németül, Káldié magyarul, Faberé latinul, Habelicé horvátul látott napvilágot (a ferenceseké, azaz Teleké és Blahóé magyarul). E szövegek összevetésével – elsősorban a szövegalkotás szempontjából, Habelicé kivételével – korábbi tanulmányaimban foglalkoztam.⁹

A kecskeméti köntösről szóló írások eddig ismert ősforrása minden bizonynyal a Scherer-prédikáció volt – közvetve vagy közvetlenül ebből származik minden említett szöveg. Ez annál is érdekesebb, mivel a téma egyértelműen magyar (noha Hadrovics László meggyőzően igazolja a varázskaftán-motívum hagyományának jelenlétét a történetben¹⁰) és Scherer is egyértelműen Kecskeméthez kapcsolja azt. Jelenleg nem tudható, hogy a bajor jezsuita honnan ismerhette a történetet. Megnyugtatóan pontos választ nem adhatunk a kérdésre, ám az tény, hogy a korszakban rendkívül sok levélújság keletkezett, amelyek fő funkciója éppen az volt, hogy hasonló esetekről tudósíthassanak. Azaz nem kizárt, hogy a történet valóban hiteles (vagy legalábbis korabeli) tudósításból származik, ám hangsúlyozandó, hogy a jezsuitáknál retorikai elemként hagyományozódott.

³ HORNYIK János, *Kecskemét város története*, Kecskemét, Gallia, 1860–1866, II, 34–38.

⁴ MIKSZÁTH Kálmán *összes művei*, i. m., 367.

⁵ Georg SCHERER, *Postilla oder Auslegung der sonn- und festtäglichen Evangelien*, Cölln, Hierat, 1622,

⁶ KÁLDI, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzioknak...*, 1. j. i. m., 184.

⁷ Matthias FABER, *Concionum opus tripartitum*, Ingolstadt, 1631, 38.

⁸ Juraj HABELIC, *Pervi otca našega Adama*, Graz, 1674, 356. Az adatot idézettel közli: László HADROVICS, „Der Zauberkraften”: *Ein mitteleuropäisches Wandermotiv = Serta Slavica: In memoriam Aloisii Schmaus*, hrsg. Wolfgang GESEMANN et al., München, Trofenik, 1971, 226.

⁹ MACZÁK Ibolya, *A másképpen beszélő köntösök = Az interkulturális kommunikáció Mikszáth Kálmán műveiben*, összeáll., szerk. ALABÁN Ferenc, Budapest, Hungarovox, 2010, 44–50; MACZÁK Ibolya, *Kafarnaumi százados – kompilált köntösben = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 103–107.

¹⁰ HADROVICS, „Der Zauberkraften”, 8. j. i. m.

Káldi magyar nyelvű beszéde – néhány kisebb, a továbbiakban bővebben elemzendő eltéréstől eltekintve – rövidített tükörfordítása Scherer szövegének. A köntösre vonatkozó szövegrészek a következőképpen szerepelnek a jelezett gyűjteményekben:

Scherer	Káldi
<p>„Wie im vergangenen Sommer der Türkisch Keyser Machomet der ander dieses Namens, mit Heerskraft inn das Hungerlandt kame, verehreten ihm die gehuldigten Christen, auss dem Marck Ketschemit sechs hundert Schaaff, hundert Ochsen, eylff Wägen mit weissem Brodt, vnd batten ihn, Er wolte ihnen ein Zauschen zuordnen, auff dass sie in ihhrem Marck möchten für den Türkischen Reuttern vnd Fussvolck, im durchreysen versichert, vnd ohn schaden seyn. Der Kayser schencket den Supplicanten drey hundert Ducaten sampt einem guldenen Stück, vnd saget ihnen, kein leyd widerfahren, sie sollen ihnen nur, wann sie kommen, das guldene Kleyd zeigen. Was gesicht, die Christen ziehen mit frewden heim, vnd bleiben bey dem ihrigen vnangefochten, vnd vnbetrübet. Dann so oft ein geschwader Reuter, oder sonst ein anzahl Landsknecht in Marck kommen, hat der Richter alsbald sich im gulden Stuck stehen lassen. Hierauff seyn die Türckischen Krieger von stundan, von Rossen herunder gestiegen, vnd haben den Rock mit grosser Reverentz vnd Ehrerbietung geküset, mit lauterm vermelden: Wofern sie da im Marck nicht können Herberg haben, wolten sie weiter reysen, können sie aber mit dess Marcks guten Willen da vber Nacht bleiben, so wollen sie vmb ihr Geld zehren, vnd sol ihnen kein Härlein gekrümmet, vnd der wenigst schade nicht zugefüget werden.”¹¹</p>	<p>„Ezer öt-száz kilenczven-hat eszten-döben, midön a’ Második Mahomet Chászár Magyar-országba jött vólna, a’ Kechkeméti polgárok eleibe-menvén, ajándékot vittek néki, Hat-száz juhot, Száz ökröt, és Tizen-négy szekér kenyeret; kérvén, hogy egy Chauzt küldene hozzájok, ki az által-menő vitézektől meg-óltalmazná őket. A’ Chászár, három-száz aranyat adatván nékik, és egy vont-arany köntöst, meghagyá, hogy haza mennyenek, és, ha valaki bántaná őket, a’ köntöst mutatnák néki. Az-okáért, mihelyen valami Török sereget láttak, a’ Biro a’ köntöst reá vévén, eleikbe ment: kit látván a’ Törökök, lovokrol le-ugordván, a’ köntöst meg-chókolták: és, ha a’ Bíró meg-engedte, ott háltak, magok költségén; ha pedig nem engedte, elébb állották.”¹²</p>

¹¹ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m. 165.

¹² KÁLDI, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzjoknak...*, 1. j. i. m., 184.

Amikor *A beszélő köntös* történetének 17–18. századi hagyományozódásáról beszélünk, ennek a szövegrésznek szó szerinti előfordulásáról beszélünk (német és magyar nyelvű beszédekben egyaránt). Ez funkciója szerint egy argumentációt erősítő exemplum, mellyel Scherer a becsületes, ellenségeivel „lovagias” katonát példázta. Erre pedig azért volt szüksége, mert a perikóparend szerint adott vasárnapon – Vízkereszt után való III. vasárnap a Mt. 8,1 alapján – arról a bibliai századosról kellett beszélnie, akinek Jézus meggyógyította a szolgáját. Káldi megfogalmazása szerint:

Mint-hogy a’ mí Századosunk, a’ vitézhez-képest, Tiszt-viselő; a’ szolgájához képest pedig, Úr vagy gazda volt: mind a’ két-rend-béli állaptyában úgy viselte magát, hogy azon rend béli emberek, méltán példát vehetnek tőle, mind a’ kettőről szölkünk.¹³

Káldi György Scherer-fordítása

Káldi – bár elhagyott bizonyos (jól elkülöníthető) részeket a forrásszövegből – az átvett anyagot tükörfordításban közölte. Az alábbi táblázat azt szemlélteti, mely szövegegységeket vette át Scherertől Káldi:

Scherer	Káldi
Vor allen Dingen hat unser heutige Euan-gelischer Hauptmann ein grossen und starcken Glauben in Christum gehabt dass er nemblich seinen krancken Knecht nur mit einem einigen Wort heylen und gesund machen köndte ¹⁴	A’ mí Századosunkban erős és nagy hit vólt, a’ Kristus hatalmassága-felől; azt valván, hogy távul-lévén-is chak egy szá-vával meg-gyógyíthatná beteg szolgáját, ki gonoszul gyötrődött. ¹⁵
„Zum andern unser Hauptmann wird zu latein geheissen Centurio, das ist ein Hauptmann oder Hundert Kriegsknecht. ¹⁶	Elsöben, azt ítélem; hogy nem chak névvel, hanem ugyan néppel-is Százados vólt: az-az, nem chak nevét viselte a Századosnak, [...] szám szerént annyi le-génynt tartott; és a’hol az ura szolgálattára kellett, elő-állata. ¹⁷

¹³ KÁLDI, *Az Vasarnapokra-Válo Predikatzjoknak...*, 1. j. i. m., 182.

¹⁴ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m., 160.

¹⁵ KÁLDI, *Az Vasarnapokra-Válo Predikatzjoknak...*, 1. j. i. m., 183.

¹⁶ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m., 160.

¹⁷ KÁLDI, *Az Vasarnapokra-Válo Predikatzjoknak...*, 1. j. i. m., 182–183.

Der Euangelisch Hauptmann wird von den Eltesten der Juden bey Christo gelobt dass er ihnen ein Synagog erbawet hab mit welchem Baw er zuverstehen geben. ¹⁸	
Unser Euangelischer Hauptmann rühmet öffentlich den Gehorsamb seiner Knecht und Kriegsleuth: Ich bin sagt er zu Christo ein Mensch der Obrigkeit vnderthan vnd hab vnder mit Kriegsleuth vnd wann ich zu einem sage: Gehe hin so gehet Er vnd zum adern komme her so kompt Er vnd zu meinem Knecht thue das so thut Ers. ¹⁹	A' mí Századosunk díchéretre méltó; azért, hogy engedelmes vitézi voltak; a' mint ő maga jelentette, mondván: Vitézek vannak alattam, és mondom ennek; Menny-el, és el-mégyen: és a' másíknak; Jöszte, és el-jö: és a' Szolgámnak; Miveld ezt, és meg-miveli. ²⁰
Unser Euangelischer Hauptmann hat die Juden gehabt wie sie selber für Christo betenen und sagen: Diligit gentem nostram. Er hat unser Volck lieb. ²¹	Nagy díchéret a' mit a' Zidók Vénei mondottak a' mi századosunk felől: Szereti a' mí nemzetségünket; és a' Synagógát építette nekünk. ²²
Unser Euangelischer Hauptmann ist ganz bemüht gewesen gegen Gott und gegen seinem Nechsten. Gegen Gott denn er sprach : Herr bemühe sich nicht dann ich bin nicht würdig, dass du eingehest vnder mein Dach darum ich mich selbst nicht gut genug geache hab dass ich zu dir keme. ²³	A' mí Századosunk, nagy Alázatosságot mutatott a' Kristushoz, mely a' Hitnek gyümölche vólt: mert el-hívén, hogy Urunk távúl-lévén-is meg-gyógyíthattya beteg szolgáját, úgy-mint Isten, vagy az Istennek kedves Profétája; chak arra sem alította magát méltónak, hogy Urunk házához menne. ²⁴
Unser Euangelischer Hauptmann ist kein Flucher Schelter Schwerer Gottslasterer gewesen. ²⁵	

Káldi tehát nem csupán ezt a rövid szövegrészt és/vagy a kapcsolódó exemplumot szándékozott átvenni: láthatóan a beszéd jelentős részének átvételére törekedett. Ráadásul hasonlóképpen járt el, mint a Vízkereszt utáni negyedik vasárnapra írt első prédikáció esetében, ahol Scherer hasonló alkalomra írt, ugyancsak első beszédét vette alapul, szintén szó szerint fordított részekkel.

¹⁸ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m., 161.

¹⁹ *Uo.*, 162.

²⁰ KÁLDI, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzjoknak...*, 1. j. i. m., 189.

²¹ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m., 163.

²² KÁLDI, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzjoknak...*, 1. j. i. m., 184.

²³ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m., 165.

²⁴ KÁLDI, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzjoknak...*, 1. j. i. m., 184.

²⁵ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m., 166.

Vagyis a két Scherer-beszéd fordítása igazolni látszik azt, hogy Káldi tőle vette át – noha ezt (azaz a fordítás tényét) Káldi egyáltalán nem jelölte. Ez már csak azért is érdekes, mivel a jelzett szerzők közül Matthias Faber az exemplum latin nyelvű átvétele során megjelölte Scherert forrásként, hasonlóan a magyarországi ferencesekhez és számos német szerzőhöz, akik a későbbiekben átvették a bajor jezsuita szövegét.

A beszélő köntösre vonatkozó szövegrész tekintetében is elmondható, hogy Káldi fordítása igen pontosnak tekinthető (különösen a későbbi, német változatok ismeretében), bár kétségtelen, hogy vannak kisebb eltérések az ő fordítása és Scherer eredetije között is. Ezek között felfedezhető másolási, illetve nyomdahiya: így míg a bajor jezsuita csak tizenegy szekérnyi kenyeret említett, addig Káldi tizennégyet szerepeltetett. A tizenegy és a tizennégy szóalakok magyar hasonlósága révén joggal gyanakodhatunk akár a kézirat figyelmetlen másolójára, vagy akár nyomdászára is.

Ennél nyilvánvalóan lényegesebb eltérés a német és a magyar szöveg között, hogy a terményadományozó kecskemétiakat Scherer keresztényként nevezte meg, Káldi (nyilván nem függetlenül helyismeretétől) a városi polgárok kifejezést használta. A később keletkezett német nyelvű szövegek még jobban rámutatnak erre helyismeret hiányából fakadó különbségre: ezek szerzői közül többen parasztoznak nevezték a megsarcoltakat. Utóbbi (tehát a Scherer utáni) német szövegek hagyományozódásának pontos menete folyamatban lévő kutatási feladatom (ami már csak azért sem egyszerű, mert ezek a magyar kutatásban többnyire ismeretlen kötetek a maguk korában több kiadást megérttek).

Arra viszont kiválóan alkalmasak, hogy rávilágítsanak a Káldi-fordítás néhány sajátosságára. Főként a már említett teljességre (vagyis a szöveg egészének átvételére) és viszonylagos pontosságra. A német prédikációk ugyanis exemplumként vették át a kecskeméti történetet, és általában saját szájuk ízének megfelelően hagyományozva. Tény azonban, hogy ha valamelyikük említett is forrást, az többnyire Scherrere hivatkozott.

17. századi, német nyelvű prédikációk a „beszélő” köntösről

Prédikációgyűjteményében Pünkösdi utáni második vasárnapra írt beszédében használta fel a szöveget Franciscus Settelin, Scherrere hivatkozva és csaknem szó szerint, pontosan átvéve tőle a kecskeméti vonatkozású szövegrészt:

Scherer	Settelin
<p>„Wie im vergangenen Sommer der Türkisch Keyser Machomet der ander dieses Namens, mit Heerskraft inn das Hungerlandt kame, verehreten ihm die gehuldigten Christen, auss dem Marck Ketschemit sechs hundert Schaaff, hundert Ochsen, eylff Wägen mit weissem Brodt, vnd batten ihn, Er wolte ihnen ein Zauschen zuordnen, auff dass sie in ihrem Marck möchten für den Türkischen Reuttern vnd Fussvolck, im durchreysen versichert, vnd ohn schaden seyn. Der Kayser schencket den Supplicanten drey hundert Ducaten sampt einem guldenen Stück, vnd saget ihnen, kein leyd widerfahren, sie sollen ihnen nur, wann sie kommen, das guldene Kleyd zeigen. Was gesicht, die Christen ziehen mit frewden heimb, vnd bleiben bey dem ihrigen vnangefochten, vnd vnbetrübet. Dann so oft ein geschwader Reuter, oder sonst ein anzahl Landsknecht in Marck kommen, hat der Richter alsbald sich im gulden Stuck stehen lassen. Hierauff seyn die Türckischen Krieger von stundan, von Rossen herunder gestiegen, vnd haben den Rock mit grosser Reverentz vnd Ehrerbietung geküset, mit lauterm vermelden: Wofern sie da im Marck nicht können Herberg haben, wolten sie weiter reysen, können sie aber mit dess Marcks guten Willen da vber Nacht bleiben, so wollen sie vmb ihr Geld zehren, vnd sol ihnen kein Härlein gekrümmet, vnd der wenigst schade nicht zugefüget werden.”²⁶</p>	<p>„P. Scherer erzählt / da anno 1596. der Türkisch Keyser Machomet der ander diess Namens / mit seiner Kriegsmacht in Ungerlandt kame / verehreten jhm die gehuldigten Christen / auss dem Marck Retshemit 600. Schaaf / 100 Ochsen / ailff Wägen mit weisem Brodt / und batten ihn / er wolte ihnen ein Tauschen zuordnen / auff dass sie in jhhrem Marckt möchten vor den türkischen Reuttern vnd Fuessvolck / im durchreisen versichert / vnd ohne Schaden seyn. Der Keyser schencket den Supplicanten 300. Ducaten / sambt einem guldenen Stuck / vnd sagt jhnen sie solten widerumb heimb ziehen / vnd zu frieden seyn / es werde jhnen von den Kriegsleuthen kein leid widerfahren / sie sollen jhnen nur / wann sie kommen / das guldene Kleid zeigen / was geschicht / die Christen ziehen mit Frewden haimb / vnd bleiben bey den Ihrigen vnangesochten / dann so oft ein Geschwader Reuter / oder sonst ein Anzahl Soldaten im Marck ankommen, hat der Richter alsobald sich im guldenenen Stuck stehen lassen / hierauff seyn die türckischen Soldaten von stundan von den Rossen herunder gestiegen / vnd haben den Rock mit grosser Reverentz vnd Ehrerbietung geküset; Sagt mir her / was thut Gott anderst / wann er ein Obrigkeit verordnet / vnd der Gemein lasset fürstellen?”²⁷</p>

²⁶ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m. 165.

²⁷ Franciscus SETTELIN, *Agricultura Spiritualis*, Salzburg, Haan, 1675, 226.

Számos német nyelvű gyűjteményben találtam vonatkozó szövegrészeket és valamennyien variábilisan használták Kecskemét megnevezését, de sok esetben parasztokként említették a kecskeméti polgárokat. Igaz ez Hermann Mayer ferences szerző vasárnapi gyűjteményére is: a szerző a mutatóban (a *Geschicht címszó alatt*) megemlítette ugyan, hogy kecskeméti a történet, de a főszövegben parasztokat szerepeltetett: „Denckwürdig was sich eraignet 1596. zwischen Mahomet den andern Türckischen Kayser / vnd den gehuldigten Ungarn zu Ketschkenit. c. 27. pagin. 326. col. 1.”²⁸

Scherer	Mayer
<p>„Wie im vergangenen Sommer der Türkisch Keyser Machomet der ander dieses Namens, mit Heerskraft inn das Hungerlandt kame, verehreten ihm die gehuldigten Christen, auss dem Marck Ketschemit sechs hundert Schaaff, hundert Ochsen, eylff Wägen mit weissem Brodt, vnd batten ihn, Er wolte ihnen ein Zauschen zuordnen, auff dass sie in ihrem Marck möchten für den Türkischen Reuttern vnd Fussvolck, im durchreysen versichert, vnd ohn schaden seyn. Der Kayser schencket den Supplicanten drey hundert Ducaten sampt einem guldene Stück, vnd saget ihnen, kein leyd widerfahren, sie sollen ihnen nur, wann sie kommen, das guldene Kleyd zeigen. Was gesicht, die Christen ziehen mit frewden heim, vnd bleiben bey dem ihrigen vnangefochten, vnd vnbetrübet. Dann so oft ein geschwader Reuter, oder sonst ein anzahl Landsknecht in Marck kommen, hat der Richter alsbald sich im gulden Stuck stehen lassen. Hierauff seyn die Türkischen Krieger von stundan, von Rossen herunder gestiegen, vnd haben den Rock mit grosser Reverentz vnd Ehrerbietung geküsst, mit lauterterm vermelden: Wofern sie da im Marck nicht können Herberg haben, wolten sie weiter reysen, können sie aber mit dess Marcks guten Willen da vber Nacht bleiben, so wollen sie vmb ihr Geld zehren, vnd sol ihnen kein Härlein gekrümmet, vnd der wenigst schade nicht zugefüget werden.”²⁹</p>	<p>„Als Machomet der Ander Türkische Keyser 1596. Ketschenit in Ungarn durchzohe haben die arme Bawren ihm verehrt 500 Schaaff / 100. Ochsen / 11 Wägen mit Brodt; mit Bitter wolle ihrer verschonen mit den grossen Durchzügen: der Keyser verehrt ihnen 300 Duggaten / sambt einen mit Gold gestickten Rock versprechend / so oft sie diss wurden weisen / wurde allzeit jhnen verschont werden: so oft nun ein Parthey Türcken kommen / hat der Richter allzeit im Dorff den Rock angezogen / ist ihnen entgegen gangen / so bald sie disen gesehen seynd sie gleich nidergefallen / haben jhn verehrt / vnd seynd still darvon gangen : Was thut Gott anderst / als den Oberrn seinen Rock anlegen vnd wer wird sich disem dörffen widersehen?”³⁰</p>

²⁸ Hermann MAYER, *Favus distillans*, München, Jäcklin, 1685, Qqqq2^v.

²⁹ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m. 165.

³⁰ *Uo.*, 326. Köszönöm Nagy Dávid segítségét.

Thomas Jordan domonkos szerzetes vasárnapi prédikációgyűjteményében szintén hivatkozott Georg Schererre és szintén a parasztokat említette:

Scherer	Jordan
<p>„Wie im vergangenen Sommer der Türkisch Keyser Machomet der ander dieses Namens, mit Heerskraft inn das Hungerlandt kame, verehreten ihm die gehuldigten Christen, auss dem Marck Ketschemit sechs hundert Schaaff, hundert Ochsen, eyloff Wägen mit weissem Brod, vnd batten ihn, Er wolte ihnen ein Zauschen zuordnen, auff dass sie in ihhrem Marck möchten für den Türkischen Reuttern vnd Fussvolck, im durchreysen versichert, vnd ohn schaden seyn. Der Kayser schencket den Supplicanten drey hundert Ducaten sampt einem guldene Stück, vnd saget ihnen, kein leyd widerfahren, sie sollen ihnen nur, wann sie kommen, das guldene Kleyd zeigen. Was gesicht, die Christen ziehen mit frewden heim, vnd bleiben bey dem ihrigen vnangefochten, vnd vnbetrübet. Dann so offft ein geschwader Reuter, oder sonst ein anzahl Landsknecht in Marck kommen, hat der Richter alsbald sich im gulden Stuck stehen lassen. Hierauff seyn die Türkischen Krieger von stundan, von Rossen herunder gestiegen, vnd haben den Rock mit grosser Reverentz vnd Ehrerbietung geküset, mit lauter vermelden: Wofern sie da im Marck nicht können Herberg haben, wolten sie weiter reysen, können sie aber mit dess Marcks guten Willen da vber Nacht bleiben, so wollen sie vmb ihr Geld zehren, vnd sol ihnen kein Härlein gekrümmet, vnd der wenigist schade nicht zugefüget werden.”³¹</p>	<p>„Der Ehrwürdige P. Scherer auss der löblichen Societet Jesu erzehlet / als Machomet der andere Türkische Käyser Anno 1596. zu Ketschenit in Ungarn durzoge / haben die armen Bauern ihm verehrt 500. Schaaff / 100. Ochsen / 11. Wägen mit Brod / mitt Bitt er wolle ihhrer verschonen mit den grossen Durchzügen: der Käyser verehrt jhnen 300. Ducaten / sambt einem mit Gold gestückten Rock versprechend; so offft sie diss wurden weisen / winde allzeit jhnen verschont werden: so offft nun ein Partey Türcken kommen / hat der Richter allzeit im Dorff den Rock angezogen / ist jhnen entgegen gangen / so bald sie diesen gesehen / seynd sie gleich niedergefallen / haben jhn verehrt / und seynd still darvon gangen. NN. Was thut GOTT anderst als den obern seinen Rock dess Gewalts anlegen / und wer wird sich diesem durch den Ungehorsamb dörfen widersetzen?”³²</p>

Jól érzékelhető, hogy Mayer és Jordan szövege sokkal jobban hasonlít egymásra, mint a Scherer-forrásra:

³¹ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m. 165.

³² Dominicus Thomas JORDAN, *Schlecht und Berecht*, Cöller, Kinchius, 1690, 204.

Mayer	Jordan
<p>„Als Machomet der Ander Türkische Keyser 1596. Ketschenit in Ungarn durchzohe haben die arme Bawren ihm verehrt 500 Schaaff / 100. Ochsen / 11 Wägen mit Brodt; mit Bitter wolle ihrher verschonen mit den grossen Durchzügen: der Keyser verehrt ihnen 300 Duggaten / sambt einen mit Gold gestickten Rock versprechend / so oft sie diss wurden weisen / wurde allzeit jhnen verschont werden: so oft nun ein Parthey Türcken kommen / hat der Richter allzeit im Dorff den Rock angezogen / ist ihnen entgegen gangen / so bald sie disen gesehen seynd sie gleich niedergefallen / haben jhn verehrt / vnd seynd still darvon gangen : Was thut Gott anderst / als den Obern seinen Rock anlegen vnd wer wird sich disem dörffen widersehen?“³³</p>	<p>„Der Ehrwürdige P. Scherer auss der löblichen Societet Jesu erzehlet / als Machomet der andere Türkische Käyser Anno 1596. zu Ketschenit in Ungarn durzoge / haben die armen Bauern ihm verehrt 500. Schaaff / 100. Ochsen / 11. Wägen mit Brod / mitt Bitt er wolle ihrher verschonen mit den grossen Durchzügen: der Käyser verehrt jhnen 300. Ducaten / sambt einem mit Gold gestückten Rock versprechend; so oft sie diss wurden weisen / winde allzeit jhnen verschont werden: so oft nun ein Parthey Türcken kommen / hat der Richter allzeit im Dorff den Rock angezogen / ist jhnen entgegen gangen / so bald sie diesen gesehen / seynd sie gleich niedergefallen / haben jhn verehrt / und seynd still darvon gangen. NN. Was thut GOTT anderst als den obern seinen Rock dess Gewalts anlegen / und wer wird sich diesem durch den Ungehorsamb dörffen widersetzen?“³⁴</p>

A kapucinus Georgius Dusseldorphiensis a következőképpen szerepeltette a történeteket saját beszédgyűjteményében:

Scherer	Dusseldorphiensis
<p>„Wie im vergangenen Sommer der Türkisch Keyser Machomet der ander dieses Namens, mit Heerskraft inn das Hungerlandt kame, verehreten ihm die gehuldigten Christen, auss dem Marck</p>	<p>„Mahomet der dritte Türkische Käyser / als erim Jahr 1596. mit seinem gantzen Kriegesheer in Ungarn zohe / haben jhm die Einwöhner des Städtleins Ketschemit 500. Schaff / 100. Ochsen</p>

³³ MAYER, *Favus distillans*, 28. j. i. m., 326.

³⁴ JORDAN, *Schlecht und Berecht*, 32. j. i. m., 204.

<p>Ketschemit sechs hundert Schaaff, hundert Ochsen, eylff Wägen mit weissem Brodt, vnd batten ihn, Er wolte ihnen ein Zauschen zuordnen, auff dass sie in ihrem Marck möchten für den Türkischen Reuttern vnd Fussvolck, im durchreysen versichert, vnd ohn schaden seyn. Der Kayser schencket den Supplicanten drey hundert Ducaten sampt einem guldenen Stück, vnd saget ihnen, kein leyd widerfahren, sie sollen ihnen nur, wann sie kommen, das guldene Kleyd zeigen. Was gesicht, die Christen ziehen mit frewden heim, vnd bleiben bey dem ihrigen vnangefochten, vnd vnbetrübet. Dann so oft ein geschwader Reuter, oder sonst ein anzahl Landsknecht in Marck kommen, hat der Richter alsbald sich im gulden Stuck stehen lassen. Hierauff seyn die Türkischen Krieger von stundan, von Rossen herunder gestiegen, vnd haben den Rock mit grosser Reverentz vnd Ehrerbietung geküsst, mit lauterm vermelden: Wofern sie da im Marck nicht können Herberg haben, wolten sie weiter reysen, können sie aber mit dess Marcks guten Willen da vber Nacht bleiben, so wollen sie vmb ihr Geld zehren, vnd sol ihnen kein Härlein gekrümmet, vnd der wenigst schade nicht zugefüget werden.”³⁵</p>	<p>/ 100. Karren mit Brod zugesandt / und jhn gebetten / dass doch jhrer möcht verschonet werden von den aussfallenden Türkischen Reuttheren: Der Käyser hat jhnen dargegen geschenckt 300. Ducaten / undnd ein goldenes Kleid / und befohlen / das Kleyd den straffenden Goldthaten zu zeigen / dass sie alsdann würden befreyt seyn: Es ist geschehen / wie gebotten; So oft die aussfallende Türcken zu dem Städtlein kamen / begegnete jhnen der Richter desselbingen Orths / angethan mit dem selbigen göldenen Türkischen Kleyd / und alsobald fielen die Türcken von den Pferden herunter und küseten das Kleyd mit grosser Verehrung / und giengen darvon / lassend das Städtlein in gutem Frieden.”³⁶</p>
--	--

Michael Stainmayr premontréi *Novae septem Musae* című, hét beszédet magában foglaló gyűjteményében nem említette sem Kecskemétet, sem Scherert – szintén magyar parasztkról írt:

³⁵ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m. 165.

³⁶ Georgius DUSSELDORPHIENSIS, *Hortus irriguus*, Cöllen, Schlebusch, 1695, 335.

Scherer	Stainmayr
<p>„Wie im vergangenen Sommer der Türkisch Keyser Machomet der ander dieses Namens, mit Heerskraft inn das Hungerlandt kame, verehreten ihm die gehuldigten Christen, auss dem Marck Ketschemit sechs hundert Schaaff, hundert Ochsen, eyloff Wägen mit weissem Brodt, vnd batten ihn, Er wolte ihnen ein Zauschen zuordnen, auff dass sie in ihrem Marck möchten für den Türkischen Reuttern vnd Fussvolck, im durchreysen versichert, vnd ohn schaden seyn. Der Kayser schencket den Supplicanten drey hundert Ducaten sampt einem guldenen Stück, vnd saget ihnen, kein leyd widerfahren, sie sollen ihnen nur, wann sie kommen, das guldene Kleyd zeigen. Was gesicht, die Christen ziehen mit frewden heim, vnd bleiben bey dem ihrigen vnangefochten, vnd vnbezübet. Dann so oft ein geschwader Reuter, oder sonst ein anzahl Landsknecht in Marck kommen, hat der Richter alsbald sich im gulden Stuck stehen lassen. Hierauff seyn die Türkischen Krieger von stundan, von Rossen herunder gestiegen, vnd haben den Rock mit grosser Reverentz vnd Ehrerbietung geküsset, mit lauterm vermelden: Wofern sie da im Marck nicht können Herberg haben, wolten sie weiter reysen, können sie aber mit dess Marcks guten Willen da vber Nacht bleiben, so wollen sie vmb ihr Geld zehren, vnd sol ihnen kein Härlein gekrümmet, vnd der wenigst schade nicht zugefüget werden.”³⁷</p>	<p>„Ich lise von dem Türkischen Mahomet / als dieser Anno 1596. durch Ungarn zoge / und seinen March nahm / haben die Bauren und Ihnwohner daselbst ihme 500. Schaaff / 100. Ochsen / 11. Wägen mit Brod verehrt / ; mit Bitt / er wolle ihnen mit Anstreckung des Feuers / ja mit den grossen Durchzügen verschonen / der Kayser / verehrte ihm hingegen 300. Ducaten sampt einem mit Gold gestickten Rock / versprechend / dass sie weder von Feuer noch in andern Sachen keinen Schaden werden leyden / sondern so oft sie eine Türkische Parthey ersehen werden / sollen sie den Rock des Türkischen Kayzers zeigen / so werde ihnen kein Leyd geschehen: so sie gethan / und so oft sie eine Türkische Parthey ersehen / hat der Richter im Dorff den Kayserl. Rock angelegt / und damit sich praesentirt / so bald die Türcken diesen gesehen / seind sie gleich auf die Erd nidergefallen / solchen verehrt / und davon geflogen.”³⁸</p>

Összességében tehát jól érzékelhető, hogy a német források sok tekintetben egységesek. Közülük Káldi fordítása a beszélő köntös történetének egyik legrövidebb változata. Ugyanakkor jelenlegi ismereteink szerint a fent bemutatott

³⁷ SCHERER, *Postilla...*, 5. j. i. m. 165.

³⁸ Michael STAINMAYR, *Novae Septem Musae*, Nürnberg, Lochner, 1699, 226–227.

többi forrás szerzőjével ellentétben nem az exemplumot építette beszédébe, hanem az egész prédikációt fordította (rövidítve) magyarra. Az újonnan feltárt német nyelvű források arra is rávilágítanak, hogy bár korábbi kutatásaim során két egységes, a jezsuita, illetve a ferences szerzetesrendhez szorosán köthető szöveg-hagyományt különíttem el, a beszélő köntös története exemplumként szerzetesrendtől függetlenül is elterjedt a korszakban.

Mikszáth regénye elején a következőképpen utal a Káldi prédikációjára: „A kaftány esete nem írói fantázia szüleménye. Káldi György egyházi beszédében és Kecskemét város jegyzőkönyvében nyoma van. (Kubinyi Ferenc, Magyarország és Erdély. I. k. Kecskemét története, 86. l.). »Mohamed császár Magyarországra jövéen, az kecskeméti bírák, nagy ajándékokkal elejbe menvén, egy csauszt kértek vala, ki azon által menő vitézektől megoltalmazná őket, az Császár, 300 aranyat adván nékik »és egy vont arany köntöst,« meghagyá nékik, hogy haza menjenek, és ha valaki bántaná őket, az köntöst mutatná meg neki; ez okáért, miháján valami török sereget láttak, az bíró az köntöst rávevén, elejekbe ment, kit látván a törökök, lovaikról leugorván, az köntöst megcsókolták, és, ha Bíró megengedte, ott háltak saját költségén, és ha pedig nem engedte, elébb állottak« Nemcsak, hogy meg nem toldottam tehát a puszta tényt, de még elhallgattam belőle háromszáz aranyakat; hogyha esetleg be nem találtak róla bíró uraimék számolni – én magam ne kompromittáljam saját beszély-alakjaimat.”³⁹

Mikszáth tehát szintén saját szája íze szerint alakította a történetet a sarcoltak foglalkozásának megnevezésével. Káldi fordításának tanulsága tehát az, hogy noha fő célja nem a jelzett exemplum magyar vonatkozásainak kiemelése lehetett, mégis (a maga finom eszközeivel) kapcsolódó helyi ismereteit érvényesítette a fordítás során.

³⁹ MIKSZÁTH 2. j. i. m., 222–223.

PAPP ÁGNES*

Szekvenciastrófák a 17. századi magyarországi katolikus énekanyagban

A középkori liturgikus ének, a gregoriánus szövegei és dallamai közül a kancionále-énekeskönyvbe természetszerűen a verses, rímes formáknak volt a legegyszerűsebb útja: így a trópusok és a himnuszok mellett a szekvenciák kerültek át nagyobb számban a 17. századi magyarországi katolikus énekeskönyvekbe.¹ Az 1651-es *Cantus catholicus*-ban² teljes latin szöveggel helyet kapott a középkori szekvenciakészlet néhány nevezetes darabja, az V. Piusz-féle, 1570-es római misekönyvben³ engedélyezett *Veni Sancte Spiritus* pünkösdi, a *Lauda Sion* úrnapi és a *Dies irae* halotti szekvenciákon kívül a *Mittit ad Virginem* ádventi és a *Grates nunc omnes* karácsonyi szekvencia is.⁴ A *Victimae paschali laudes* húsvéti szekvencia hiányzik az 1651-es *Cantus catholicus*-ból, de megtalálható az 1675-ös második kiadásban és a Szőlősy Benedek jezsuita szerkesztette, 1655-ös, szlovák énekeskönyv-

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet tudományos munkatársa.

¹ Vö. PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1970. (Régi Magyar Dallamok Tára, II – továbbiakban: RMDT II), 121–128; CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*. 2. átdolgozott, bővített kiadás, szerk., s. a. r. FERENCZI Ilona, Budapest, Akadémiai, 2017 (Régi Magyar Dallamok Tára, I – továbbiakban: RMDT I), 121–125.

² *Cantus catholici: Régi és új deak, és magyar ajítatos egyházi enekék, és litaniak ...*, [Lőcse], [Brewer,] 1651. Vö. SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, I. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879 [továbbiakban: RMK I], 856. A világhálón (Magyar Elektronikus Könyvtár):

<https://mek.oszk.hu/13600/13640/13640.pdf> (utolsó hozzáférés: 2023. 10. 31.) Betűhű közreadása (*Kisdi Benedek*) *Cantus catholici, 1651. I–II*, kiad. RAFFAELLI R. Rafaela, szerk. VAJTHÓ László, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1935] (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 35. és 38. – továbbiakban: MIR)

³ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum Pii V. Pont. Max. iussu editum*, Roma, Faletti–Varisco, 1570. Vö. Wilhelm LUEGER, *Die gottesdienstliche Feier = Geschichte der katholischen Kirchenmusik*, hrsg. Karl Gustav FELLERER, II, Kassel–Basel, Bärenreiter, 1976, 54–58, 54–55.

⁴ *Cantus catholici (1651)*, 84. – MIR 109–110; *Cantus catholici (1651)*, 89–90. – MIR 115–117; *Cantus catholici (1651)*, 250–251. – MIR 288–289; *Cantus catholici (1651)*, 1–2. – MIR 16–17; *Cantus catholici (1651)*, 11. – MIR 26.

kiadásban.⁵ A szlovákhhoz hasonlóan az 1651-es magyar énekeskönyv is tartalmazta a *Stabat mater* szekvenciát,⁶ amelyet a római egyház csak 1727-ben emelt be hivatalosan a miseénekeskönyvbe a Hétfájdalmú Szűzanya szeptemberi és a virágvasárnapot megelőző pénteki ünnepnapjára, sőt himnuszként a breviáriumba is.⁷ A felsorolt szekvenciák a *Cantus catholici* énekeskönyvekben elsősorban „Prosa” megnevezést kaptak (*Mittit ad Virginem, Lauda Sion, Dies irae*); ezt a terminust nyugaton a 10. század óta alkalmazták szekvenciaszövegekre. A *Veni Sancte Spiritus* élén „Hymnus” cím állt, a *Stabat mater*t hagyományosan „Planctus”-ként, Szűz Mária siralmaként jelölték meg, a *Grates nunc omnes*-szel kapcsolatban pedig az újkori énekeskönyvi közlésekben is szilárdan tartotta magát a Nagy Szent Gergely pápától való eredeztetés legendája.⁸ Megjegyzendő, hogy a *Mittit ad Virginem* megjelölése az „Annuntiatio”, az Angyali üdvözet szekvenciájaként külföldi énekeskönyvek rubrikáira megy vissza és nem a magyarországi középkori gyakorlatra.⁹

⁵ *Cantus catholici: Régi, és Új, Deak, és Magyar Ajitatos egy-hazji enekék, es litaniak*, Nagyszombat, 1675, 114. Vö. RMK I, 1183a. A világhálón (Országos Széchényi Könyvtár – Digitális Könyvtár): <https://oszkdk.oszk.hu/DRJ/10028> (utolsó hozzáférés: 2023. 10. 31.) Betűhű közreadása (Szelepcsényi György) *Cantus catholici, 1675 és 1703. III*, kiad. RAFFAELLI R. Rafaela, szerk. VAJTHÓ László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1938] (MIR, 39), 31.; *Cantus Catholici, Pýsně katolicke*. Lőcse, Brewer, 1655, 123–124. Vö. SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvszeti kézikönyve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885, 830. Lásd Eva VESELOVSKÁ, *Stredoveké sekvencie a hymni v slovenskom katolíckom spemíku Cantus Catholici* = Peter RUŠČIN, Eva VESELOVSKÁ, Zlatica KENDROVÁ, *Duchovná pieseň medzi písomnou a ústnou tradíciou: Súvislosti hymnologických prameňov z územia Slovenska*, Bratislava, Ústav hudobnej vedy SAV, 2019, 13–25, 23–24.

⁶ *Cantus catholici (1651)*, 49–50, MIR 67–69; *Pýsně katolicke*, 108–109.

⁷ Vö. Andreas KRAB, *Stabat mater dolorosa: Lateinische Überlieferung und volkssprachliche Übertragungen im deutschen Mittelalter*, München, Fink, 1998, 11. (7. lj.)

⁸ „S. Gregorii Papae“. Vö. Joseph KEHREIN, *Lateinische Sequenzen des Mittelalters aus Handschriften und Drucken*. Mainz, Florian Kupferberg, 1873, 25 (nr. 6.); *Liturgische Prosen erster Epoche...*, hrsg. Clemens BLUME, Henry BANNISTER, Leipzig, Reisland, 1911 (Analecta Hymnica Medii Aevi, LIII, Thesauri Hymnologici Prosarium, I), 15–16.

⁹ *Liturgische Prosen des Übergangstiles und der zweiten Epoche [...]*, hrsg. Clemens BLUME, Henry M. BANNISTER, Leipzig, O. R. Reisland, 1915 (Analecta Hymnica Medii Aevi, LIV, Thesauri Hymnologici Prosarium, II/1. – továbbiakban: AH 54), 296; KOVÁCS Andrea, *Szekvenciák a középkori Magyarországon. Repertoár, tradíciók, dallamok*. Budapest, LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2017 (Musica Sacra Hungarica, 2 – továbbiakban: MSH 2), 104.

A középkori kódexekből ismert, eredeti dallamával került be a már idézett *Cantus catholici* énekeskönyvekbe a húsvéti *Victimae paschali* szekvencia,¹⁰ de a 17. században nem társult hozzá magyar fordítás, mint ahogy a Kájoni János 1676-os *Cantionale Catholicum*-ában még fellelhető, de az 1719-es második kiadásból már kihagyott *Sancti Spiritus assit nobis gratia* pünkösdvasárnapi szekvenciaszöveghez sem.¹¹ Magyar szövegváltozatokkal is századokon át őrizte viszont nemcsak a magyarországi katolikus, hanem a protestáns strofikus énekanyag is az ádventi (*Mittit ad virginem*)¹² és a karácsonyi szekvenciák (*Grates nunc omnes*)¹³ régi dallamait. Utóbbi magyar szövege megjelent már Telegdi Miklós prédikációi között,¹⁴ majd száz évvel később Kájoninál.¹⁵ A *Mittit ad Virginem* ének *Cantus catholicus*-ban és Kájoni *Cantionale catholicum*-ában kinyomtatott magyar fordításaival részletesen foglalkozott Holl Béla¹⁶ és Medgyesy Norbert.¹⁷

A középkori szekvenciaszerzemények állandósult formájának alapját képezték az ismétlődő, párba álló dallamsorok, amelyek mindegyike önálló zenei egység. A hosszú, összetett szekvenciaformát nyilvánvalóan nem csak a trienti liturgikus előírások miatt nem örökítették tovább a kancionálék: zenei és gyakorlati magyarázata is lehet, hogy példának okáért a régi notkerianus modellre épülő

¹⁰ Az összevetést középkori magyarországi miseforrással lásd: VESELOVSKÁ, *Stredoveké sekven- cie...*, 5. j. i. m., 61–63.

¹¹ *Cantionale catholicum. Régi és Új, Deák és Magyar Áitatos egyházi Énekek ...* A csíki kalastromban ... Cassai András által, 1676, 263. Vö. RMK I, 1188. A világhálón (Országos Széchényi Könyvtár – Digitális Könyvtár): <https://oszkdk.oszk.hu/DRJ/3487> (utolsó hozzáférés: 2023. 10. 31.) Lásd „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” KÁJONI János: *Cantionale Catholicum*, PETRÁS Incze János: *Tudósítások*, összeállította, bev., jegyz. DOMOKOS Pál Péter, Budapest, Szent István Társulat, 1979, 530–531.

¹² RMDT I, I, nr. 172; II, nr. 182; RMDT II, nr. 149/a.

¹³ RMDT I, I, nr. 183; II, nr. 190.

¹⁴ *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyanc elseo része [...]*, Bécs, Apffel, 1577, 91. RMK I, 122. Vö. *Középkori magyar verseink*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1921 (Régi Magyar Költők Tára, I), 427–428.

¹⁵ *Cantionale catholicum*, 34. (A továbbiakban, ha külön nem jelzem, az első kiadás oldalszámaira utalok.) „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” 223.

¹⁶ *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1974 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 7 – továbbiakban: RMKT XVII/7), 656–658.

¹⁷ MEDGYESY S. Norbert, *Adventi himnusz-, szekvencia- és trópusfordítások, kanciók Kájoni Hymnariumában = Régi magyar népelemek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 11), 197–222, 198–203.

Sancti Spiritus assit nobis gratia miért esett ki a Kájoni-Cantionale második kiadásának szerkesztésekor. Ez a kevésbé versszerű, nem ritmikus-metrikus alakzat, hanem inkább szabad prózának ható, változó hosszúságú sorokat felvonultató liturgikus ének a strófás kanciótól idegen formavilágot képviselt. A katolikus megújulás énekkészletében hosszú távon gyökeret vert szekvenciák – *Veni Sancte, Lauda Sion, Dies irae, Stabat mater* – mind a 12. és 14. század között keletkeztek, és magukon viselték a 11. századtól fokozatosan egyeduralkodóvá vált új szekvenciastílus jegyeit. A verseket a rím és a versritmus tartotta össze, és túlnyomó többségük előszeretettel épült a hetes trochaikus sorra.¹⁸ Ezek közé az új stílusú szekvenciák közé tartozott az az alapidallam is, amely a középkori magyarországi liturgikus szerkönyvekben messze a legnépszerűbbnek bizonyult a kontrafaktumok mintájaként, és amely Aquinói Tamás úrnapi szekvenciájának, a *Lauda Sion*nak a szövegét is hordozta. A minta a *Laudes crucis attollamus* ún. szentviktori szekvencia volt: a Párizs melletti Saint-Victor ágostonos kanonokrendi apátság szerzetesének (és a Notre Dame praecentorának), Ádámnak tulajdonított, a Szent Keresztről szóló tétel. Általánosan elterjedt formájában 8+8+7 szótagos sorokra bontható félstrófákból és hatsoros duplastrófákból állt, de a verspárok között a befejezés felé más kombinációkat is lehet találni: 8+8+8+7, ill. 8+8+8+8+7 szótagos négy-és ötsorosakat.¹⁹

A *Lauda Sion*nak ezt a középkori dallamát, pontosabban a középkori dallam első félstrófájának dallamát a 17. századi magyarországi énekeskönyvek közül csak a Sámbar Máttyás-féle 1674-es kassai *Cantus catholici*ban találjuk meg.²⁰ Mivel feljegyezték a 18. századi, székelyföldi *Deák–Szentés kézirat*ban is,²¹ okkal feltételezhetjük, hogy a kotta nélkül megjelent Kájoni-Cantionale *Lauda Sion*jának és

¹⁸ A középkori szekvenciakészlet kronologikus felosztásáról és felépítésbeli, stilisztikai differenciáltságáról lásd Lori KRUCKENBERG, *Sequenz = Musik in Geschichte und Gegenwart* (2., neubearbeitete Ausgabe), hrsg. Ludwig FINSCHER, Sachteil 8, Kassel etc., Bärenreiter, 1998, col. 1254–1286, 1275–1278. A középkori magyar szekvenciakészlet új stílusú teteleiről: KOVÁCS, MSH 2, 8. j. i. m., 94–98.

¹⁹ KRUCKENBERG, *Sequenz*, 18. j. i. m., 1280–1281; MSH 2, 9. j. i. m., 162–168.

²⁰ *Cantus catholici latino-hungarici*, Cassoviae, Typis Acad. Soc. Jesu, 1674, 393–394. (Vö. RMK I, 1159. A világhálón, Országos Széchényi Könyvtár – Digitális Könyvtár: <https://oszkdk.oszk.hu/DRJ/10031>. (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.) Lásd RMDT II, nr. 16.

²¹ KÓVÁRI Réka, *A Deák–Szentés kézirat*, Budapest, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013 (Magyar Ferences Források, 6), 176, nr. 97.

Dicsérd, Sion, Megváltódat... kezdetű fordításának is ez lehetett a dallammintája.²² Kétséges, hogy a szekvencia énekeskönyvekben már nem közölt, további dallamsorait megtartották-e a gyakorlatban, és végigénekeltek-e még akkoriban a régi módon a verspárokat. A végig kinyomtatott szövegekben mindenesetre a strófák sorainak számából pontosan kivehető maradt a szentviktori mintadallam imént ismertetett versbeosztása.

Az 1651-es *Cantus catholici* és további kiadásai új dallamot közöltek a *Lauda Sion* szöveg mellé,²³ és ugyanez következett be a többi, háromsoros strófákra tagolt szekvencia kinyomtatásánál is: a *Dies irae / A nap nagy haragnak napja* (szótagszám: 3x8),²⁴ a *Veni Sancte / Jöjj el, Szentlélek Isten* (szótagszám: 3x7)²⁵ és a *Stabat mater dolorosa / Álla a keserves Anya* (szótagszám: 8+8+7)²⁶ nem a magyarországi kódexekben is fellelhető középkori dallamokkal került a *Cantus catholici* énekeskönyvekbe. A Kájoni János által orgonatabulatúrás kézírataiban megörökített *Stabat mater* és *Dies irae* kották is lényegesen különböznek az eredeti gregorián változattól.²⁷

A továbbiakban három szekvencia – a *Veni Sancte*, a *Lauda Sion* és a *Stabat mater* – 17. századi kancionálék dallamutalásaiból összeállt szövegbokrait ismerettem. A vizsgált „ad notam”-okon keresztül árnyaltabb képet kaphatunk kora újkori jezsuita és ferences szerkesztésű katolikus énekeskönyveink szekvenciaanyagáról, középkori darabok kora újkori folyamatos továbbéléséről, késői darabok beemeléséről, esetleg idegenből való átvételéről, illetve szekvenciaszövegek magyar fordításainak elkészültéről. Arra a bőséges tételkészletre szeretnék rámu-

²² *Cantionale catholicum*, 278–280; „...édes Hazámnak ...”, 11. j. i. m., 553–555.

²³ *Cantus catholici* (1651), 89, MIR, 115; *Cantus catholici* (1675), 128. (A *Cantus catholici* 2. kiadása: RMK I, 1183a.) RMDT II, nr. 18.

²⁴ *Cantus catholici* (1651), 251, MIR, 290; *Cantus catholici* (1675), 195. RMDT II, nr. 23.

²⁵ *Cantus catholici* (1651), 84, MIR, 109; *Cantus catholici* (1675), 120. RMDT II, nr. 9.

²⁶ *Cantus catholici* (1651), 49, MIR, 67; *Cantus catholici* (1675), 84. RMDT II, nr. 17/a; *Cantus catholici* (1674), 291. RMDT II, nr. 17/b.

²⁷ *Codex Caioni saeculi XVII (transcriptiones)*, közr. Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, Budapest, MTA Zenatudományi Intézet, 1994 (Musicalia Danubiana, 14/b.), nr. 82, I, 181; RMDT II, nr. 15; *Kájoni János Organo Missale*, közr. RICHTER Pál, Csíkszereda, Státus, 2005 (A Csíksomlyói Ferences Kolostor Kincsei, 3.), 526, nr. 218. A *Dies irae* szerzteágazó dallamhagyományát kimerítően tárgyalta: RICHTER Pál, Napja Isten haragjának: *Egy temetési ének írásos emlékei és néphagyományban élő változatai*, Magyar Zene, 44(2006), 263–277; uetz. lásd továbbá: = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005, Társadalom-és Humántudományok*, szerk. MURÁNYI János, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2006, 259–275.

tatni, amely a század folyamán megfordulhatott a korabeli magyarországi énekszerzők kezén, és kiindulópontul szolgálhatott újabb magyar nyelvű énekversek keletkezéséhez.²⁸

A *Veni Sancte Spiritus* szekvenciaszöveg, mint „ad notam” és forrásmegjelölés a század első felében és vége felé készült két fordításváltozatra utal: az első a *Cantus catholici* 1651-es és további kiadásaiban olvasható,²⁹ és megegyezik két 1643-as pozsonyi nyomtatványban, az *Utítárs*³⁰ és az *Officium B. M. Virg(inis)*³¹ címűekben megjelent fordítással: „Jöjj, Szentlélek, Úristen / És erezd ránk teljesen / mennyből fényességedet.”³² A másik valószínűleg Náray Györgytől származó, önálló magyaritás, amely az eredeti latin vers szótagszámát 8+8+7-esre változtatta, és új dallamot kapott: „Jövel, Szentlélek Úristen, / fényességednek mennyégből / bocsásd egyik sugárját.”³³ A harmadik, az 1674-es *Cantus catholici*-ben megjelent fordítás „ad notam”-ja (*Szűz Annyától születik*) a gyökeresen megváltoztatott versforma miatt már nem is vezetett vissza eredetijéhez, a *Veni Sancte*hoz, hiszen a szerkesztő az *Utítárs* fordítását alaposan átdolgozta: „Jöjj el, Szentlélek Isten, alleluja.”³⁴ „Ad notam” utalás nélkül is felfedezhető a kapcsolat

²⁸ Az elvégzett adatgyűjtés a hetes sort is tartalmazó, három- vagy hatsoros szekvenciástrófákra (félstrófák, versek és verspárok) terjedt ki. Mindezek teljeskörű ismertetése jóval meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit, s részben egy következő közlemény tárgya lehetne. Az adatgyűjtéshez Papp Géza majdnem 3000 tételes cédulakatalógusát használtam, amelyet a Zenetudományi Intézetben 2021 végén digitalizáltunk és 2022-ben átírásokkal bővítettünk, online kereshetővé téve azt. Próbaverzió elérése a világhálón: <https://mzo-melodiarium17.zti.hu/> (utolsó megtekintés: 2023. 12. 08.) A cédulakatalógus ugyan alapját képezte az 1970-ben napvilágot látott Régi Magyar Dallamok Tára II. kötetének, adatainak jó része annak idején bekerült a könyv jegyzeteibe, mégis óriási többletet jelentenek a mai használatnak a cédulákon feltüntetett szótagszám adatok, valamint az egész jegyzék kereshetősége, s benne Kájoni kézirat *Hymnariumának* – *Latin-magyar versgyűjteményének* – a II. világháború éveiben listázott teljes tartalma.

²⁹ *Cantus catholici* (1651), 84–85, MIR, 109–110; *Cantus catholici* (1675), 120–121.

³⁰ RMK I, 1226a.

³¹ RMK I, 745.

³² RMKT XVII/7, nr. 173. Lásd még *Cantionale catholicum*, 264; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 533. („Jöjj el, Szentlélek Isten”)

³³ Georgius NARAY *Lyra coelestis*, Tyrnaviae, Hörman, 1695, 81. (RMK I, 1479. A világhálón Országos Széchényi Könyvtár – Digitális Könyvtár: <https://oszkdk.oszk.hu/DRJ/13061> utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.) Vö. RMDT II, nr. 14. (Az ének felirata: „Pro Prosa, Veni Sancte Spiritus Hungarice. Ad Notam ut sequitur.”)

³⁴ *Cantus catholici* (1674), 373–374; RMKT XVII/7, nr. 173.

a Kájoni-féle *Hymnarium*-kézirat³⁵ két latin verse és a pütkösi szekvencia³⁶ között: a „Veni Sancta Maria, mitte nobis varia” kezdetű vershez Kájoni magyar fordítást is adott („Jövel, szép Szűz Mária, adassék minékünk ma”).³⁷ A „Veni Virgo virginum, veni lumen luminum” Szent Bernátnak tulajdonított versét Kájoni kétszer is feljegyezte.³⁸ Ez a szekvencia gazdagon dokumentált a 15–16. századból elsősorban Közép-Európából, s Magyarországon is jelen volt.³⁹ Mindkét Máriára alkalmazott *Veni Sancte* parafrázis többször is megjelent különféle újkori Mária-ájtatosságok között előbb a flandriai Douaiban működő Baltazar Bellerus nyomdájában,⁴⁰ majd 1657-ben Lyonban az obszerváns ferences Jean-Baptiste Grimaldi szerkesztette himnuszgyűjteményben.⁴¹ Valószínűleg ez utóbbi lehetett Kájoni forrása.

A *Lauda Sion* 17. századi magyar fordításai közül – mint Holl Bélától tudjuk – az 1651-es *Cantus catholici* a Hajnal Mátyás-féle nyomtatvány, a *Jézus szívét szerető Szívek áttatosságára Szíves Képekkel ki-ábrázoltatott Könyvetske* 1642-es kiadásának szövegét követte: „Dicsérd, Sion, megváltódat, / vezéredet, pásztorodat / víg szívvel és szózattal.”⁴² Ugyanerre a *Cantus catholici*-beli változatra támaszkodott

³⁵ *Latin-magyar versgyűjtemény* [Csíksomlyó], [cca.1659–1677]. Csíksomlyó, Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250. Vö. MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei, Könyvleletek 1980–1985*, Budapest, Kolozsvár, Balassi–Polis, [1999], 100.

³⁶ *Cantionale catholicum*, 264; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 532.

³⁷ *Latin-magyar versgyűjtemény*, 856.

³⁸ *Latin-magyar versgyűjtemény*, 824, 878.

³⁹ Ulysse CHEVALIER, *Repertorium hymnologicum. Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'église latine ...*, II: L–Z, Louvain, Polleunis & Ceuterick, 1897, no. 21280 (a továbbiakban RH II.); AH 54, 393–394; HOLL Béla, *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae ...*, s. a. r. KÖRMENDY Kinga, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2012 (Fragmenta et Codices in Bibliotheca Hungariae, Subsidia I.), no. 790. KOVÁCS Andrea, *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei, Szekvenciák, Kritikai dallamkiadás*, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Argumentum, 2017 (Musica Sacra Hungarica, 1 – továbbiakban: MSH 1), 284*, 143 (5.1. sz. dallamközlés).

⁴⁰ *Litaniae Catholicae ad Deum Dominum nostrum, ad Beatissimam Virginem Mariam et ad omnes Sanctos: Alia quaedam pietatis exercitia ...* Duaci, Officina Baltazaris Belleri, 1595, 592–594; *Parnassus Marianus, seu flos hymnorum et rhythmorum de Virgine Maria ...* collectore P. Antonio de BALINGHEM Societatis Iesu, Duaci, typis Baltazaris Belleri, 1624 (vagy: 1626/8?), 327–328, 300–301.

⁴¹ *Sacra B. Mariae Virginis Deiparae Hymnodia*. Studio, devotione Fr. Ioannis-Baptistae GRIMALDI Ordinis S. Francisci de Observ. Provinciae S. Ludovici Praedic. Masanensis, Lugduni, Hugo Denoually, 1657, 149–150 („Ex anonymo et Parnasso Mariano ... imitatur Veni Sancte Spiritus: *Veni Sancta Maria ...*”); 135–136 (*Veni virgo virginum*).

⁴² *Cantus catholici (1651)*, 90–92, MIR, 117–119. RMKT XVII/7, 532–535, nr. 73.

*Cantionalé*ában Kájoni is.⁴³ A Hajnal-féle fordításnak mindeközben további átdolgozásai is készültek: az egyik az 1674-es kassai *Cantus catholicus*ban,⁴⁴ a másik Kájoni *Cantionalé*ában jelent meg. Utóbbiban a latin szekvenciára való utaláson fölül Kájoni új „ad notam”-ot adott meg (*Vedd jó néven én szívemet*), tekintettel a megváltoztatott versformára, amely lényegében 8-as és 6-os elemekből építkező hosszústrófa („Imádjuk Istenségedet, ó kegyes Pásztorunk”).⁴⁵ A legutóbbi idő-kig kevesebb figyelmet kapott a Kájoni kéziratos *Hymnarium*ában feljegyzett, szintén Hajnal szövegére visszavezethető fordításváltozat: „Dicsérd, Sion, megváltódat / vezéredet, pásztorodat / Ékes éneklésekbe”.⁴⁶

A *Lauda Sion* szekvenciára történt nótautalás vezet el a Kájoni *Cantionale catholicum*ában megjelent további öt latin szekvenciához: a *Collaudantes exsultemus* Keresztelő Szent János,⁴⁷ a *Flore vernat Virginali* János apostol és evangélista tavaszi ünnepére (Ioannes ante Portam Latinam),⁴⁸ a *Lux advenit veneranda* Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepére való.⁴⁹ Különös figyelmet érdemel a fennmaradó kettő, hiszen a szakirodalom által Szentviktori Ádámnak tulajdonított, 12. századi szekvencia-szerzeményekről van szó, melyek tisztán 8+8+7-es versekből állnak: *Laus erumpat ex affectu* (Szent Mihály Arkangyal) és *Profitentes Trinitatem / unitatem* (a Szentháromságról).⁵⁰ Az első egyáltalán nem volt használatban a középkori Magyarországon. A második, a *Profitentes* újkori alkalmazása viszont nem történt minden előzmény nélkül: a már tárgyalt *Laudes crucis* kontrafaktumaként kottázva választható tételként szerepelt egy 16. század eleji brassói

⁴³ *Cantionale catholicum*, 279–280; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 554–555. Vö. MEDGYESY S. Norbert, „Iduez legy, Szep Manna, Iduességnek meg adoja...”: Kájoni János fordította *Eucharisztia-énekek a Hymnariumban*, Erdélyi Múzeum, 80(2018/2), 1–13, 3.

⁴⁴ *Cantus catholici* (1674), 394–395; RMKT XVII/7, 533.

⁴⁵ *Cantionale catholicum*, 319; „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”, 610–611. RMKT XVII/7, 533–534, nr. 73.

⁴⁶ *Latin-magyar versgyűjtemény*, 158–159. Vö. RMKT XVII/7, 534.

⁴⁷ *Cantionale catholicum*, 456; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 808–809; Ulysse CHEVALIER, *Repertorium hymnologicum. Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'église latine ...*, I: A–K, Louvain, Levefer, 1892, nr. 3648. (A továbbiakban RH I.)

⁴⁸ *Cantionale catholicum*, 444–445; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 791. RH I, nr. 6379.

⁴⁹ *Cantionale catholicum*, 404–405; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 733–734. RH II, nr. 10769.

⁵⁰ Josef SZÖVÉRFY, *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung, Ein Handbuch, II. Die lateinischen Hymnen vom Ende des 11. Jahrhunderts bis zum Ausgang des Mittelalters*, Berlin, Erich Schmidt, 1965, 107–108; Jean GROSFILLIER, *Les séquences d'Adam de Saint-Victor, Étude littéraire (poétique et rhétorique), textes et traductions, commentaires*, Turnhout, Brepols, 2008, no. 41, 23; RH II, nr. 10506, 15555. *Cantionale catholicum*, 502, 284; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 878, 566–567.

graduáléban, miközben domonkos kötődése is kétségtelennek látszik az európai himnológiai szakirodalomból.⁵¹ A Szentháromság ünnepére előírt szekvencia szövege a 18. század végén megjelent a Szentmihályi-féle énekeskönyvben is.⁵² Végül „ad notam” nélkül is könnyedén beazonosítható a szövegmodellje a *Cantionale catholicum* Szent Bonaventúra szekvenciájának, amelynek első versszaka így hangzik: „Lauda Sion hunc minorem / Fratrem: magnumque Doctorem / In hymnis et canticis.”⁵³ A *Collaudentes*, a *Profitentes* és a *Lauda Sion hunc minorem* szekvenciák megtalálhatók abban a párizsi nyomtatású 1515-ös Missaléban, amelyet Kájoni birtokolt és használt.⁵⁴

Arra nézve, hogy az azonos verselésű szekvenciákat egyenrangúként kezelték a dallamutalásoknál, árulkodóak azok a kettős „ad notam”-ok, melyek például az 1674-es kassai és az 1675-ös nagyszombati *Cantus catholici* énekeskönyvekben egy őrzőangyalról szóló magyar nyelvű ének előtt olvashatók.⁵⁵ A korábbi énekeskönyv a *Lauda Sion* mellett a *Stabat iuxta crucem Christi* szövegkezdetet, a későbbi a *Stabat mater*t adta meg nótajelzéseként. Az ének szövegkezdete: *Kezdetin a napkeletnek*, eredete pedig egy kisofficium, avagy órás vers, amelynek teljes magyar fordítása csak későbbi nyomtatványban maradt fenn.⁵⁶ A himnuszszorozat összevonása egyetlen énekké és az eredeti latin csupa nyolcas verseinek 8+8+7-es szekvenciástrófává alakítása mindenképpen az énekeskönyv-szerkesztő Sámbar Máttyás önálló alkotásaként fogható fel.

⁵¹ AH 54, 249–251; MSH 1, 39. j. i. m., 94*, 237*, 379 (93.7. sz. dallamközlés).

⁵² SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, Eger, Püspöki Nyomda, 1797, 229. A világhálón: <https://bit.ly/3SJNGo3> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

⁵³ *Cantionale catholicum*, 469–470 (csak az 1676-os első kiadásban van benne); „...édes Hazám-nak akartam szolgálni...”, 828.

⁵⁴ MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences könyvtár...*, 35. j. i. m., 186–187; JÉNÁKI Ferenc, *Kájoni János énekes könyve és forrásai*, Kolozsvár, Magyar Irodalomtörténeti Szemnárrium, 1914 (Értekezések a Kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti szemnárriumából, 3.), 33.

⁵⁵ *Cantus catholici* (1674), 497; *Cantus catholici* (1675), 238.

⁵⁶ *Lelki utiköltés*, Lőcse, Brewer, 1693; vö. RMK I, 1444. A nyomtatvány tartalmáról lásd: HOLL Béla, *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek), Jegyzetek*, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1992 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 15/B – továbbiakban RMKT XVII/15B), 92–109; a *Kezdetin a napkeletnek éneke*ről Uo., 415–419. Szövegközlés: *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek), Szövegek*, s. a. r. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1992 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 15/A – továbbiakban RMKT XVII/15A), nr. 439.

Az eredetileg hóraskönyvekben megjelenő, magánajtatosságra szánt és máig vitatott szerzőségű⁵⁷ *Stabat mater* szekvencia Hajnal Mátyástól származó és az énekeskönyvekbe bekerült fordítás-változataival igen részletesen foglalkoztak az irodalomtörténészek: előbb Holl Béla,⁵⁸ majd Martinkó András.⁵⁹ A szöveggyomrányozás kérdéseire ezért e helyen külön nem térek ki. Annyit azonban fontos megjegyezni, hogy a Sámbar-féle *Cantus catholicus*ban a *Stabat mater*rel tematikusan és „ad notam” révén összekapcsolódó versekben, mivel a szerkesztő az alapidallamot négysorossá átalakítva közölte,⁶⁰ rendre négysorosra bővültek a strófák úgy, hogy vagy refrénként megismételtették az utolsó sort, vagy annak a hétszótagos sornak a dallamára még egy szövegsort énekeltek (*Álla keresztnél Szűz Anya...*,⁶¹ *Üdvözlégy, Jézus szent feje...*; *Nézvén magas keresztjára...*⁶²). A *Stabat mater* nótajelzés determinálta a versek tematikáját: a jámborság egyik jellegzetes formája, a „compassio” jegyében a Jézussal együtt szenvedő Szűz Mária siralma mellé sorakoztak fel a nagyhét gondolatköréhez, Jézus szenvedéstörténetéhez kapcsolódó további énekek. Az *Üdvözlégy, Jézus szent feje* az 1674-es *Cantus catholicus*ban „A Jézus kínzott tagjainak üdvözlését”, felsorolását jelentette meg.⁶³ Kájoni Kopcsányi Márton ferences szerzetes *Elmélkedéseinek* (Bécs, 1634) verseiből hozott létre hat nagy egységből és összesen tizenöt versből álló passiósi énekciklust *Kérlek, én zarándok lelkem...* kezdettel.⁶⁴ Az egyes versszakok harma-

⁵⁷ Vö. SZÖVÉRFY, *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung...*, 50. j. i. m., 287–288.

⁵⁸ RMKT XVII/7, 526–528, nr. 71.

⁵⁹ MARTINKÓ András, *Hajnal Mátyás két „Stabat mater”-fordítása*. = *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Budapest, Akadémiai, 1979, 257–290. Újabbban a világhálón: *Ó szelence: Magyar barokk költészet*, szerk. ORLOVSZKY Géza, SZILASI László, 2017; <http://szelence.elte.hu/hajnal/martinko.html> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 10.)

⁶⁰ A 3–4. sor zenei periódusként kapcsolódik össze az „átkomponálás” eredményeképpen. Nem egyszerűen refrénszerű sorismétlésről van tehát szó, mint az 1651-es *Cantus catholicus* kottájában. Az ide tartozó adatokat lásd fent, 26. j.

⁶¹ *Cantus catholicus* (1674), 292–294; RMKT XVII/7, 526–527.

⁶² *Cantus catholicus* (1674), 320–321; RMKT XVII/15/A, nr. 198; RMKT XVII/15/B, 276. A keresztre feszített Jézus előtt elmélkedő versnek kettős nótajelzése van: *Stabat mater* és *Stabat in xta crucem Christi*.

⁶³ *Cantus catholicus* (1674), 300–302; RMKT XVII/15/A, 244–245; RMKT XVII/15/B, 284, nr. 213/II.

⁶⁴ *Cantionale catholicum*, 132; „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”, 371–382. RMKT XVII/7. 458–464, nr. 48–63. Kopcsányi *Elmélkedéseiből* vett szövegeken alapul, és *Stabat mater* nótá-utalással van ellátva továbbá az „Ez a nap, melyet az szerzett, ki Nagypénteken szenvedett”

dik sorát Kájoni is megismételtette, míg az *Üdvözlégy, Jézus szent feje...* nála – elképzelhető, hogy a Jézus öt sebének megéneklő *Salve mundi salutare* himnuszra rezonálva – csupa nyolcas verssorból áll, negyedik helyen valódi refrénnel: „E világnak vétkeiért”.⁶⁵

A *Stabat mater* kontrafaktumai között számos tétel valamely Mária-ünnephez illeszkedik. Az sem elhanyagolható tény, hogy ez az énekkészlet – *Anima consurge pia*,⁶⁶ *Ave nostrae spes salutis*,⁶⁷ *Quae est ista gloriosa*,⁶⁸ *Salve sancta Christi parens*,⁶⁹ *Salve virgo gloriosa*⁷⁰ – jellemzően az 1674-es, Sámbar-féle *Cantus catholici*nak és Kájoni *Cantionale Catholicum*ának volt sajátja, és egy kivétellel (*Salve sancta Christi parens*) egyelőre ismeretlen a nemzetközi himnológiában.⁷¹ Mellettük kakukktójsáknak számít a Kájoni-énekeskönyv Szent Ferenc szekvenciája, valószínűleg Celanói Tamás költeménye (*Fregit victor virtualis*).⁷² Magyarítást ezen énekek körében egyetlenegy lehet kimutatni. A *Cantionale Catholicum* 1719-es második kiadása a latin szöveg után már fordításban is közölte az ismeretlen eredetű, Gyertyaszentelő Boldogasszonyra való szekvenciavers, a *Maria in urbem vadit* szövegét, de annak strófái egy nyolcszótagos sorral négy sorossá bővültek: „Mária megyen városba, / Siet gyorsan a templomba, / hogy béavattassék abba, / nagy alázatoságába.”⁷³

kezdetű húsvéti Kájoni-ének, lásd *Cantionale catholicum*, 249–251; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 509–511; RMKT XVII/7, 464–465, nr. 64–65.

⁶⁵ *Cantionale catholicum*, 149–150; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 391. A *Salve mundi salutare* Kájoninál fellelhető változatairól lásd RMDT II, 579.

⁶⁶ Visitatio BMV. Lásd *Cantus catholici* (1674), 465–466; *Cantionale catholicum*, 407–408; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 738–739.

⁶⁷ *Cantionale catholicum*, 395; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 720.

⁶⁸ Assumptio BMV. *Cantus catholici* (1674), 470; *Cantionale catholicum*, 408–409; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 740–741.

⁶⁹ *Cantionale catholicum*, 403; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 731–732.

⁷⁰ Annuntiatio BMV. *Cantus catholici* (1674), 463–464; *Cantionale catholicum*, 406;

⁷¹ RH II, nr. 18179; AH 54, 427–428. Vö. HOLL, *Repertorium hymnologicum*, nr. 687.

⁷² Vö. *Liturgische Prosen zweiter Epoche auf Feste der Heiligen*, hrsg. Clemens BLUME, Henry Marriott BANNISTER, Leipzig, O. R. Reisland, 1922 (*Analecta Hymnica Medii Aevi*, LV, *Theauri Hymnologici Prosarium*, II/2.), 155–156; SZÖVÉRFY, *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung...*, 50. j. i. m., 218. *Cantionale catholicum*, 465–466; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 822–823.

⁷³ *Cantionale catholicum* (1676), 405; „...édes Hazámnak...”, 11. j. i. m., 734–735; *Cantionale catholicum* (1719), 331–332. A világhálón a Magyar Nemzeti Digitális Archívumban: mandadb.hu/dokumentum/522688/010011453 (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

A vizsgált szekvenciáénekek egy csoportjánál a *Stabat mater*en kívül másik „ad notam” is megjelenik: a *Stabat iuxta crucem Christi*. Mindkét hivatkozott ének kötőval együtt egymás mellett megjelent a Szőlősy Benedek szerkesztette *Cantus catholici* énekeskönyvekben, nemcsak a magyar, hanem az 1655-ös szlovák nyelvűben is.⁷⁴ A Sámbar-féle, kassai *Cantus catholicus*ban a *Stabat iuxta crucem Christi* strófája a *Stabat mater*hez hasonló átalakuláson ment keresztül: a negyedik sor helyén nem egyszerű sorismétléssel van dolgunk, hanem a harmadik sor megváltoztatásával járó, periodizáló zenei formálással.⁷⁵ A *Stabat mater dolorosa* dallama, méghozzá a szlovák *Cantus catholicus*beli is a 17. század eleji német énekeskönyvek dallamváltozataira vezethető vissza, holott a szekvenciának létezett egy másik, ritmizált kancióváltozata is a cseh katolikusoknál.⁷⁶ A *Stabat iuxta crucem Christi* esetében pedig minden jel arra mutat, hogy Szőlősy régebbi cseh dallamot igyekezett a magyarországi énekgyakorlatba átültetni. A *Stabat iuxta crucem Christi* önálló „ad notam”-ként jellemzően az 1674-es *Cantus catholicus*ban volt használatban. A *Szentháromságnak szentelt ház...* egy nagyszombati jezsuita nyomtatványban is megjelent, 8+8+7-es versszakformájú órásének-átdolgozás alkalmazása a Sámbar-féle négy soros *Stabat iuxta* dallammintájára.⁷⁷ Ugyanott az „Ó Jézus drága szülöttem, / kis korától kit neveltem ...” kezdetű ének az eredeti latin szöveg tematikájának megfelelő Mária-siralom.⁷⁸ A *Stabat iuxta crucem Christi* dallam kötője később bekerült még Náray énekeskönyvébe is, méghozzá a latin szekvencia

⁷⁴ *Cantus catholici* (1651), 49–50, 52–53, MIR, 67–69, 71–72; *Pjesně katolické*, 108, 111. Vö. Peter RUŠČIN, *Cantus Catholici a tradícia duchovného spevu na Slovensku*, Bratislava, Ústav hudobnej vedy SAV, 2012, 233, nr. 108. és 110.

⁷⁵ *Cantus catholici* (1674), 291–292, 315–316. RMDT II, nr. 13.

⁷⁶ Vö. RMDT II, 437–438. A német dallamokhoz és forrásaikhoz lásd Wilhelm BÄUMKER, *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen*, I, Freiburg im Breisgau, Herder'sche Verlagshandlung, 1886, 86, nr. 212–213. A cseh katolikus dallamváltozat: *Kancionál, to jest sebrání zpěvův pobožných...*, ed. Jan ROZENPLUT, Olmütz, 1601, 188. Lásd az online dallamtárban: *Melodiarium Hymnologicum Bohemiae*, ed. Stanislav TESAR, Martin KUCHAR, 2004. <http://www.musicologica.cz/melodiarium/index.php?> (továbbiakban: MHB), nr. 1629; VESELOVSKÁ, *Středověké sekvence a hymni...*, 5. j. i. m., 22–23.

⁷⁷ *Cantus catholici* (1674), 461. Lásd TARNÓCZY István, *Titkos értelmű Rosa*, Nagyszombat, 1676. (RMK I, 1206.) RMKT XVII/15A, 412/II; RMKT XVII/15B, 395–396.

⁷⁸ *Cantus catholici* (1674), 317–318. RMKT XVII/15A, nr. 201.

egyetlen ismert magyar fordításával együtt, amelyre a régi magyar irodalom kutatásának kezdetén Békesi Emil hívta fel a figyelmet.⁷⁹

A szlovák *Cantus catholici* monográfiusa, Peter Ruščin a *Stabat iuxta crucem Christi*, / *Virgo mater corde tristi*... kezdetű éneket szövegében a 17. századi, új latin kancióterméssel hozta összefüggésbe, miközben leszögezte azt is, hogy dallamát illetően ugyan nincsenek középkori és gregorián előzményei, de kimutatható jelenléte a jellegzetesen közép-európai, korai kanciórepertoárban.⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy a szlovák *Cantus catholici* még a *Lauda Sion* népnyelvű változatához is (*Chvál Sione Spasitele / pochval vůdce i pastýře*...) – melynek forrása a *Rozenplut-kancionál* volt⁸¹ – a *Stabat iuxta* szekvenciát adta meg nótajelzésként.⁸² Nem tudni, a párbeszédessé szövegű „Planctus”-t mikor társították a két *Cantus catholici*-ben eltűnt álló dallamhoz, de annyi bizonyos, hogy emez megvolt már a 15. század végi kéziratossá cseh kancióanyagban: jelen tudásunk szerint a pompás kiállítású *Franus kancionál* 1505-ből időrendben a második kancionálkézirat, amelyben kotárja olvasható.⁸³ Szövegének kezdősora (*Est de monte lapis cesus*...) egy nevezetes 12. századi szentviktori szekvencia negyedik versszakából származik (*In excelsis canitur*, liturgikus alkalmazás: Circumcisio). A kanció hat versszakos, stróféként háromsoros, a sorok szótagszáma nyolcas. A párizsi szekvencia párverseiben ingadozott a szótagszám, de egyúttal a versek sorainak száma is, így akadnak benne tiszta hétszótagos strófák és 8+8+7, illetve 8+7+8+7 összeállításúak is.⁸⁴ A cseh kancionál latin kanciója esetében a késő középkori költészet jellegzetes példájával állunk szemben: meglévő szöveget, vers- és dallammodellt használt és költött újra az ismeretlen szerző, így okkal feltételezhetjük, hogy esetleg a dallamsorok

⁷⁹ *Lyra coelestis*, 63; BÉKESI Emil, *Magyar egyházi írók csarnoka. Náray György (1645–1699)*, Uj Magyar Sion 15(1884), 501–512, 506–507. Papp Géza kivételesen tévedett, amikor Náray versét nem azonosította a *Stabat iuxta crucem Christi* fordításaként. Vö. RMDT II, 435–436.

⁸⁰ RUŠČIN, *Cantus Catholici*..., 74. j. i. m., 83–84, 100–101.

⁸¹ Lásd fent a 76. j.-ben. MHB/ 1636. Az incipit modern átírásában a *Melodiarium Hymnologicum Bohemiae* adatbázist és Ruščin monográfiáját követtem.

⁸² RUŠČIN, *Cantus Catholici*..., 74. j. i. m., 101, 242., nr. 169.

⁸³ Dallamtárban: MHB/ 136. A kézirat: *Codex Franus (Franusův kancionál)*, Hradec Králové, Muzeum východních Čech, II A 6, 251r.

⁸⁴ AH 54, 160–161. Vö. Margot FASSLER, *Gothic Song: Victorine Sequences and Augustinian Reform in Twelfth-Century Paris*, Cambridge, University Press, 1993 (Cambridge Studies in Medieval and Renaissance Music), 286–288.

is támaszkodhattak korábban már meglévő szekvencia-„nyersanyagra”.⁸⁵ A *Stabat in xta crucem Christi* szekvenciaszöveg újkori alkalmazása erre a dallamra tehát csak megerősíteni látszik azt a távolinak tűnő, de valójában folytonos és megszakítatlan kapcsolatot, amely a szentviktori szekvenciáktól a versforma kora újkori kultiválásáig vezetett a latin és a népnyelvű kanciókban a Magyarországon kiadott énekeskönyvekben is.

⁸⁵ A szekvencia- és himnusz-kontrafaktumok, -átköltések, illetve a késő középkori kanciók gazdag szakirodalmából lásd pl. Joseph SZÖVÉRFY, *Lateinische Hymnik zwischen Spätantike und Humanismus: kulturgeschichtliche und geschichtliche Bemerkungen*, Wiener Studien 96(1983), 210–247; Peter STOTZ, *Anonyme liturgische Dichtungen als Modelle geistlicher Poesie*, Filologia Mediolatina 23(2016), 123–153.

PAPP INGRID*

A biblikus cseh nyelvű halotti prédikációk forrásai

A kora újkori alsó- és felső-magyarországi városokban¹ magyarok, németek és szlávok éltek egymás mellett változó nemzetiségi arányokban. A fehérhegyi csatát követően cseh exulánsok telepedtek le a határmenti területeken és tagozódtak be az itt élő közösségekbe. Az észak-magyarországi területek nyelvi sokszínűsége megkönnyítette az áttelepülő cseh és morva exulánsok számára a városok közösségébe való beilleszkedést, másrészt kulturális összefonódást eredményezett a rokon nyelvet beszélő helyi lakossággal. A cseh exulánsok magyarországi letelepedése egy Közép-Európában nyugatról keleti irányba elmozduló szellemi kört eredményezett, amelynek a magyarországi szellemi mozgalmakra és identitástudatokra gyakorolt hatásával a 17. században végig számolhatunk.

Szellemi központjukként a magukkal hozott és elsősorban a körükben létrejött írásokat megjelentető nyomda jelölhető meg, amely az Illésházy család birtokán, Trencsénben 27 évig működött, és cseh, latin, német és magyar nyomtatványokat egyaránt nyomtatott.² A nyomdát 1664-ben átvitték Zsolnára, ahol a Dadan család tulajdonában működött 1704-ig, amikor is Ján Dadan egy,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A tanulmány a Cseh Királyságból érkező szellemi hatásokat a történelmi Magyar Királyság területi keretei között tárgyalja. A kora újkori Magyar Királyság két nagy részre oszlott. Alsó-Magyarország a dunántúli és a dunáninneni területek együttes megnevezése volt. Déli része, a Dunántúl a Duna nyugat-keleti folyásától délre, az osztrák határtól a Duna észak-déli vonaláig terjedt, míg a Dunáninnent délről a Duna, nyugatról az osztrák és morva határ, kelet felől pedig Liptó, Zólyom és Nógrád vármegyék keleti határa fogta közre. E választóvonalától keletre húzódott – egészen az erdélyi határig – Felső-Magyarország. A történelmi Magyar Királyság északi része, tehát a mai Szlovákia területe így alsó- és felső-magyarországi területrészeket is magába foglalt. A tanulmány tárgyának sajátosságai adódnak, hogy Alsó-Magyarország említésekor itt általában csak a Dunától északra fekvő területeken jelentkező folyamatokról lesz szó, a Dunántúlt összességében nem érte el jelentős csehországi szellemi hatás.

² MÉSZÁROS Andor, *A cseh exulánsok és nyomdái Magyarországon = Husz János és a buszítizmus hatása a magyarországi művelődésben*, szerk. KOVÁCS Eszter, MÉSZÁROS Andor, Esztergom–Budapest, Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék Vallástudományi Központ – OSZK, 2017, 91–95.

a Rákóczi-felkeléssel összefüggő munka nyomtatási munkálatai közben megbetegedett és egy hét múlva meghalt.³ Dadan halálát követően 1707-ig nem ismerünk a zsolnai nyomdából származó nyomtatványt, ez idő alatt valószínűleg szünetelt a nyomtatás. Végül Dadan sógora, Ján Chrastina a nyomdát átvitte a morva határ melletti Puhóra, ahol 1711–1742 között működött.

Az 1711 előtti magyarországi biblikus cseh nyelvű halotti prédikációkat egy kivétellel ebben az exuláns nyomdában jelentették meg.⁴ Kiadásuk az utolsó darab kivételével Trencsénben történt (ez az utolsó darab 1704-ben Zsolnán készült és magát a nyomdatulajdonos Dadant búcsúztatta⁵). Egyetlen olyan nyomtatványt ismerünk, amely cseh nyelvű gyászbeszédet tett közzé 1711 előtt Magyarországon és nem az exuláns nyomdában adták ki, ezt 1684-ben Lőcsén a Brewer-nyomda nyomtatta.⁶

Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd-korpusz

Az első magyarországi biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványok 1637-ből származnak, ebben az évben egy két és egy öt halotti beszédet tartalmazó gyűjteményt nyomtattak ki.⁷ Az RMNy III. kötete az 1637–1655 közötti időszakból tizenhat, a IV. kötet az 1658–1659-es évekből három nyomtatványt tart nyilván. Ezt követően már csak két további biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványt ismerünk 1711 előtt, a két már említett darabot 1684-ből és 1704-ből. Három gyászbeszéd-nyomtatványból ma nem ismerünk példányt, ezeket csak korábbi könyvészeti adatok alapján tartják nyilván.⁸

³ Arról, hogy miféle munka lehetett ez a nyomtatvány: PAPP Ingrid, *A cseh menekültek nyomdájának helye a biblikus cseh nyelvű nyomtatványokat közreadó 17. századi magyarországi nyomdák között* = *Reformatio nostra: Protestáns szellemi műhelyek (Tanulmányok)*, szerk. GYULAI Éva, TASI Réka, Miskolc, MTA Miskolci Területi Bizottsága, 2017, 44–57.

⁴ A területileg, nyelvileg és műfajilag így körülhatárolt korpusz teljes körű áttekintése: PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványok a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, Budapest, Universitas, 2018 (Historia Litteraria, 34).

⁵ RMK II, 2224.

⁶ RMK II, 1544.

⁷ RMNy 1705, 1706.

⁸ RMNy 1967, 2036, 2123.

A fenti számadatokat összesítve, a kezdetektől, 1637-től 1711-ig terjedően huszonegy nyomtatványt számoltunk össze, amelyekben huszonkilenc halálesettel kapcsolatos negyvenegy halotti prédikáció olvasható.⁹ A gyászbeszédekből tizenkilenc íródott exuláns elhunyt tiszteletére, vagyis a korpusznak nagyjából a fele szól róluk. További kilenc beszédet a kiűzöttek leszármazottainak tiszteletére nyomtattak ki. A két csoport együttesen már közel háromnegyedét teszi ki a teljes korpusznak. Az időrendi és a statisztikai adatsorok áttekintéséből az a kép rajzolódik ki, hogy a temetésen elhangzó biblikus cseh nyelvű halotti prédikációk kinyomtatásának pusztá szokása is azok közé a kulturális hatások közé sorolható, amelyek a kényszerűségből menekülők hatására honosodtak meg Alsó-Magyarországon. 1637-ben a Jiří Třanovský fölött megtartott két gyászbeszédet két magyarországi származású prédikátor mondta el,¹⁰ és e beszédek kerültek először kinyomtatásra az exuláns nyomdában, ami összefüggött Třanovský személyével, életművének kulturális jelentőségével és a közösségben betöltött szerepével. Az 1630-as évek végén többségében exuláns prédikátorok parentálták az elhunytakat, az 1640-es évek elejére ez a tendencia megfordult és a magyarországi születésű prédikátorok kerültek túlsúlyba. Az egész anyagot tekintve, a parentáló prédikátorok közül nyolc exuláns volt és huszonegy beszédet tartott meg, míg tíz magyarországi származású paphoz köthető a további húsz prédikáció.

A halotti prédikációk forráshasználata

A prédikációk legfőbb intertextuális vonatkozásrendszerét a bibliai idézetek és hivatkozások adják. Az újszövetségi könyvekre, a négy evangéliumra és János Jelenéseire történő hivatkozás van túlsúlyban. Az ószövetségi könyvek közül a zsoltárokat idézik a leggyakrabban. A harminchét ma ismert halotti beszédben összesen legalább 2541 bibliai idézet található, tehát beszédenként átlagosan 69 idézet. Adam Wolfius 1638-ban Trencsénben sógornője, Johanna Romentzová fölött megtartott halotti prédikációjában található a legtöbb bibliai hivatkozás, ha

⁹ A halotti beszédek adatainak online lekérdezhető adatbázisa: KECSKEMÉTI Gábor, PAPP Ingrid, SZEKLER Enikő, *A magyarországi halotti beszédek adatbázisa*, <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/csv/index.html>.

¹⁰ RMNy 1705.

jól számoltuk, 158 darab.¹¹ Jan Romenec 1639-ben Trencsénben a Boček-gyermekek fölött megtartott halotti beszéde tartalmazza a legkevesebb bibliai helyet, tizenkettőt.¹²

Az evangélikus prédikátorok gondolatmenetük alátámasztására a szentírási helyek mellett nagy mennyiségű világi forrásanyagot használnak fel halotti prédikációikban. E világi műveltséganyag egy része jelöletlen eredetű, más része csak szerzői névvel attribuált, a nevek között nem ritka a téves attribúció sem, és elenyészően csekély a filológiailag pontosnak nevezhető forráshivatkozások aránya. A forrásmunkák felhasználása a halotti beszédekben kétféleképpen történik: az intarziák nagyobb része latin nyelvű idézet alakjában van jelen (a görög auktorok is mindig latin nyelvű idézettel szerepelnek), amelyeket nem betű szerinti, hanem általában parafrázáló cseh fordítás követ, néha viszont csak cseh nyelvű a tartalmi átvétel a hivatkozásra érdemesnek tartott szerző megjelölésével.

A prédikációkban ókori auktorok, ókeresztény szerzők, középkori egyházi és világi írók, humanisták és kortárs katolikus és protestáns szerzők egyaránt jelen vannak a gondolatmenet és a dogmatikai pozíció alátámasztására. Az ókori auktorok közül mind görög, mind római szerzőkre nagy számban hivatkoznak. Az antik költők és írók közül szerepel Menandrosz (Ján Hodík, Jakub Stephanides),¹³ Publius Terentius Afer (Joachim Kalinka), Vergilius (Samuel Chalupka), Ovidius (Ján Lochmann, Adam Wolfius Benešovský, Kalinka, Chalupka), Caius Secundus Plinius Maior (Jonáš Hodík, Kalinka, Daniel Krman), Quintilianus (Stephanides), Martialis (Kalinka), Publius Papinius Statius (Wolfius), Juvenalis (Chalupka), Marcus Manilius (Wolfius), Valerius Maximus (Stephanides), Claudius Aelianus (Ján Hodík) és Ióánnész Sztobaiosz (Chalupka).¹⁴ A filozófusok közül Arisztotelész (Ezechiel Jabín), Cicero (Teodor Sopotius, Wolfius, Chalupka, Krman) és Seneca (Stephanides, Wolfius).¹⁵ A

¹¹ RMNy 1754 (1).

¹² RMNy 1799 (4).

¹³ Zárójelben az illető auktorokat idéző vagy rájuk hivatkozó prédikátorok nevét említjük.

¹⁴ A felsorolt auktorokra a következő prédikációk hivatkoznak: Menandrosz: RMNy 1799 (1), (2); Terentius: RMNy 2244; Vergilius: RMNy 2395, 2880; Ovidius: RMNy 1705 (2), 1754 (2), 2244, 2608, 2802 (1); Plinius: RMNy 2152 (1), RMK II, 2224; Quintilianus: RMNy 1706 (4); Martialis: RMNy 2244.; Statius: RMNy 1754 (2); Juvenalis: RMNy 2244, 2395; Manilius: RMNy 1798 (3); Valerius Maximus: RMNy 1799 (2); Aelianus: RMNy 1798 (1); Sztobaiosz: RMNy 2152 (1).

¹⁵ Arisztotelész: RMNy 2805; Cicero: RMNy 1706 (3), 1754 (2), 1799 (3), 2880, RMK II, 2224; Seneca: RMNy 1706 (4), 1754 (1), 1798 (3), 1803 (1).

történetírók közül Hérodotosz (Stephanides, Sopotius), Xenophón (Stephanides), Plutarkhosz (Wolfius, Ján Hodik, Stephanides), Diogenész Laertiosz (Ján Hodik), Livius (Wolfius), Josephus Flavius (Ján Hodik, Wolfius), Suetonius, Quintus Curtius Rufus és Aelius Spartianus (Wolfius) kerül hivatkozásra.¹⁶ A reformáció térnyerése idején arra törekedtek a protestáns iskolák, hogy széles körű műveltséganyagot sajátítsanak el a diákok. Az ókori szerzők műveinek nagy részét az iskolai előmenetelük során ismerték meg a protestáns prédikátorok.

Az ókori szerzők mellett a patrisztikai hivatkozások is gyakoriak. Az egyházatyák közül Szent Ágostont (Stephanides, Wolfius, Ján Hodik, Jonáš Hodik, Jan Malatides, Jan Romenec, Kalinka, Chalupka, Ján Andricius, Krman), Szent Jeromost (Wolfius, Kalinka), Szent Ambrust (Ján Hodik, Wolfius, Jan Sapor, Andricius), Possidius Calamensist (Ján Hodik), Aranyszájú Szent Jánost (Wolfius), Nazianzi Szent Gergelyt (Wolfius, Chalupka), Szent Cipriánt (Stephanides, Wolfius, Ján Hodik, Jan Malatides), Tertullianust (Stephanides), Alexandriai Szent Kelemt (Wolfius), Órigenészt (Jan Malatides) és Nagy Szent Vazult (Jan Malatides) hivatkozzák.¹⁷ A felsorolásból jól látható, hogy a korai egyházatyák műveit sokszor hivatkozzák. Ennek az lehet az oka, hogy az egyház korai időszakában tevékenykedő és alkotó egyházatyákat a protestáns egyház autentikusnak tartotta, akiket még nem szennyeztek be a római keresztény tévtanok, ezért műveiket elfogadták és felhasználták a protestáns teológiában és dogmatikában. A további ókeresztény szerzők közül Paulinust (Andricius), Kaiszareiai Euzsébioszt (Stephanides, Jonáš Hodik), Aurelius Prudentiust (Wolfius), Aquileiai Rufinust (Stephanides, Daniel Malatides) és Caius Solinus Apollinaris Sidoniust

¹⁶ Hérodotosz: RMNy 1799 (2), 1800 (2); Xenophón: RMNy 1706 (1); Plutarkhosz: 1799 (2), RMNy 1803 (4); Diogenész Laertiosz: RMNy 1798 (1); Livius: RMNy 1754 (2); Josephus Flavius: RMNy 1799 (1), (4); Suetonius: RMNy 1754 (2), 1799 (3); Curtius: RMNy 1754 (2); Spartianus: RMNy 1799 (3).

¹⁷ Ágoston: RMNy 1706 (4), (5), 1754 (1), (2), 1799 (1), (2), (3), (4), 1800 (1), 1803 (2), (3), 2152 (1), (2), 2192 (2), 2244, 2608, RMK II, 2224; Jeromos: RMNy 1799 (3), 1800 (3), 2244, RMK II, 1544; Ambrus: RMNy 1706 (2), 1754 (1), (2), 1798 (1), 2152 (2), 2155, RMK II, 1544; Possidius: RMNy 1803 (4); Aranyszájú Szent János: RMNy 1799 (3); Nazianzi Szent Gergely: RMNy 1799 (3), 2880; Ciprián: RMNy 1706 (1), 1754 (2), 1798 (1), 2152 (2), 2192 (2); Tertullianus: RMNy 1706 (4); Alexandriai Szent Kelemen: RMNy 1754 (1); Órigenész: RMNy 2152 (2); Nagy Szent Vazul: RMNy 2152 (2).

(Stephanides) idézik.¹⁸ Fontos kiemelnünk a felsorolásból Paulinus milánói presbitert, aki az ókeresztény szerzők közül talán a legkevésbé ismert, de a nevéhez kötődik Szent Ambrus mondásainak lejegyzése.

A középkori teológusok és kegyességi művek szerzői is jelen vannak a prédikációkban, hivatkozásra kerül Sevillei Szent Izidor (Wolfius), Szent Bernát (Stephanides, Jan Malatides), Szentviktori Hugó (Jan Malatides), Jacobus de Voragine (Wolfius), Johann Tauler (Ján Hodik), Kempis Tamás (Stephanides).¹⁹ A protestáns szerzők a középkori teológusokat és kegyességi szerzőket kisebb számban használták fel az ókeresztény íróknál, azonban Szent Bernát misztikus művei nagy népszerűségnek örvendtek, mivel az isteni szeretetről szóló tanítással azonosulni tudtak a reformált egyházak tagjai, sőt beépíthetőnek tartották saját dogmarendszerükbe. A bizánci történészek közül itt is – mint az egykorú magyar és német prédikációkban – népszerűnek bizonyul Niképhorosz Kallisztoz Xanthopulosz (Lochmann, Stephanides).²⁰ A középkori jogtudósok közül egyedül Gratianusra van hivatkozás, Wolfiusnál,²¹ aki a keresztény halottsiratót taglalja anyósa, Zuzana Krušinová fölötti prédikációjában, s itt a tévelygő római kereszténységre tesz utalást.

A reneszánsz és a humanizmus időszakában alkotó szerzőkre meglepően nagy számban utalnak, közülük Giovanni Boccacciót (Wolfius), Aeneas Sylvius Piccolominit (Kalinka, Chalupka), Juan Luis Vivest (Wolfius), Erasmust (Lochmann, Wolfius), Conrad Celtist (Chalupka), Giovanni Antonio Campanit (Krman), Polydorus Vergiliust (Krman), Baptista Mantuanust (Ján Hodik), Philippe de Commines-t (Stephanides), Marcellus Palingenius Stelletust (Jonás Hodik) és Jacobus Augustus Thuanust (Sapor) hivatkozták.²² A 16. század folyamán a humanista műveltséganyag bekerült mind a protestáns, mind pedig a katolikus

¹⁸ Paulinus: RMK II, 1544; Euszébiosz: RMNy 1803 (1), 2192 (1); Prudentius: RMNy 1799 (3); Rufinus: RMNy 1803 (1), 2802 (2); Apollinaris: RMNy 1706 (4).

¹⁹ Izidor: RMNy 1800 (3); Bernát: RMNy 1799 (2), 2152 (2), 2192 (2); Hugo: RMNy 2152 (2); Voragine: RMNy 1754 (2); Tauler: RMNy 1798 (1); Kempis: RMNy 1799 (2).

²⁰ Niképhorosz: RMNy 1705 (2), 1803 (1). Vö. KECSKEMÉTI Gábor, SZEKLER Enikő, *Egy Pázmány-exemplum filológiai háttere és intertextuális kapcsolatai = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 243–245.

²¹ Gratianus: RMNy 1754 (2).

²² Boccaccio: RMNy 1799 (3); Piccolomini: RMNy 2244, 2395; Vives: RMNy 1798 (3), 1800 (3); Erasmus: RMNy 1705 (2), 1798 (3); Celtis: RMNy 2802 (1); Campani: RMK II, 2224; Polydorus Vergilius: RMK II, 2224; Baptista Mantuanus: RMNy 1799 (1); Commines: RMNy 1799 (2); Palingenius: RMNy 2192 (1); Thuanus: RMNy 2155.

iskolákba, ahol nagy hangsúlyt fektettek a klasszikus műveltség és irodalom oktatására. A humanista szerzők műveinek felhasználása a megszokott prédikatori gyakorlatot mutatja.

Halotti prédikációkban kis számban hivatkozzák, azonban bizonyíthatóan használták és ismerték az evangélikus prédikátorok a kora újkor katolikus kegyességi műveit. Közülük idézik Szent Ignácot (Sapor) és Jeremias Drexelt (Wolfius).²³ Drexel jezsuita atya a 17. század kegyességi, hitbuzgalmi és áhítati irodalmában különösen nagy kedveltségnek örvendett, akit előszeretettel használtak fel protestáns prédikátorok is saját munkáikban. Idézése általában a rá tett hivatkozás nélkül történik, ahogyan Wolfius is teszi prédikációjában.

Aligha meglepő, hogy a lutheránus teológia és dogmatika kiemelkedő auktorait rendszeresen idézik halotti prédikációkban az evangélikus prédikátorok. Közülük Luther Mártonra (Ján Hodik, Andricius), Philipp Melancthonra (Ján Hodik, Chalupka), Johann Mathesiusra (Wolfius), Paul Eberre (Sapor), Caspar Franckra (Wolfius), Abraham Bucholcerra (Stephanides), Felix Bidembachra (Jan Malatides), Friedrich Balduinra (Kalinka), Johann Forsterre (Ján Hodik) és Johann Gerhardra (Wolfius) hivatkoznak.²⁴ A reformátorokról, Lutherről és Melancthonról általában elbeszélő jellegű exemplumokat idéznek, amelyeket hozzájuk közel álló személyek jegyeztek le.

A prédikációkban található hivatkozások nem ritkán csak a közvetett leőhelyre utalnak, és elhallgatják annak a közvetlen munkának a használatát, amely gyakran a prédikatori munka praktikus előmozdítását direkt céljának tekintő inventárium, *promptuarium*, *loci communes*-gyűjtemény, dogmatikai vagy retorikai enciklopédia. A *promptuariumok* és kronológiai segédkönyvek közül használták Johannes Carion (Stephanides, Ján Hodik), Johann Hoffmeister (Chalupka), Andreas Hondorf (Chalupka), Laurentius Beyerlinck (Stephanides) és Johannes Tungerlarius (Jan Malatides) műveit.²⁵ Figyelemre méltó az ágostonos szerzetes, Johann Hoffmeister művéből való idézés, mivel leleplezi a protestáns prédikátorok munkamódszerét. A prédikációkba az ókeresztény egyházatyák szövegeiből

²³ Ignác: RMNy 2155; Drexel: RMNy 1754 (2).

²⁴ Luther: RMNy 1798 (1), RMK II, 1544; Melancthon: RMNy 1799 (1), 2395; Mathesius: RMNy 1798 (3); Eber: RMNy 2155; Franck: RMNy 1798 (3); Bucholcer: RMNy 1706 (4); Bidembach: RMNy 2152 (2); Balduin: RMNy 2244; Forster: RMNy 1798 (1); Gerhard: RMNy 1798 (3).

²⁵ Carion: RMNy 1798 (1), 1803 (1); Hoffmeister: RMNy 2880; Hondorf: RMNy 2395; Beyerlinck: RMNy 1706 (4), 1803 (2); Tungerlarius: RMNy 2152 (2).

beszótt idézetek jelentékeny hányada feltételezhetően nem az eredeti szöveghe-lyekről, hanem a Hoffmeisteréhez hasonló dogmatikai szentenciagyűjteményből származik. Hoffmeister esetében a 17. század közepén már igen réginek számító összeállításról beszélhetünk: még a Trident előtti katolicizmus rendszerezéséről van szó, amely hosszú ideig használatban maradt egy olyan magyarországi pro-tesztáns körben, ahol arra a legkevésbé sem számítottunk volna.

A nemzeti önszemlélet nyomai a felhasznált exemplumokban

A biblikus cseh nyelvű lutheránus halotti prédikációkban felhasznált forrásoknak kevés közülük van a 17. századi, messze túlnyomó többségben már kálvinista hatás alatt álló magyar nyelvű prédikációirodalomra alapvető hatást tevő forrásokhoz. A prédikációk így a magyarországi szlovák tudatú lutheránus értelmiség művelt-séganyagának, tájékozottságának nyomjelzői, sokat elmondanak e közösség eru-díciójának összetételéről és a magyarországi értelmiségi rétegben elfoglalt helyéről. Épp ezért kell különös súllyal megemlítenünk néhány olyan nyomot, amely erre a felekezeti és nemzeti elkülönülésre utal, a szemlélet és az önmegha-tározás e közegeben megfigyelhető sajátosságait sűríti. Megjelenik a szövegekben a fehérhegyi csata előtti cseh evangélikus egyház több jelentős képviselője, így Lukáš Pražský (Ján Hodík), Jiří Třanovský (Jan Malatides) és Matouš Konečný (Křman),²⁶ még több olyan eset van azonban, amikor a cseh-morva identitásra utaló exemplumok csupán rejtve, a nekik tulajdonított különös hangsúly nélkül szerepelnek, mégis erős tartalmi állásfoglalás és ideológiai nyomaték jelei lehet-nek. Az ide sorolható jelenségeket egy exemplummal szemléltetem.

A Csehországból menekült Jakub Stephanides Přibislavsky 1637-ben halotti prédikációt tartott Katarína Jonová búcsúztatására,²⁷ amely a Jon család tisztele-tére kiadott gyűjtemény negyedik darabja. A prédikáció textusa a *Jelenések könyvét* idézi a fehér ruhába öltözöttekről, akik az Isten királyi széke előtt állnak a bárány vérében megfehéřített ruháikban. A gondolatmenet az üdvözültek örök életének boldogságát igyekszik megvilágítani. Az üdvözült lelkek testi halál utáni örök éle-tében megszűnik az éhezés és a szomjazás, amelyre pedig számtalan példa van a földi életben és a történelemben is. Marcus Antonius császár seregének például öt napon át nem volt ivóvíze, és csak az ima tartotta meg őket. A hivatkozás

²⁶ Lukáš Pražský: RMNy 1803 (4); Třanovský: RMNy 2152 (2); Konečný: RMK II, 2224.

²⁷ RMNy 1706 (4).

Tertullianus *Apologeticus adversus gentes* című munkájára utal, amelynek ötödik fejezetében csakugyan olvasható a sereg imádkozó keresztény katonái által előidézett esőcsodára való utalás,²⁸ noha a hadvezér nem Marcus Antonius, hanem Marcus Aurelius. Még azt szükséges hozzátennünk ehhez, hogy a csoda a germaniai hadjárat során történt, mégpedig a markomannokkal hadakozva. Ahogyan a kora újkori európai értelmiség történelmi közismereteinek alaprétegéhez tartozik a magyarság hun illetve szkíta származása, pontosan ugyanúgy a lexikai alapismeretek része, hogy a markomannok a morvák ősei. Az esőcsoda tehát Morvaország területén történt. Így nem kétséges, hogy a látszólag ártatlan exemplum egy Morvaországból menekült polgár már Magyarországon született gyermeke fölött egy ugyancsak exuláns prédikátor által elmondott szónoklatban az eredeti nemzeti közösség történelmi tudatának megőrzött és az új helyen is érvényesített ideológiai elemeit is hordozza. Ennek a vonatkozásnak a felszínre kerülését, az egykorú közönség általi megértését és értelmezésének kiteljesítését pedig rendkívüli módon megkönnyítette maga a menekültek letelepedésének helyszíne, Trencsén városa is. A trencsényi várszikla egy kövén a mai napig látható egy római légió kőbe vésett felirata, amelyről az újkori klasszika-filológia legnagyobb epigráfiai szaktekintélye, Theodor Mommsen állapította meg a 19. század végén, hogy egy a Duna bal partján végrehajtott sikeres katonai expedíció és téli táborozás emlékét őrzi. A feliraton említett Laugaricio helynév csakis valahová a Vág közelébe lokalizálható, alkalmasint elfogadható mint a Trencsén helyén állott és csak alkalmi szálláshelyül szolgáló római katonai település megnevezése.²⁹ Egészen kézenfekvő választás ezt a hadműveletet Marcus Aurelius markomann hadjáratával azonosítani. Ha mindez így van, akkor az írott forrásokból ismert és a morva nemzeti tudatot meghatározó római hadművelet egyetlen *in situ* bizonyítéka Morvaország határain valamivel túl, az alsó-magyarországi Trencsénben található, és nyilvánvalóan a két államtestben élő szlávajkú lakosság nemzeti identitásának közös elemét jelenti.

Összegzésül elmondható, hogy a tárgyalt prédikációk invenciójának termétszete, exemplumanyagának összetétele, de még a beszédrészek rendjének a szerkezeti mintái is figyelemre méltó eltéréseket mutatnak a magyar nyelvű

²⁸ PL 1, 295. Tertullianus az *Ad Scapulam* 4. fejezetében is érinti a csodát, lásd PL 1, 703.

²⁹ HAMPEL József, Theodor MOMMSEN, *A trencsényi várszikla föliratáról*, *Archaeologiai Értesítő*, ú. f. 13(1893), 265–266.

prédikációkhoz képest. Ennek a nagyfokú különbözésnek és autonómiának az elsődleges oka kétségkívül az, hogy felekezeti különbség áll fenn a szövegek között: a magyar prédikációirodalom nagy tömege a katolikus és a református felekezethez köthető, magyar nyelvű 17. századi lutheránus prédikációsöveg jóval kevesebb van, s azokon alig végeztek még el behatóbb vizsgálatot. A biblikus cseh nyelvű szövegek egyetlen kivétellel mind a lutheránus felekezet prédikációi. Számos homiletikai specifikumuk ennek a felekezeti különbségnek a leképeződése. Túl ennek a nyilvánvaló különbségnek a rögzítésén, a szövegek mind referenciális, mind irodalmi-retorikai vonatkozásai még ennél is jóval összetettebb és differenciáltabb leírást kívánnak meg.

A lutheránus egyház kora újkori regionális prédikációirodalmának sajátosságainál is kevésbé ismertnek kell ugyanis tartanunk e sajátosságok eredetének kérdését. Nyilvánvalóan már a 16–17. század fordulóján is megvoltak a sajátosságai az alsó- és felső-magyarországi szláv nyelvű prédikációs gyakorlatnak. A biblikus cseh nyelvű halotti prédikációk azonban csak attól az időtől fogva, a harmincéves háború időszakától kezdve jelentek meg nyomtatásban is, amikor szellemi és irodalmi szemhatárunk már nem csak a helyi népességé, hanem a Cseh- és Morvaországból ide menekült népesség kultúrájával, egyházi és vallási szokásrendjével, irodalmi reprezentációjával összeötvözödött jelenség. Hogy ebben az irodalmi kultúrában mi a helyi eredetű, autochton fejlemény és mi az importból recipiált hatás, azt helyenként a legbehatóbb vizsgálat sem képes egyértelműen elkülöníteni. Világos, hogy végső soron kultúrák mély egymásra hatásáról, összeolvadásáról, e különféle eredetű hagyományok egybeolvasztása nyomán egységes egészzé válásáról beszélhetünk.

SZÁDOCZKI VERA*

Náray György szentekről szóló énekeinek forrásaihoz

A trienti zsinat szellemében összehívott, annak határozatait érvényesíteni kívánó 1629-es nagyszombati zsinat rendezni kívánta az egyházi éneklést, szabályozni a liturgiában használt énekeket, kiszűrni a protestáns eredetűeket és helyükbe újat adni a nép kezébe. Ennek szellemében jelentek meg első katolikus énekeskönyveink,¹ és ezt az elgondolást érezhette magáénak Náray György, aki a zsinat szellemében készült kötetét 1695-ben jelentette meg *Lyra coelestis* címmel Nagyszombatban. A kötet belső utalásai és szakirodalmi külső érvek többször említik, miből, hogyan dolgozhatott Náray a kötet összeállításakor.² Az énekeskönyv kántoroknak és lektornak szóló előszavában azt írja Náray, hogy a kötet énekei

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae, Pars secunda*, collegit Carolus PÉTERFFY, Posonii, 1742. Synodus diocesana habita sub Ferdinando II. Caesare H. Rege et Petro Pázmány Archi-Episcopo Strigoniensi, Tyrnaviae IV. Oct. Anno MDCXXIX. ex impresso eodem anno, 232–296. Az éneklésről pl. ld. 254: „Et quoniam ante et post conciones, de more Patriae, cantiones vulgares per Magistros Scholarum praecinuntur: nemo Parochorum deinceps permittat, ut ulla hujusmodi cantilena decantetur, nisi quae a Vicario generali fuerit approbata. Injungitur itaque Domino Vicario, ut adscitis adiutoribus, quos opportunos judicaverit, seligat cantiones, quas Illustrissimus Archi-Episcopus imprimi curabit, ad usum hujus Dioecesis: praeter quas aliae, in Ecclesia, vel processionibus, ac peregrinationibus, non cantentur.” Vö. még SILL Ferenc, *Náray György liturgikus feljegyzései*, Vigília, 1965, 491; PAPP Ágnes, *Katolikus egyházi zene (16–17. század): 3. népének = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, V, Budapest, Balassi, 2006, 187–191, 188.

² SILL Ferenc, *Náray György (1645–1699)*, Vigília, 36(1971)/11, 752–758, 755–758; SILL Ferenc, *Csütörtök mezőváros története*, Pozsony, Kalligram, 1996, 152–158; BÉKESI Emil, *Magyar egyházi írók csarnoka: Náray György 1645–1699.*, Új Magyar Sion, 1884, 3–14, 161–171, 333–346, 501–521, különösen: 167, 502–520; BOGISICH Mihály, *Régi templomi énekeink III: Náray György esztergomi kanonok*, Egyházművészeti Lap, 1881, 296–303; BOGISICH Mihály, *Magyar egyházi népének a XVIII. században*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből IX. kötet, XI. szám), 24–27; BARTALUS István, *A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században*, Pest, Eggenberger, 1869 (Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből, 1/8), 73–75, 94–95, 100, 136–143, 173–178.

közül mintegy százat maga szerzett kezdetleges költészettel, ezeken kívül néhányat más kertekből gyűjtögetett.³ Ez számokban kifejezve azt jelenti, hogy a kötet 167 énekéből bizonyosan máshonnan vette a latin énekek (himnuszok, zsoltárok, misetételek stb.) egy jelentős részét és találhatunk nála korábbi katolikus énekeskönyvekből, sőt protestáns hagyományból átvett tételeket is. A Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának készülő kötetéhez végzett vizsgálódásaim során a kötet 98 énekének nem találtam korábbi előfordulását, tehát valószínűleg komolyan vehető Náraynak az a kijelentése, hogy mintegy 100 éneket ő szerzett. Jelen tanulmányban azonban nincs mód arra, hogy minden egyes éneket külön-külön vizsgáljak, így csak egy elsőre kisebbnek tűnő szelet, a szentekről szóló énekek forrásainak feltárását tűztem ki célul, de ez is túl bőséges anyagnak bizonyult, így különböző mélységben lesz szó az egyes énekekről: nem minden énekbe tudtam magam egyforma mélységben beleásni, nem mindegyikhez találtam meg a forrást, illetve volt, aminek már korábban azonosították az előzményét, ugyanakkor voltak olyan énekek, melyek újdonsággal szolgáltak.

A *Lyra coelestis*-ben összesen 15 ének szól szentekhez, szentekről, az alábbi táblázat szerint: 1–1 ének Keresztelő Szent Jánosról, Péter apostolról, a mártírokról általában, Szent Györgyről, Szent Miklósról, Szent Istvánról, Szent Lászlóról, Szent Imréről, a szent angyalokról, Szent Erzsébetről és Szent Józsefről, 2 magyar éneket találhatunk Szent Mártonhoz, illetve egy latin és egy magyar éneket Szent Ágnes életéről.

Szent	Náray lap-szám	Cím / <i>Incipit</i> ...	Kotta ⁴	Nótajelzés
Keresztelő Szent János	114–115.	Cantio de S. Joanne Bapista / <i>Hogy énekelbessünk Te dicsiretedet</i> ..., 10 vsz.	♪ RMDT II. 113/II.	–

³ „Hae autem subsequentes cantiunculae circiter plus, minus, centum praeter pauculas aliquas, velut rosas ex alieno horto collectas, a me rudiori minerva elaboratae...” Georgius NÁRAY, *Lyra coelestis*, Tyrnaviae, typis Academicis, 1695, [14]. (RMK I 1479)

⁴ ♪ szimbólum jelöli, ha a *Lyra coelestis*-ben megtalálható az ének kottája. Ebben az oszlopban szerepel, a kotta modern kiadása, rá vonatkozó zenei szakirodalom: PAPP Géza, *A XVII. század énekelte dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2 – a továbbiakban: RMDT II).

Szent Péter apostol	116–117.	Cantio de S. Petro Apostolo / <i>Szent Péter Apostol nagy dicsireit...</i> , 12 vsz.	♪ RMDT II. 108.	–
mártírok	117–119.	Cantio de SS. Martyribus / <i>Tiszteletyük örömmel, Szentek érdemeiket...</i> , 17 vsz.	♪ RMDT II. 149/b	–
Szent György	120–123.	Cantio de Sancto Georgio Martyre / <i>Mondjuk Szent György énekét...</i> , 21 vsz.	♪ RMDT II. 270.	–
Szent Márton	123–124.	Cantio de Sancto Martino / <i>Gyermekek ma vigadgyatok...</i> , 4 vsz.	♪ RMDT II. 254.	–
	125–127.	Cantio Secunda de Sancto Martino / <i>Szent Mártonnak ünnep napja...</i> , 12 vsz.	♪ RMDT II. 65/a	–
Szent Miklós	128–130.	Cantio de S. Nicolao / <i>Ünnepnapot tartván, az Úrban vigadjunk...</i> , 10 vsz.	♪ RMDT II. 257.	–
Szent István	130–132.	Cantio de S. Stephano Rege Hungariae / <i>A Szent István Magyar Országának leg első Királya...</i> , 15 vsz.	♪ RMDT II. 216.	Gyönyörköd-jél Szűz Maria, Istennek Sz. Anyja
Szent László	132–134.	Cantio de Sancto Ladislao Rege / <i>Aldott legyen Isten az ő kedves sok szentiben...</i> , 14 vsz.	♪ RMDT II. 171.	Dicsőült helyeken menyei Paradicsom
Szent angyalok	135–136.	Cantio de Sanctis Angelis / <i>Kilenc Angyali Kar, Meny dicsőségében...</i> , 12 vsz.	♪ RMDT II. 128.	Ergo si Patendum Lubens patiar
Szent Imre	137 – 138.	Cantio de Sancto Emerico / <i>Szent Imre Hercegg, Szent István Király szerelme Fia...</i> , 20 vsz.	♪ RMDT I. 90.	Emlékezzél meg te gyarló ember a' te Istenedről
Szent Ágnes	141–142.	Cantio Eadem Ungarice / <i>Szűz Szent Ágnes akét tisztel mindenféle Tartomány...</i> , 6 vsz.	(♩ a latin változatnál) RMDT II. 255	–
Szent Erzsébet	142–144.	Cantio de S. Elizabetha Hungariae Regis Filia / <i>Szent Örsébet asszony életéről...</i> , 16. vsz.	♪ RMDT II. 104.	–

Szent József	236	Cantio de S. Josepho, Sponso B. M. V. / <i>Joseff menybéli több szentek dicsősége...</i> , 10 vsz.	♯ RMDT II. 110.	–
--------------	-----	--	-----------------------	---

A vizsgálódást kezdjük az utolsóként említett Szent Ágnes énekekkel. *A Szűz Szent Ágnes, akit tisztel mindenféle tartomány...* kezdetű ének latin változata olvasható a kötetben az ének előtt,⁵ erre utal a címe is: *Cantio eadem Ungarice*. Tehát a forrás azonosítása nem okozott különösebb nehézséget. Viszont a latin éneket nem tartalmazza egyetlen himnológiai gyűjtemény sem, nem ismert sem a nemzetközi sem a hazai himnológiai irodalomban, minden bizonnyal a latin szöveg is Náray költeménye. Erre a következtetésre jutott Papp Géza is, aki az RMDT II-ben a latin változat jegyzeteiben ezt írja: „a hat versszakos ének Náray költeményének látszik.”⁶ Az ének dallamáról is megállapítja, hogy kompiláció, mert a középrésze önállóan is előfordul egy másik éneknél, az eleje mazurka ritmus, a befejező sorai pedig népies hangvételűek. Azt eddig nem sikerült azonosítani, hogy a latin ének milyen források alapján készült: szentéletrajz, legenda vagy más latin himnusz. Mindenesetre ez az ének latin és magyar szöveggel, dallammal együtt Náray saját szerzeményének tekinthető.

Énekek és a szentek legendái

A magyar szentek énekei közül kettőt említenék röviden, a Szent Istvánhoz és a Szent Lászlóhoz szólót. Mindkettő bekerült már a kutatók látókörébe, így e helyütt csak megismétlem a szakirodalomban róluk megírtakat. *A Szent István Magyarországnak legelső királya...* kezdetű éneket Alszeghy Zsolt közölte az 1938-as Szent István emlékkönyvben, róla annyit írva, hogy a korábbi Szent István-énekekhez képest Náray himnusza szorosabban ragaszkodik a legenda versbe foglalásához.⁷ Az *Áldott légyen Isten az ő kedves sok szentiben...* kezdetű Szent László

⁵ *Cantio de S. Agnete Virg. et Mart. / Sancta Agnes cuius festum hodie celebramus...* ♯ (Ljra coelestis, 139–140, 6 vsz.)

⁶ RMDT II, nr. 255.

⁷ ALSZEGHY Zsolt, *Szent István a magyar egyházi költészetben = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára*, szerk. SERÉDI Jusztinián, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1938, 325–344, 332. Vö. még: *Énekek Szent István király tiszteletére: Cantio de Sancto Stephano Rege*, szerk. KOVÁCS Andrea, MEDGYESY S. Norbert, Budapest, Magyar Napló, 2014, 188–190.

énekekkel kapcsolatban hasonló megállapításra jutott Medgyesy S. Norbert. A történelmi ének Szent László életéről és csodás tetteiről szól. Az ének szövegének fő forrása Szent László legendája, amely 1192-es szentté avatása után keletkezett. A legenda részleteit június 27-e virrasztó zsoltosmájában recitálták.⁸ Tehát általánosan elterjedt és ismert szöveg alapján dolgozott Náray, sőt a dallamát is közismert és általánosan elterjedt énektől kölcsönözte, *A dicsőült helyeken mennyei paradicsomban...* dallamát az 1600-as években katolikusok és protestánsok egyaránt kedvelték.⁹

Szent György a középkortól kezdve nagy tiszteletnek örvendett Magyarországon. Nemcsak irodalmi emlékek, de művészettörténeti alkotások is szép számmal őrzik kultuszának nyomait. Ezekből az emlékekből alapvetően – és nagyon leegyszerűsítve – kétféle György-kép rajzolódik ki: a sárkányölő vitéz és a mártír. Náray *Mondjuk Szent György énekét...* kezdetű, refrénes szerkezetű éneke ez utóbbi csoportba tartozik, 21 versszakon át sorolja a válogatott kínzásokat, melyeket Györgynek ki kellett állnia hitéért. Első olvasásra úgy tűnt, hogy Náray vagy összekeverte egy másik szenttel, vagy összeszedgetett minden próbatételt és kínzási formát, amit a mártíroknak úgy általában ki kellett állniuk. Az első feltevés nyilván nem állja meg a helyét: Náray György – aki Szent György napján született, és Szent György nevét viseli – különös figyelmet szentelt életében és munkásságában Szent Györgynek, nem valószínű, hogy bárkivel is összekeverte volna. Náraynak 1692-ben megjelent egy *Novus annus bissextilis*¹⁰ című gyakorlatias, hitbuzgalmi könyvecskéje, melynek végén közöl egy latin officiumot – a hórákra tagolt himnusszal együtt – és egy litániát Szent Györgyről. Nem vizsgáltam, mert nem tartozott jelen feladatok közé annak eldöntése, melyik műve készült el előbb (nem a megjelenést nézve, hanem ténylegesen) az énekeskönyv vagy a *Novus annus*, de kézenfekvőnek tűnt, hogy az officium *O Graeciae par Municeps...* kezdetű latin himnusz forrásként szolgálhatott egy magyar éneknek. (Vagy viszájára fordítva: ha egy magyar éneket fordít valamiből, akkor azt a latint teszi be egy későbbi kötetbe.) Itt azonban nem ez történt. A két szövegnek nincs köze egymáshoz. A latin officiumi himnusz a sárkányölő alakját helyezi előtérbe a

⁸ *Énekek Szent László király tiszteletére: Cantiones de Sancto Ladislao Rege*, szerk. KOVÁCS Andrea, MEDGYESY S. Norbert, Budapest, Magyar Napló – Írott Szó, 2017, 162–163. (Kotta és szöveg: 163–165.)

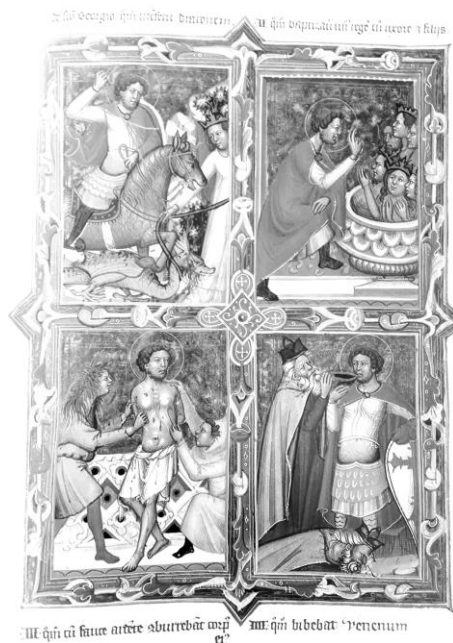
⁹ *Énekek Szent László...*, i. m., 163; RMDT II, 297, 562–563, nr. 171.

¹⁰ Georgius NÁRAY, *Novus annus bissextilis*, Tyrnaviae, 1692. RMK II 1720. Az officium: 93–101; a litánia: 102–106.

mártírral szemben. A magyar ének forrása nem is az itt közölt litánia volt, annak invokációi sem mutatnak jelentős egyezést az ének tartalmával. A *Breviarium Romanum* és a *Missale Romanum* György napjára a mártírok közös zsoltosmáját és himnuszát adja, nem kifejezetten György-éneket. A *Martyrologium Romanum*ban¹¹ olvasható legendájával ugyan mutat azonos pontokat, de számos olyan eltérést is, mely kizárja, hogy az lett volna a forrása. A közel 300 oldalas *Vita S. Georgii megalomartyris* című könyvet, mely ugyan 18. századi kiadásból ismert, de az *Acta Sanctorum* alapján lett összeállítva, nem vettem össze alaposabban az énekkel, a túlságosan terjedelmes kötetben leírtakat nehezen lehetett volna párhuzamba állítani a hozzá képest rövidke énekszöveggel – ének, verses szöveg nincs benne. Érdekes módon a szöveg több hasonló-ságot mutat a *Magyar Anjou Legedáriumban* szereplő képsorozattal.

A 7. versszak az első tábla bal alsó képével:

Illy kinnyában Tűz lángjával
Oldala süttetették,
És vas gereblye fogával
Teste meg szaggatták,
Isteniért Hitiért kionta szép Piros vért.
Örüljünk minnyájan, Alleluját mondjunk,
Alleluja hálá legyen az Istennek.
Alleluja hálá legyen az Istennek:
Trombita dob szóval örömhír lövéssel;
Áldjuk Istent, és dicsírjük Sz. György Vitézt,
Áldjuk Istent, és dicsírjük Sz. György Vitézt.

A 8. versszak az első tábla jobb alsó képével:

Decius azt hogy meg látta,
Szent Györgynek hogy nem árthatna,
Erős két különb méreggel
Őt héjában itatta.

1. tábla

¹¹ *Martyrologium Romanum, editio princeps (1584)*, a cura di Manlio SODI, Roberto FUSCO, Citta del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2005 (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini, 6), 147–148.

2. tábla

A 9. versszak a 2. tábla jobb felső képével:

Másnap éles vas kerékre
Új kínokra adáték;
De György Esedezésire
A kerék csak elromlék.

A 10. versszak a 2. tábla bal alsó képével:

Heves olvat Olom fördőt,
Decius haragban szörzött,
Kiben minden kívül Isten,
Szent Györgyöt úgy is megörzött.

A 13–14. versszak a 2. tábla jobb alsó képével:

A sok szép Igíretekre,
Szent György midőn csak nevetne,
Pogány örült Bálványihoz,
Templomban őt vitette.

De Szent György Imádságára,
Ím az egész nép láttára,
Öszveomlott az Bálványok
Temploma, és az oltára.

Több ponton mutat egyezést az ének a *Martyr milesque Christi...* kezdetű, Magyarországon általánosan elterjedt szekvenciával¹² is, úgymint a kerékbe törés, a bálványok lerombolása, de sok helyen el is térnek egymástól, így erre sem lehet megnyugtatóan azt mondani, hogy a forrása lenne. A dallam vizsgálata sem visz

¹² KOVÁCS Andrea, *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei: Szekvenciák – Kritikai dallamkiadás*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2017 (Musica Sacra Hungarica, 1), 57*; 211*–212*; 320*, 31–32.

közelebb minket a megoldáshoz, Papp Géza sem talált különösebb támpontot sem a dallam, sem a szöveg forrásához.¹³

Énekek és a breviárium

Az énekeskönyv legutolsó éneke Szent Józsefhez szól. Viszonylag egyértelműnek tűnik a címben a forrás megjelölése: *Ultimo subjungitur Cantio de S. Josepho, Sponso B. M. V. recenter occasione Ejusdem Festi composita, ac feré ex hymnis Breviarii translata*, mégis kihívást jelentett a forrás azonosítása, de nem eredmény nélkül. Lássuk most ezt bővebben! Szent József tiszteletének nyomai a 12. századtól vannak jelen az egyházban, ekkorra tehető a március 19-ei ünnepének eredete is, de csak a 15. században lett általánossá, mikor IV. Sixtus pápa 1479-ben felvette a római breviáriumba és misekönyvbe. XV. Gergely tette kötelező ünnepé 1621-ben II. Ferdinánd kérésére.¹⁴ 1654-ben III. Ferdinánd elrendelte, hogy az örökös tartományokban a József nap általános ünnepnap legyen, 1655-be Csehországban is ugyanezt tette (József, a béke megtartója ünnepként). Minden bizonnyal ezen események nyomán kezdtek megszorodni a hazai nyomtatványokban is a Szent Józsefhez kapcsolódó officiumok és ezek szerves részeként a himnuszok a 17. század végétől. Így találkozhatunk vele az *Officium Rákócziánium* kiadásaiban (a latinban és később a magyarban is), a *Lelki fegyverház*-ban, a *Manuale Marianum*-ban, a *Lelki virágos kert*-ben, de ezek egyrészt a *Joseph David filius...* kezdetű himnusz fordításai, *József, Dávid házából születélt...* kezdettel, másrészt a *Salve Pater Salvatoris...* kezdősorú ének található meg bennük, egyik sem egyezik Náray szövegével, nem ezekből a hazai kiadványokban elérhető latin szövegekből fordította énekét. Még egy eseményt érdemes kiemelni a Szent József-ünnep történetéből, melyben talán felfedezhetjük a Náray-szöveg létrejöttének motivációját, alkalmát. I. Lipót 1675-ben érte el, hogy pápai bullával erősítsék meg, hogy Szent József az osztrák örökös tartományok patrónusa.¹⁵ Miért érdekes ez? Fennmaradtak Náray csütörtöki plébánossága alatt összeírt prédikációs vázlatok 1674–1677/78 közti időszakból *Conciones dominicales et fes-*

¹³ RMDT II. nr. 270.

¹⁴ *Liturgikus lexikon*, szerk. KÜHÁR Flóris, RADÓ Polikárp, Komárom 1933, 182–183.

¹⁵ *Enchiridion liturgicum* II., ed. Polycarpus RADÓ, Romae–Freiburgi, Brisc.–Barcinone, 1966, 1378.

tinales címen, ma Esztergomban őrzik a kötetet a Főszékesegyházi Könyvtárban.¹⁶ Az autográf kéziratot szintén a legutolsó lapján, de egy korábbi, 1675-ös prédikációra visszautalva már olvasható e Náray-ének utolsó két strófája. A kapcsolódó prédikáció címe: *Homília Pro festo S. Josephi hoc anno 1675 primitus pro celebri et Forensi Festo receptum in Hungaria et publicatum ad votum Regis nostri et Imp. Leopoldi cum esset desponsata Mater Jesu Maria Josephi.*

E rövid összefoglaló és kitérő után térjünk rá, tulajdonképp mi lehet a forrása a *József, menybéli több szentek dicsősége...* kezdetű éneknek. Maga Náray írja az ének címében, hogy breviáriumi himnuszokból fordította, így végig lapoztam a trienti zsinat szellemében megjelentetett római breviárium néhány kiadását – köztük a kritikai kiadást¹⁷ is, az esztergomi breviáriumot (mivel Esztergomi egyházmegyes pap volt), de egyikben sem találtam olyan himnuszt, mely forrásul szolgálhatott volna. A zsinat határozatai alapján kiadott római breviáriumban a Sanctissime fohász, a második nocturnus olvasmányai (Szent Bernát *Missus est* prédikációjából) és a harmadik nocturnus olvasmányai (ugyanazok, mint a karácsonyi vigília olvasmányai, Szent Jeromos prédikációjából) találhatóak, a többi rész megegyezik a közös hitvallók szövegeivel.¹⁸ Megvizsgáltam a himnológiai gyűjteményeket, köztük Holl Béla *Repertoriumát*,¹⁹ mely a Magyarországon használt latin himnuszokat, szekvenciákat, trópusokat, allelujákat veszi számba. Ebben két Szent Józsefhez kapcsolódó tétel található, közülük az egyik a *Te Joseph celebrent...* kezdetű himnusz,²⁰ mely a 17. század végéről egy zágrábi pálos vesperáléből ismert, de csak a 18. századra vált a magyar rítusterült szilárd elemévé,²¹ és ez határozott egyezéseket mutatott a Náray-szöveggel.

¹⁶ MS II. 265.

¹⁷ *Breviarium Romanum, editio princeps (1568)*, a cura di Manlio SODI, Achille Maria TRIACCA, Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1999 (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini, 3), Festa Martii: 750–759.

¹⁸ *Uo.*, 750–759; Andre WILMART, *L'office de saint Joseph et l'hymne Te Joseph celebrent*, Revue Grégorienne, 1926/1, 1–12, 3–4. Ezúton szeretném megköszönni Marti Tibornak, hogy segített megszerezni a tanulmányt, és Koós Eszternek a francia szöveg fordítását.

¹⁹ HOLL Béla, *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae*, s. a. r. KÖRMENDY Kinga, Budapest, OSZK, 2012.

²⁰ *Uo.*, 76 (175. tétel). Elírás miatt a D betűnél szerepel a kötetben (De Joseph), a mutatókban helyesen van. Ulysse CHEVALIER, *Repertorium hymnologicum*, Paris–Bruxelles, 1889–1912, 20120. (Továbbiakban: CHEVALIER)

²¹ SZOLIVA Gábor, *A középkori zágrábi zsolozsma himnusz dallamai a fennmaradt kottás források tükrében*, doktori értekezés, 2020, 87.

Maga a himnusz, a keletkezésének története és a szerzőség kérdése már a múlt század elején foglalkoztatta a kutatókat.²² Annyit bizonyosra vettek, hogy a himnusz a spanyol-olasz kármeliták Szent József iránti tiszteletének köszönheti létrejöttét, és végül az officiumokba való bekerülését is. André Wilmart a *Revue Grégorienne* 1926-os számában járja körül alaposabban a témát. Eszerint egy Chiara Maria nevű itáliai karmelita szerzetesnő élete és munkássága sok kérdést megválaszol a vers kapcsán. Ő Szent Teréz példáján felbuzdulva a lehető legnagyobb mértékben ki akarta terjeszteni Szent József tiszteletét és kultuszát. A Vittoria Colonna (1610. április 11. – 1675. augusztus 22.) néven született hölgy befolyásos családból származott.²³ Nővérevel, Annával, egy fogadalmat követően 1643-ban, a római Via della Lungarán egy karmelita kolostort kezdett építtetni *Regina coeli* tiszteletére, melynek első rendfőnöknője Chiara Maria lett. Életének utolsó éveiben Chiara Maria arra igyekezett használni befolyását a bíborosoknál és magánál a pápánál is (X. Kelemen), hogy Szent József tiszteletét az egész egyházban növelje. Ő kérvényezte a Szent Rítuskongregációtól, hogy a március 19-i ünnepet emelje másodosztályú ünneppé az egész egyházban (ezt a kármelitáknak már korábban engedélyezték), és állítsanak össze egy megfelelő himnuszokból és antifónákból álló officiumot. Különböző nehézségek, elutasítások, új kérvények árán ezt el is érte, 1671-ben hagyták jóvá a kérését. Az officium tervezetén valószínűleg sokat vitatkoztak, Chiara Maria életrajza szerint²⁴ ő a bíborosokat kérte, hogy állítsák össze az officiumot, ezt azonban elutasították, és kérték, ő hozza el az officium szövegét, melyért folyamodott. A jezsuita Giuseppe-Antonio Patrignani, aki Szent József életéről egy kötetet állított össze, s

²² WILMART, *L'office de saint Joseph...*, 1–12.

²³ Apja Filippo Colonna (1578–1639), a Nápolyi Királyság főlovászmestere. Nővéreinek, Donna Annának (1601–1688) férje Taddeo Barberini volt, aki VIII. Orbán pápa unokaöccse és egy ideig római prefektus volt. WILMART, *L'office de saint Joseph...*, 18. j. i. m., 7.

²⁴ *Vita della ven. Madre Suor Chiara Maria della Passione, Carmelitana Scalza, Fondatrice del Monastero di Regina Coeli, nel secolo donna Vittoria Colonna [...] scritta dal Padre Fra Biagio della Purificazione, Carmelitano Scalzo della Provincia di Roma, Cronista generale del suo Ordine* (Roma, stamp, di G. Vanacci, 1681, in 4°, 600 p.). Néhány évvel később (1687) az avignon-i karmelita Hyacinthe de l'Assomption atya elkészítette a francia fordítást, *La Vie de la vénérable Mère Claire-Marie de la Passion*. Az adatok Wilmart tanulmányából származnak: WILMART, *L'office de saint Joseph...*, 18. j. i. m., 6.

ebben tárgyalja az officium keletkezését és Chiara Maria e téren tett erősfeszítéseit, egy megjegyzést ír abba,²⁵ miszerint a Szent József officium teljesen a kármeliták sajátja, „Gio. della Concenzione” generális atya munkája volt.

A himnuszok és antifónák végül az 1680-ban bevezetett officium részei lettek, de Wilmart véleménye szerint minden bizonnyal már készen kellett állniuk jó tíz évvel korábban, mikor 1671-ben jóváhagyták az ünnepet, s mivel a bíborosok nem akartak felelősséget vállalni az új szövegekért, az atya, aki mindvégig segítsége volt Chiara Mariának a háttérben, saját szerzeményeit javasolta, s ezeket fogadtatta el a szerzetesnő. De 1670-ben ő még nem volt generális (amilyen minőségben minden bizonnyal Patrignani ismerhette²⁶), ekkor még csak a spanyol kongregáció prokurátora volt a Kúriánál, a neve Juan de la Concepcion.²⁷ Életéről keveset tudni, római szolgálatának időtartama nem ismert.

Juan Escallar 1624-ben született Barcelonában, és a fent említett néven lépett be szülővárosának karmelita rendjébe (Province de San José). Nagyon elkötelezett volt Szent Teréz emlékéhez, és minden erejével azon volt, hogy Keresztes Szent János boldoggá avatását elérje. Mivel figyelemre méltó tehetséggel volt megáldva²⁸, nagyon aktívan tevékenykedett a spanyol kongregáció érdekében. 1682-ben a kongregáció generálisa lett, és 1688-ig töltötte be ezt a tisztséget. Alcalában halt meg 1700. január 20-án.²⁹

Kérdéses, hogy Náray hol találkozhatott Escalar szerzeményével. Talán szülőföldjén, mely a Zágrábi egyházmegyéhez tartozott, a helyi rítusnak már korábban is része lehetett a himnusz (de a zágrábi breviáriumban sincs benne, és a pálos forrás is későbbi, mint az ének fordítása). Vagy valószínűbb, hogy inkább Rómában, tanulmányai alatt. Hogy személyesen is ismert-e Escalart, vagy csak a szerzeményeit, nem tudni. Amennyiben Náray Rómában ismerte meg a *Te Jo-*

²⁵ Giuseppe-Antonio PATRIGIANI, *Il Divoto di S. Giuseppe*, 1707, 69. „[...] l’Uffizio tutto proprio del Santo, composto dal M. R. P. Generale F. Gio. della Concenzione.”

²⁶ Ezért tételezhette fel tévesen Wilmart azt kutatásai kezdetén, hogy a vers szerzője a rendet 1671-ben aktuálisan vezető generális, a francia Philippe de la Trinité (1665. április 18. – 1671. február 28.) vagy utódja, a bajor Alexandre de Jesus-Marie (1671. április 18. – 1674. április 14.).

²⁷ WILMART, *L’office de saint Joseph...*, 18. j. i. m., 9.

²⁸ Minden bizonnyal művelt volt. A szakirodalom rámutatott, hogy a *Te Joseph* himnusz első strófa utolsó sora (*Castro foedere Virgini*) mintha Horatiusra emlékeztetne (*Certo foedere castitas*: vö. *Od.* III, XVIII, 23). WILMART, *L’office de saint Joseph...*, 18. j. i. m., 9.

²⁹ WILMART, *L’office de saint Joseph...*, 18. j. i. m., 9.

*seph*et, akkor a himnusz keletkezésének idejét még korábbra lehet tenni. Ha viszont Rómából való hazaérkezése után (1668) találkozott vele, fölmerül a kérdés, vajon milyen kapcsolatokat ápolt Náray Rómával, amik/akik által hozzájutott itthonról a római újdonságokhoz, könyvekhez. A *Repertorium Hymnologicum* egy 1672-es kármelita breviáriumot jelöl meg a *Te Joseph...* legelső forrásaként, esetleg ehhez jutott hozzá valahol.

Mindenesetre bizonyos, hogy Náray ismerte a himnuszt, és 10 versszakos énekéből 4 versszak a *Te Joseph celebrent...* fordítása. Maradt még további hat strófa, melyek valahonnan máshonnan származnak. És ezen a ponton szeretném megköszönni Szoliva Gábielnek, hogy felhívta a figyelmem, hogy a Náraynál a címben szereplő „*breviarii hymnis*” kifejezést egészen konkrétan kell értelmezni: azaz nem általában a breviárium himnuszaiból, hanem valóban több himnusból fordított, és rámutatott arra, hogy Escalarnak van további két Szent Józsefről szóló himnusza, *Caelitum Joseph decus...*³⁰ és *Iste quem laeti colimus...*³¹ kezdettel, melyek egy időben keletkezettek³² a *Te Joseph*fel. Szent József modern officiumát és benne e három himnuszt XI. Kelemen pápa vezette be hivatalosan 1714-ben, a himnuszos ezután váltak széles körben elterjedtekké, melyet Escalar nem ért meg, és a dátumot tekintve Nárayra sem ez hatott.³³ Viszont e két másik himnusból összerakható Náray énekének maradék hat versszaka, ahogy ezt az alábbi táblázat mutatja.

Náray	Escalar
József menybéli több szentek dicsőssége	<i>Te Joseph celebrent</i> (I) ³⁴ <i>Caelitum, Ioseph, decus</i> (C) <i>Iste, quem laeti colimus</i> (I)
1. József menybéli több szentek dicsőssége: Éltünk reménye, világ ékessége: Hogy dicsiretidet vígan énekeljük, Tégy bóldog jót velünk.	C1. <i>Caelitum, Ioseph, decus</i> , atque nostrae Certa spes vitae, columenque mundi, quas tibi laeti canimus, benignus suscipe laudes.

³⁰ CHEVALIER 3535.

³¹ CHEVALIER 9155.

³² Wilmart tanulmánya természetesen megemlíti e két himnuszt is, de ehhez az íráshoz Szoliva Gábiel szíves segítsége után fértem csak hozzá. WILMART, *L'office de saint Joseph...*, 3, 8.

³³ *Enchiridion...*, 15. j. i. m., 1378; SZOLIVA, 21. j. i. m., 87.

³⁴ A versszakok számozásánál a könnyebb átláthatóság kedvéért egy betű is szerepel, mely az adott Escalar-himnusz első betűjére utal.

2. Téged Szent József Angyali seregek,
Téged dicsírjenek a' földi emberek;
Ki Szent szövetségből Szűznek Férje lőttél,
És szűzen éltél.
3. Terhesnek hogy láttad lenni Szűz Mariát,
Csudálva, gondban estél azon miatt,
Jézust Szent Lélektül fogantottnak lenni,
Angyal beszéli.
4. Született Jézussal Egyiptusban szaladsz;
Kit Jeruzsalembe, keresvén meg találsz;
Majd öröme okot, és majd síralomra,
Ily dolgok közt látsz.
5. Proféták által jövendőlt Messiást,
Te szemmel nézed, s térden imárod azt;
Királyok Királya, Poklon győzedelmes,
Néked engedelmes.
6. Boldog halál után mások, Istent látják;
Érdemlett Pálmákat csak akkorra várják;
De József földön is boldogabb többinél,
Istennek együtt él.
7. Ez kinek a szép dicsős győzedelmét;
Jó keresztények mindenütt éneklék,
Mai nap József érdemlett életre,
Jutni örökre.
8. O igen boldog, igen ő szerencsés;
Kinek utolsó óráján Jézus, és:
A Szűz Maria, boldogul jelen volt,
Mínd a míg meg hólt.
- C2. Te, satum David, statuit Creator
Virginis sponsum, voluitque Verbi
te patrem dici, dedit et ministrum
esse salutis.
- T1. **Te, Ioseph, celebrent** agmina caelitum,
Te cuncti resonent Christiadam chori,
Qui, clarus meritis, iunctus es inclitae,
Casto foedere Virgini.
- T2. Almo cum tumidam germine coniugem
admirans dubio tangeris anxius,
afflatus superi Flamini, Angelus
conceptum puerum docet.
- T3. Tu natum Dominum stringis, ad exteras
Aegypti profugum tu sequeris plagas;
Amissum Solymis quaeris et invenis,
miscens gaudia fletibus.
- C3. Tu, Redemptorem stabulo iacentem,
quem chorus vatum cecinit futurum,
aspicis gaudens, sociusque matris
primus adoras.
- C4. Rex Deus regum, dominator orbis,
cuius ad nutum tremunt infernorum
turba, cui pronus famulatur aether,
se tibi subdit.
- T4. Electos reliquos mors pia consecrat
Palmamque emeritos gloria suscipit;
Tu vivens, Superis par, frueris Deo,
Mira sorte beatior.
- I1. Iste, quem laeti colimus,** fideles
Cuius excelsos canimus triumphos,
Hac die Ioseph meruit perennis
gaudia vitae.
- I2. O nimis felix, nimis o beatus,
Cuius extremam vigiles ad horam
Christus et Virgo simul astiterunt
ore sereno.

9. Már, mi mennyekben meg dicsőülttett;
Kérjük mutasson hozzánk szeretetet,
Bűnünk bocsánatját nyerjen az Istentől,
Ójon ellenségétől.
10. Dicsírjük és áldjuk a Szentháromságot;
Ki Józsefnek adott menyben boldogságot;
Nyerjünk érdemiért mi is békeséget,
S örök üdvösséget. Amen.
13. Iustus insignis, laqueo solutus
Carnis, ad sedes placido sopore
Migrat aeternas, rutilisque cingit
tempora sertis.
14. Ergo regnantem, flagitemus omnes,
Adsit ut nobis, veniamque nostris
obtinens culpīs, tribuat supernae
munera pacis.
- C5. Laus sit excelsae Triadi perennis,
quae, tibi insignes tribuens honores,
et tuis nobis meritis beatae
gaudia vitae.
- T5. Nobis, summa Trias, parce precantibus;
da Ioseph meritis sidera scandere,
ut tandem liceat nos tibi perpetim
gratum promere canticum. Amen.
15. Sint tibi plausus, tibi sint honores,
Trine qui regnas Deus, et coronas
aureas servo tribuis fideli
omne per aevum. Amen.

Náray tehát 3 himnuszról fordított egy éneket úgy összerakva egy homogén egésszé, hogy egy bevezető dicsérő versszak után a József életében történt események következnek, melyeknek időrendje nem sérült a latin énekek versszakainak szétszedésével és újra összerakásával, és lezárja azt szintén egy dicsérő versszakkal és doxológiával, mely ugyan mindhárom latin himnusz végén más-ként szerepel, de logikusan csak az egyikből veszi át.

Tény, hogy e három ének breviáriumi himnusz lett. És tény, hogy egyes 17. századi breviáriumokban már olvashatók voltak, de ennek ellenére sem sikerült azonosítanom, vajon mit használt Náray konkrétan: pontosan melyik volt az a breviárium, amiben már benne voltak e versek, találkozhatott-e Escalarral Rómában, találkozhatott-e a himnuszokkal Rómában (római tanulmányai és a vers megírása/fordítása közt 6–8 év telhetett el), talán sosem fog kiderülni, de talán nem is lényeges azok után, hogy ismerjük a forrásként használt szövegeket.

Ha a három latin himnusz és a *József mennybéli szentek*... verselését és dallamát vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a három Escalar-műből a *Te Joseph*... aszklépiadészi strófában, tehát 12-12-12-8-as szótagszámú versszakokban, a másik kettő Szapphói strófában, tehát 11-11-11-5-ben íródott. Náray verse leginkább e két utóbbit követi, de nem tökéletes a képlete, a 11-es sorok itt-ott 12-esek, az 5-ös sorok több helyütt 6 szótagúak. Kézenfekvő lenne, hogy ha nem is a *Te Joseph*... dallamát, melynek eltér a verselése, de a másik kettőből valamelyiket használta volna fel, de nem. Vett három latin himnuszt, melyekből megalkotta a szöveget, és vett egy negyediket, amelyből a dallamot. Papp Géza az RMDT II. 110. számú tételben³⁵ vizsgálja e dallamot, melyet Náray két énekhez is használt, az *Üdvözlégy ó szép mennyek királynéja*... és a *József mennybéli több szentek dicsősége*... esetében (mindkettőnél ad kottát, nótajelzése egyiknek sincs), és a következőket mondja róla: „Az Iste confessor himnusz gregorián dallamának ritmizált – mégpedig a sapphicus strófának nem metrikusan, hanem a középkorban megszókkott, és a XVII. században felújított hangsúlyosan ritmizált – változata [...] Hogy a nép már azelőtt is ebben a ritmusban énekelt, nem bizonyítható, lehet, hogy Náray alakítása. További folyamatos élete is ismeretlen.”³⁶

A Szent József énekhez hasonló módszerrel állította össze mártírokról szóló énekét is Náray, de azt egyelőre nem sikerült teljes egészében összerakni. A *Breviarium Romanum* Commune részében, a több mártír ünnepére való két himnusz-ból a 17 versszakos *Tiszteljük örömmel szentek érdemeiket*... 9 versszaka rakható össze, a maradék nyolc még várja, hogy megtaláljuk forrását. A dallamról itt is elmondható, hogy egy közismert melódiát (*Mittit ad virginem*... – *Küldé az Úristen*...) alakított, formált át Náray.³⁷

³⁵ RMDT II, 259, 509–510.

³⁶ RMDT II, nr. 110. Az *Iste confessorról*: CHEVALIER, nr. 9136.

³⁷ RMDT II. 149b.

Náray

Cantio de SS. Martyribus.

1. Tiszteljük örömmel, Szentek érdemeiket;
Sok szenvedésekben szép győzedelmeket,
Nagy viselt dolgokat vígan énekeljünk
Fő bátor hárcokot.
2. Ezek azok, kiket világ esztelenül
Megvetet, üldözött, meg ölt kegyetlenül,
Ők is e világot mint fonnyadt virágot,
Kiveték kedvekbül.
3. Ezek érted Jézus sok szenvedéseket,
Kegyetlen haragot, erős veréseket,
Semminek aliták szaggató horgokot;
Fogyatván magokot.
4. Pallos darabolja, vagdal szent tagokat,
Még sem hallja senki csak kis panaszokat;
Hanem a bátor szív, s jó lelkiismeret
mind eltűr azokat.
5. Némellyek közüllök tűzre hányattatnak,
Ehező vadaktúl mások szagattatnak,
Éles tövisek közt lófarkon némellyek
Széjjel ragadtatnak.

**Breviarium Romanum, Commune,
Plur. Mart. Hymnus³⁸ (S) – Breviarium
Romanum, Commune, Plur. Mart.
Hymnus – Ad matutinum³⁹ (A)⁴⁰**

- S1. **Sanctorum meritis inclyta gaudia**
Pangamus socii, gestaque fortia,
Nam gliscit animus promere cantibus
Victorum genus optimum.
- S2. Hi sunt quos retinens mundus inhorruit:
Ipsam nam sterili flore peraridum
Sprevere penitus, teque secuti sunt,
Rex Christe bone caelitus.
- S3. Hi pro te furias atque ferocia
Calcarunt hominum saevaue verbera:
Cessit his lacerans fortiter ungula,
Nec carpsit penetralia.
- S4. Caeduntur gladiis more bidentium:
Non murmur resonat, non querimonia:
Se corde tacitomens bene conscia
Consevat patientiam.
- A1. **Aeterna Christi munera,**
Et martyrum victorias,
Laudes canentes debitas,
Laetis canamus mentibus.
- A2. Terrore victo saeculi,
Poenisque speritis corporis
Mortis sacrem compendio
Vitam beatam possident.
- A3. Traduntur igni martyres,
Et bestiarum dentibus:
Armata saevit unguis
Tortoris insani manus.

³⁸ *Breviarium Romanum...*, 17. j. i. m., 961.

³⁹ *Uo.*, 962.

⁴⁰ A breviáriumi himnuszok versszakainak számozásánál egy betű is szerepel, mely az adott himnusz első betűjére utal.

6. Mint szelíd bárányok dühöt farkasoktól,
Hívek üldöztetnek úgy a Pogányoktól,
Ördögtül ki gondolt sok szernyű kínokkal
Fosztatnak élettül.
7. Kőrmöket szagatják, béleket kivonják,
Fogokat tördelik, elevenen nyúzzák,
Magosra csigákon erőssen meg nyújtva
Mezítelen hagyják.
8. Mélységes völgyeken sűrű fák ágait,
Éles karók gyaránt vagdolván hegyeit,
Magos kősziklákról reájok ugratják,
Szentek seregít.
9. Vas gerebenekkel testeket szagatják,
Tüzes cserepeken az után hurcolják,
Forró hév szurokkal, vagy forró olajjal,
Sebeket asztatják.
10. Holt testhez eleven nyújtózza köttetik,
Sötét mély boltokban éhen így tétetik,
Hogy enné holt testet, holott rút nyivektől
Maga is emésztetik.
11. Rostélyokon sütik, kövel agyon verik,
Hév forró ólom is szájokban töltetik,
Békák kígyók közé a rút büdös tóban
Némellyeket vetik.
12. És ezen mód szerint sok szép Iffiakot,
Nagy főúri nemből gyenge leányokot,
Ezerni ezeret láthatnál szenvedni,
Illy szörnyű kínokot.
13. Zöldellő gyümölcsfák ha így égettetnek,
Hogy nem a szárazak inkább emésztetnek,
Bűnösöknek kínja a szentekhez képest,
Mí lesz Isten tudja.
14. Akikre e világ nem érdemes szentek
Ezeket szenvedik; Te pedig a testnek
szüntelen kedvezvén éled világodat,
gondold meg magadat.
- A4. Nudata pendent viscera,
Sanguis sacratus funditur:
Sed permanent immobiles
Vitae perennis gratia.
- A5. Te nunc redemptor quaesumus,
Ut martyrur consortio
Iungas precantes servulos
In sempiterna saecula. Amen

15. Jámborok igazak akik sokat tűrnek,
Amint írva nagyon alig üdvözülnek,
Te midőn lelkedet sok bűnnel terheled,
hogyan üdvözülsz véled.
16. Mely szó, mely nyelv lehet aki meg mondhatna,
A dicső szenteknek, mi legyen jutalma,
Mert vannak folyó vér szép piros színekben,
Zöld laurus fejekben.
17. Jézus győzedelmes Mátyrok Ereje,
Adj rajtunk is tessék szent keresztnek jele,
Hogy szenvedés által dicsőségben hozzád
Minket is emelje. Amen.
- S5. Quae vox, quae poterit lingua retexere,
Quae tu martyribus munera praeparas?
Rubri nam fluido sanguine laureis
Ditantur bene fulgidis.
- S6. Te summa deitas, unaque poscimus,
Ut culpas ablvas, noxia subtrahas,
Des pacem famulis, nos quoque gloriam
Per cuncta tibi saecula. Amen

Hogy Náray a zenében is jártas volt, zenei tanulmányokat végzett, és plébánosként sokat tett egyházközségei zenei életének fellendítéséért, ez ismert tény a szakirodalomban,⁴¹ a most tárgyaltakból pedig kiderülhetett, hogy ő maga is költött énekeket, ami nemcsak a szövegek megformálását jelenti, hanem azok dalmáihoz is bátran nyúlt hozzá.

Összegezve elmondható, hogy Náray György pontosan ismerte a korában fellelhető énekes anyagot, változatos források álltak rendelkezésére, és használta is azokat: legendák, breviáriumi himnuszok, szekvenciák, kortárs költemények, melyekhez jó érzékkel nyúlt énekeskönyve összeállításakor. Mindezek fényében adott a feladat, ki lett jelölve egy lehetséges út, mely mentén lehet folytatni az énekek feldolgozását.

⁴¹ BÉKESI, *Magyar egyházi írók...*, 2. j. i. m., 6; SILL, *Csütörtök mezőváros...*, 2. j. i. m., 152–158.

Árpád-házi Szent Erzsébet legendája az Érdy-kódexben

Az első magyar nyelvű Szent Erzsébet ünnepére írt beszédünk a Karthauzi Névtelen 1526–1527 környékére datálható hagiográfiai gyűjteményének második nagy egységében, a *de sanctis* részben található, mely a *de tempore* résztől eltérően teljes szövegcsoport.¹ Köztudott, hogy az *Érdy-kódex* forrásai között elsőbbséget élveznek Temesvári Pelbárt obszerváns hitszónok sermógyűjteményeinek meghatározott részei, azonban a nyelvemlékkódexben szereplő Erzsébet-beszéd latin nyelvű variánsainak a feltárását és az átvételek pontos arányának a kimutatását Lábán Antal doktori értekezése² majd Timár Kálmán pontos kiegészítései³ sem mutatták meg. Ahogyan már Bárczi Ildikó is megállapította, nem egészen egyértelmű, hogy melyek azok a szövegrészek, amelyeknek forrásai pontosan beazonosítottak és melyek azok, amelyekre nem derül fény.⁴ A dolgozat elsődleges célkitűzése ezért az *Érdy-kódex* Szent Erzsébet-prédikációja latin nyelvű forrása-inak a vizsgálata, azonosítása.

¹ *Nyelvemléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok V, Érdy codex II. fele*, szerk. BUDENZ József, SZARVAS Gábor, SZILÁDY Áron, közzét. VOLF György, Budapest, MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1876, 476–487; *A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, vál., kiad., utószó, jegyz., MADAS Edit, Budapest, Magvető, 1985 (Magyar Hírmondó), 528–542.

² LABAN Antal, *Az Árpád-házi Szent Erzsébet-legendák irodalmunkban*, Budapest, Franklin Társulat, 1907, 110–124.

³ TIMÁR Kálmán, *Árpád-házi Szent Erzsébet legendájához*, Ethnographia, 21(1910), 193–200, 262–276.

⁴ „Lábán Antalnak az *Érdy-kódex* Erzsébet-sermójának megállapított forrásait megmutató táblázat leginkább abból a szempontból szorul kiegészítésre, hogy nem tűnnek ki belőle eléggé azok a szövegrészek, amelyeknek a forrására nem derül fény. A mindezidáig a latin forrás tekintetében feltáratlan szövegrészek megfigyelése nyomán megkockáztathatjuk, hogy a Névtelenünk Pelbárt mellett más prédikációs segédkönyvet is használt [...]”. BÁRCZI Ildikó, „*Idvességre igazgató példa, ez világnak megutálásában*” (*Szent Erzsébet követendő erényei késő középkori prédikációinkban*) = *Árpád-házi Szent Erzsébet: Magyar–német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*, szerk. GÁBOR Csilla, KNECHT Tamás, TAR Gabriella-Nóra, Kolozsvár, Verbum, 2009, 30–31.

A kutatást megkönnyítette Horváth Cyrill,⁵ Vargha Damján⁶ és Lábán Antal adataira támaszkodó *Sermones compilati* kutatócsoport online is közzétett listája,⁷ illetve a Bartók Zsófia Ágnes disszertációjának mellékletében szereplő részletes forrástáblázat.⁸ A Szent Erzsébet-beszéd megállapított forrásai a szakirodalmi adatok alapján: Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát és Johannes Herolt sermói, a *Legenda aurea*, a *Catalogus Sanctorum* és a *Sanctuarium seu Vitae Sanctorum* című gyűjtemény. A kijelölt források bizonytalanságra adhatnak okot, hiszen nem derül ki, hogy mikor fordul elő csak tárgyi egyezés és mikor szövegegyezés.⁹ Ezért a Szent Erzsébet-beszéde kapcsán a Karthauzi Névtelen fordítói és kompilációs technikájának munkamódszere csak úgy fejthető fel, ha alaposabban megvizsgáljuk és összevetjük a latin nyelvű nyomtatványokat a magyar nyelvű legendával.

Boninus Mombricitus itáliai humanista *Sanctuarium seu Vitae Sanctorum*¹⁰ című gyűjteményének Szent Erzsébetre vonatkozó beszéde, akárcsak a *Legendae sanctorum regni Hungariae in Lombardica Historia non contentae*¹¹ című mű is megegyezik Voragine¹² Erzsébet-életrajzával.¹³ Az *Érdy-kódex* teljes *de sanctis* részének és a felsorolt két nyomtatvány alapos összevetése alapján lehetne csak a művek közötti kapcsolódási fokot megállapítani. Tarnai Andor az *Érdy-kódex* és a *Legendae*

⁵ HORVÁTH Cyrill, *Középkori legendáink és a Legenda Aurea*, Budapest, 1911; *Pomerius*, Budapest, Singer és Wolfner, 1894; *Pelbárt és codexünk II*, Budapesti Szemle, 172(1891), 21–43.

⁶ VARGHA Damján, *Kódexünk legendái és a Catalogus sanctorum (Kódexirodalmi tanulmány)*, Budapest, Szent István Akadémiai, 1923.

⁷ *Sermones compilati* kutatócsoport honlapján elérhető forrástáblázat: <http://sermones.elte.hu/erdy/> illetve <https://bit.ly/3wf78RX> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

⁸ BARTÓK Zsófia Ágnes, *Az Érdy-kódex exemplumai*, Doktori disszertáció, Budapest, 2015, 305.

⁹ Vargha Damján kódexirodalmi megfigyelései néhol elnagyoltak, sokkal több párhuzamos forráshelyet jelöl meg egy-egy kódexszel kapcsolatban ld.: TIMÁR Kálmán, *Kódexünk legendái és a Catalogus Sanctorum*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1925, 241–248.

¹⁰ BONINUS MOMBRICTIUS, *Sanctuarium seu Vitae Sanctorum*, Milano, 1477. Novam editionem curaverunt duo monachi Solesmenses, 2 vol., Paris, 1910, 475–484; 664.

¹¹ *Legendae sanctorum regni Hungariae in Lombardica Historia non contentae*, Venitiis, 1498. OSzK digitalizált kiadása: <https://oszkdk.oszk.hu/DRJ/2199> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

¹² Jacobus a VORAGINE, *Legenda aurea, vulgo historia Lombardica dicta...*, Lipsae, Librariae Arnoldianae, 1850.

¹³ A *Legenda aurea*ból egyedül Erzsébet nevének a jelentéséről szóló passzust hagyták el (*Elizabeth interpretatur: Deus meus cognovit [...] in veritate Dei lucet, in bonitate Dei gaudet.*)

sanctorum regni Hungariae között tizenkét szent szerepeltetésének az egyezését mutatta ki.¹⁴ Boninus művének a használata kétséges, mindössze Remete Szent Pál legendájánál merülhet fel esetleges párhuzam.¹⁵ Nehezen feltételezhető, hogy Névtelenünk Erzsébet-beszédének a kompilálása során mindegyik nyomtatványt használta. Szövegösszevetéseim során egyetlen olyan részletet sem találtam, amely kizárólag az *Arany legenda* fordítása lehetne, minden esetben hasonló vagy megegyező rész Temesvárinál is előfordul, hiszen köztudott, hogy a *Legenda aurea* gyűjteménye az egyik fontos forrása volt Pelbártnak és Osvátnak is.

<p>Smyt nem gondol vala ez vylaghy kywl valo tyztölettel az nagy alazatuffaghnak meltofagaert: A' meel' rvhayaban az zent egyhazhoz ment mynt haza yewt azt ottan vala meely zegheen azzonyallatnak atta wr iftennek kedweert. (Nytár V. 481, 2–5.)¹⁶</p>	<p>[...] gestando ad ecclesiam vestimenta, quibus processerat, pauperibus tribuebat. (PA 96)¹⁷</p> <p>Deinde domum rediens vestimenta ipsa, cum quibus ad ecclesiam processerat, alicui pauperi mulieri tribuebat.</p> <p>(LegAur)¹⁸</p>
<p>Mykoron az wczan el menne egy agnew eelöl talalaa kywel fok yoot tett vala, es ez zent is azzont el be tazytaa az saarban azon ees naág eremmel halaat ada wr iftennek. (Nytár V. 484, 13–16.)</p>	<p>[...] dum etiam per quandam viam strictam lutosam super lapides ibi positos pergeret vetula quaedam, cui iam ante multa beneficia praestiterat, obviando cedere sibi recusavit, et ipsam in lutum detrusit. Sed ipsa ridens et gaudens vestimenta sua abstersit. (PA 96)</p>

¹⁴ Tizenhat ünnepből tizenkettő megtalálható az *Érdy-kódexben*. E szentek közül Szent Szaniszló és Szent István első vértanú testének a feltalálásáról szóló beszédek külön is érdekesek mert sem Temesvári Pelbárt, sem Laskai Osvát nem írt ezekre az ünnepnapokra sermókat. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Budapest, Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és kritika), 84–85. Ugyanezt idézi BARTÓK, *Az Érdy-kódex...*, 8. j. i. m., 19 (50. lábjegyzet).

¹⁵ VARGHA, *Kódexeink...*, 6. j. i. m., 28.

¹⁶ A táblázatban a pagina és sorszám van feltüntetve.

¹⁷ Pelbartus DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii de sanctis hyemales est aestivales*, Hagenau, 1507, <http://sermones.elte.hu/pelbart/> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

¹⁸ Jacobus A VORAGINE, *Legenda aurea, vulgo historia Lombardica dicta...*, Lipsae, Librariae Arnoldianae, 1850. A *Legenda aurea* magyar nyelvű fordítása minden esetben MADAS Edit, „Szent Erzsébet [november 19.]” <https://bit.ly/49lgvhB> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

	<p>Dum vero per quamdam viam strictam luto profundo plenam super quosdam lapides ibidem positos pergeret et vetula quaedam, cui iam multa beneficia obtulerat, super cosdem lapides transiens eidem cedere recusaret, ipsa in lutum profundum cecidit et surgens vestimenta sua gaudens et ridens abstersit. (LegAur)</p>
--	---

Johannes Herolt domonkos szerzetes *Sermones discipuli de tempore et de sanctis*...¹⁹ kezdetű számos kiadást megért, igen népszerű sermogyűjteményében szereplő Erzsébet-sermo a *Legenda aureának* tördelt, rövidített, többségében szószerint megegyező változata. Petrus de Natalibus *Catalogus sanctorum et gestorum eorum*²⁰ nyomtatványának forrásai között is szerepel – a *Speculum Historiale*²¹ mellett – a *Legenda aurea*, ám Johannes Heroltól eltérően összetettebb kompilációs technikával felépített Erzsébet-életrajzot ad közre. Egyetlen olyan részletet sem találtam a Karthauzi Névtelen Erzsébet-beszédében, mely Herolt Erzsébet-sermójának bizonyított használatára utalna. Petrus de Natalibus műve azonban szorosabb kapcsolatot mutat a kódexszel.²² Használatának a bizonyítására három esetben találtam példát:

<p>Az ydőben mykoron Criftus wr ffyw zyletethnek wtanna yranak Ezer keth zaaz tyz awaág kőzel hozyaa eztendőben Adateek ez zent meennyey magzat Magyar orzag bely Andras kyalriak az ew Iamborfaganak erdemes voltaert kynek annya vala</p>	<p>Helisabeth regis Ungarie filia soror belle qui post patrem regnavit ex matre Gertrude filia ducis normanie sorore Bertoldi patriarche aquileiensis ab annis puerilibus puerilia contempsit et</p>
---	--

¹⁹ Johannes HEROLT, *Sermones discipuli de tempore et de sanctis*..., Straßburg, 1499.

²⁰ Petrus DE NATALIBUS, *Catalogus sanctorum et gestorum eorum*, Venetiis, 1506. <https://bit.ly/3wdcHQK> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

²¹ Vincent DE BEAUVAIS, *Speculum historiale*, Venetia, 1494. <https://bit.ly/3uyQso6> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

²² Szűcs Kata Ágnes disszertációjában is utal erre: SZŰCS Kata Ágnes, *Árpád-házi Szent Erzsébet és Portugáliai Szent Erzsébet hagiográfiája: A kora újkorai szentkultusz kutatásához*, Doktori disszertáció, Szeged, 2019, 37–41.

gertrudis morwai herczeg leanya (Nytár V. 476, 29–33.)	infantili etate deo famulari cepit. (PetrNat)
Mykoron azert zent Erfebet azzon adotot volna hazaffagra Turingya herczegnek es zörzeteet zyzefeegről hazaffagra valtoztatta volna wr iftennek akarattyabol: Nem valtoztataa el ew zyweenek lelkeenek ayoytalfagaat (Nytár V. 480, 25–28.)	Cum vero ad etatem nubilem pervenisset: a patre suo licet inuita tradita est in coniugium ludouico lantgrauio turingie. Que licet mutaverit statum: non ideo mutaverit affectum. (PetrNat)
leen kedeeg temeteefe Nemeth orzagbely Markbwrban: mykoron yrnanak wr ffyw zyletethnek wtanna Ezer keth zaaz hamyncz egy eztendoben dycheertethween mynd ez ydeyglen Nagy fok yegyekkel choda teetelekkal es yrgalom teetelekel... (Nytár V. 487, 12–19.)	Sepulta est in castro margburch allemanie signis et prodigiis multiplicibus clarens. (PetrNat)

A Karthauzi Névtelen három ismert legendát ad közre Erzsébetről: a rózsacsoda, a *leprosus* és a köpeny-csoda történetét. Az *Érdy-kódex* Erzsébet-beszédének legendaelemeinek legpontosabb latin nyelvű párhuzamai Temesvári Pelbárt 96. számú beszédében találhatóak. Laskai Osvát esetében bár a legfontosabb legendarészletek ugyan szerepelnek, de csak tárgyi egyezés figyelhető meg.²³

Törteneek egy napon mykoron nagy hydegh volna hogy wgy mynt senky ne lathnaa vynne apro maradekokat az vaar kapwya eleeben az zeghenyeknek es yme elől talalaa az ew attya chodalkozwan raytta ennen maga myt yarna es howa fyethne megh zoloytaa ewtet ffyam erfēböt howa meegy myt vyzz. Az nemes kyal leanya myeert felette zemeerrmes Vala nagyon meg zeegyenlee magaat es megh yyede es nem twda feelelmeben eegyebet myt felelny ym ro faat vyzök az ew attya kedeeg	Denique fertur, quod ciborum reliquias aut panum fragmenta reservans, pauperibus ad castrum illud pro elemosyna petenda accedentibus in suo gremio parvula Elisabeth deferebat distribuendo. Quadam autem vice casu a patre, scilicet rege Andrea occurrente est deprehensa, qui mirans, quod sola parvula Elisabeth sine comite ancilla curreret versus castrum portam, vidensque eius gremium fore repletum, interrogavit, quo curreret, et quid in gremio portaret. Illa pertimescens patris iram dixit se rosas collectas portare. Tunc pater sciens, quod pro tali tempore hiemali non invenirentur alibi rosae,
---	---

²³ Az *Érdy-kódex* és Laskai Osvát sermógyűjteményei közötti kapcsolat meglehetősen bizonytalanak tűnik. Az exemplumok között sem található olyan, ami Laskai Osvátra utalna. Elképzelhetőnek tartom, hogy Laskai dogmatikai és morálteológiai hangsúlyossága miatt nehezebben ültethető át magyar nyelvre, ezért élvezhetett fordítói szempontból Pelbárt előbbséget.

mynt ezős ember meg gondolaa hogy nem volna rofa vyragnak ydeye hozyaa hywaa es meg lataa kelebeet haat mynd zeep rofa vyraag: az azzyw apro porteka. O nagy artatlanfaag, O zeplötelenfeeghnek halhatatlan malazttya yme az aldót meennyey kyral nem hagyaa az ew zerelmes zolgalo leanya bezeedeet hamyffagban, hogy zemeermöt ne vallana de ynkaab zentffeegees voltaat ifteny yrgalmaffaag köwethnee. Azt lathwan az ew attya el chodalkozeek raytta. Ez leanzo ha eelhetend vala my naggyaa leezen. Annak okaert nem akaraa mywelködetyben meg bantany lathwan hog mynd lelky ayoytatuffagaban mynd yo mywelködetyben Criftus Iefufnak ayoytatus zolgalo leanya volna. (Nytár V. 477, 9–28.)

putavit, quod illa ex timore mentiretur. Dixit ergo: „Ostende mihi has rosas in gremio tuo!” Cumque vi quadam pater illius gremium aperuisset, ecce divino miraculo omnes illae elemosynae conversae in rosas pulcherrimas visae sunt. Tunc pater admirans cognita rei certitudine gratias cum lacrimis egit Deo, et dixit: „Vere si haec puellula vixerit, aliquid magni erit.” Nam magnae sanctitatis est signum in pueritia, scilicet facere miraculum, ut patet etiam in sancto Benedicto. Quo miraculo Deus ostendit, quod elemosynae Elisabeth forent sibi gratiae, et in conspectu angelorum delectabiles, ut rosae odoriferae. (PA 96)

Quadam die dum reliquias panis et aliorum, quae de prandio remanserant, in vestimenti gremio pauperibus deferret, cui obvians pater quaerit, quid habet in vestimenti gremio, quae perterrita dixit se portare rosas, quas cum pater vellet videre, ecce nutu Dei omnes ciborum reliquiae versae sunt in rosas pulcherrimas et odoriferas. Quam rem pater postea cognoscens benedicebat Altissimum in suae filiae sanctitate. (OS 108)²⁴

Unde legitur, quod cum adhuc esset puella in domo paterna, reliquias porrigebat egenis. Hoc facienti semel obiavit rex, pater eius, interrogans, quid haberet in gremio. Quae respondit: "Rosas " inquit " habeo." Et ille: "Ostende mi carissima filia!" Quae aperiens sinum reliquiae ciborum conversae sunt in rosas pulcherrimas. (OS 109)

²⁴ Oswaldus DE LASKO, *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*, Hagenau, 1499.

A *leprosus-csoda* (kereszt-csoda) története Johannes Herolt Erzsébetnek szentelt sermojában és exemplumai²⁵ között is szerepel, bár ott a történet szereplője egy meg nem nevezett nemes asszony.²⁶ A *Tihanyi kódexben*²⁷ és a *Guary-kódexben*²⁸ is szerepel ez a csoda, de azoknak a forrása nem Temesvári Pelbárt. Az *Érdy-kódexben* szereplő leprosus-csodán viszont számos ponton Temesvári fordítása figyelhető meg, egy helyen tér el tartalmilag a latin nyelvű forrástól, a feldült férj nemcsak a leprásra, hanem a feleségére is kardot akar emelni.

<p>Törteneek egy napon mykoron wra hon nem volna: hogy wndok pokloft megh ferezte ennen hazaban es nywgotaa el ew wranak wrffyw agyan keth lepődew közöt: Es azon közbe ywta haza az ew vytez wra yme nagy bozzw panazzal eleyben efcenek az yreegők kezdeeg nagy erőffen vadolny az zent azzont hogy tekozlo volna es nem tartanaa takarekofon ew wranak yozagaat zolgayt ees megh őnee ehel zomeehal es myndeneftewl foghwa gonoz eeletw volna Mondanak annak felette ha kedeeq nemes wram zawnkat nem hyszōd meen el be agyas hazadban es egy nagy zernyw wndokfagus pokloft talalz wrffyw agyadon nywgodny. Am laffad ha mynd eellyen zeertelen dolgokat el keel enghedny Mykoron az iambor wr azt</p>	<p>Nam fertur, quod cum tot et tam ardua pietatis opera faceret, aemuli eam prodigam reputantes apud maritum accusarunt. Cum ergo ille permotus fuisset animo contra Elisabeth, accidit quadam vice, quod absente marito quemdam leprosum Elisabeth balneavit, et super lectum mariti posuit dormiendum. Et ecce marito superveniente aemuli coeperunt murmurare de hoc. Ad quod iratus vir suus irruit in domum, et super lectum repente gladio evagiato accurrit, ut occideret illum in lecto iacentem.</p>
--	---

²⁵ *Legitur quod cum quaedam mulier nobilis consueta esset recipere pauperes et servire eis manibus propriis et abluere pedes eorum invito marito suo. Cum semel invenisset pauperem ante ianuam, mirabiliter ut videbatur, afflictum ex ulcerosum, introduxit eum in domum suam viro eius absente et cum peteret balneum, paravit illi; qui cum diceret post balneum quod non posset quiescere nisi in molli lecto, posuit eum in cameram suam. Cum autem vir eius veniret ex imoroviso, cameram subito intrasset et in lecto uxoris inveniens praedictum infirmum quem cum crederet adulterum et vellet eum ex impetu irae suae occidere, super lectum eius apparuit ei Dominus in eadem forma qua pendeat in cruce dicens: Quid me persequeris qui haec pro te passus sum et haec vulnera et mortem propter tuam salutem pertuli. Cum autem perterritus et prostratus in coelum oculos erigeret et oraret postea nihil invenit et sic conversus ad dominum bonus hospes et pius pro pauperum factus est, et quesivit ab uxore quae ei omnia narravit. Johannes HEROLT, *Promptuarium exemplorum Discipuli* [...], Venezia, 1599.*

²⁶ Ennek a legendának egy rövidebb, tárgyában hasonló történet található *Catalogus Sanctorum* II. Leó pápa ünnepére írt sermóban: *Quadam autem die dum pauperem leprosum susceptum in suo lectulo collocasset: et cubiculum secreto clausisset postmodum rediens et cameram aperiens, atque pauperem minime reperiens, intellexit se Christum in pauperem suscepisse.*

²⁷ Nytár VI, 9, 23–38; 10, 1–7.

²⁸ Nytár XV, 142, 1–33.

<p>hallotta volna meg yndwla raytta es nagy hertelen mezeytelen fegywreed ragadaa mondwan: my dolog ez a kyt hallok ha ymaran yozagomat nem kymelly awagy ennen magamat kymellene. Nagy haraggal be ytee az aytoot hog mynd az pokloft megh olye mynd az zent azzont le vaghya. Es mykoron ffeel emelte vona az lepodo: lataa haat yme az aldot meg fezwit lefus Criftus nagy veerbe kewerodween, Fekzyk az agyon. Ottan megh rettene es bochanatot keere twle es el enyezeek Criftus Iefus ew eloe. Az zent azzon feleffeegetwl meg azonkeppen bochanatot keere nag fyrwan es aldomaft ada ewneky myndenre zabaddon mwkalkodny: (Nytár V. 481, 27–38; 482, 1–11.)</p>	<p>Quo pervento abiciens linteamen, vidit ecce Christum Iesum in cruce affixum et cruentatum iacere in lecto, et territus veniam petiit, ac potestatem dedit Elisabeth, ut faceret omnia salutifera. (PA 96)</p> <p>Unde legitur, quod quadam vice absente marito quemdam leprosum posuit ad lectum mariti sui. His quoque peractis superveniente Lantgravio, quidam sibi revelabant, ipse sibi ex stupore, et vehementia, et ira irruebat in ostium cubilis, et dum crederet invenire hominem immundum. Vidit ipsum Jesum Christum in cruce affixum et cruentatum, quo viso dedit ei testamen agendi omnia, quae honorem Dei respicerent, et animae salutem efficerent. (HeroltSerm)</p>
---	---

A harmadik a ruha- vagy köpeny-csodaként ismert legenda, melyet a Névtelen szintén Temesvárihoz hasonló módon mesél el, az alábbi különbséggel: az *Érty-kódex*ben: *egy jobbagyfiú Rómában menve tér be az herceghöz*, míg Temesvárinál: *egy Rómába vezető újtjáról egy magyarországi bárót fogad Lajos*. Laskainál szintén szerepel ez a legenda, de a Névtelen közvetlen forrásaként nem mutatható ki.

<p>Törteneek hogy Egy Iobagffyw romaban menne teree be az herceghöz myeert hogy wtaban volna hogy lathatnaa az zent azzont ky olyan nagy yo hyr yarna. Es az Iambor herceg nagy yo keddel fogadaa. Es mykoron is lakoznaa keree az wr ffyw hogy erdemlenee lathatny zent erfebeteth. Ottan neky yzene az ew wra, hogy yewne</p>	<p>Post haec accidit, quod quidam baro Hungariae advenisset Romam profecturus per illam viam, quem dux laetissime suscepit. Ille autem petivit ducem, ut videre mereretur hanc sanctam, de qua multa et magna insignia sanctitatis audierat. Dux ergo hoc annuit, et mandavit sanctae Elisabeth per internuncium se praeparare et exire, sed illa respondit se non licere ostentare, tum quia laudes fugiebat humanas, tum potissime</p>
---	--

alaa hozyayok. De zent Erfebet felele hogy nem volna zykfeeg oka vala mert ez vylaghy dycheeretöt nem kywan vala ma-fod kedeeg, mert tyztöffeegre valo rwha ötözety nem vala. Efmeg neky yzene az ew wra hogy eegyebet benne ne teenne, Az zent azzonnak nem leen myt tenny. el be meene hamar ymatkozo Cellayaban, es mykoron ymatkozneek yme wr iftennek angyala es eegy zeepfegeew rwhaat es nagy draga kewekboł fyzöt Coronaat hoza ew-neky es monda hogy wr iften kyldötte volna. Es nagy eedes halaa adaffal es kenyhwllataffal reea vewee es leanywal el wra eleyben nyomotek nagy tyztöffeeggel es el amelkodonak mynd közönfeeggel zyneenek zemelyeenek zawanak es ötözetynek zeepfegeen es eekös voltan es bwłchw veetelle efmeg Cellayaban meene Es az vendeegot nagyon dycheereek wr iftent es az zent azzont mert byzon Criftus Jefufnak zerelmes leanya volna (Nytár V. 482, 11–31.)

quia omnibus ornamentis erogatis in pauperes non habebat, unde decenter ad honorem viri sui indueretur, et confusionem mariti timebat. Iteratis autem a marito mandatis interius cubiculum intravit et oravit, et ecce angelus Domini astitit, et vestem pulcherrimam cum corona sibi praesentavit a Domino missam ac induit, progressa autem cum ancillis ad domum convivii venit, et in eius aspectu faciei et indumenti omnes mirati sunt, quia fulgere videbatur ex angelico conspectu, et ipsa coepit eis loqui de amore Dei tam suavia, ut omnes essent in auditione verbi attoniti et mente suspensi, et finito sermone valedicens rediit in camera, et omnes Deum laudaverunt. (PA 96)

Nam quidam dux iter agens per Turingiam, lantgravius Ludovicus illi obviam processit rogans, ut ad castrum suum declinaret. Qui sequi nullatenus voluit, nisi sibi promitteret, ut devotam coniugem suam illi ostenderet, cuius sanctitatis fama mundum repleverat, quo promisso dux cum duce et milites cum militibus tenentes dexteris consolantur. Interim hora prandiidum cibi allati fuissent, ait dux: "Non comedam, neque bibam, nisi prius dominam Elizabeth videam." Mandat igitur vir eis, ut domina Elizabeth ad convivium procedat. Quae coepit cogitare, quid ageret, eo, quod decenti veste careret, quos in usus pauperum erogaverat, ideo illac ire distulit. Sed vir suus de mensa surgens et ingressus in cubiculum coniugis eam dure reprehendit, cur ad eius mandatum venire contempsit. Illa vero pie excusans se statim ituram promisit, viro suo emisso se prostravit in oratione cum lacrimis petens Deum, ut mariti sui honori provideret. Et ecce angelus Domini deferens ei vestem de auro contextam, gemmis et lapidibus ornatam et coronam auream dicens: "Accipe, sponsa Christi, has vestes et coronam, quas rex angelorum tibi

	<p>misit, quia elemosynae tuae venerunt in memoriam coram Domino." Quibus induta egressa est ad convivium admirantibus puellis, unde vestem talem haberet, cum omnia scirent pauperibus erogata. In mensa quoque sua gratiositate et colloquio divino hospitem ducem magis refecit, quam exquisitis dapibus, de qua dux ipse valde aedificatus laetus abibat ad propria. (OS 108)</p>
--	---

A Karthauzi Névtelen Temesvári Pelbárt sermójának jelentős részét átszerkesztve fordítja. A 96. sermo *thema-idézetét* (*Mulier gratiosa inveniet gloriam*) a Névtelen a beszédébe belesimítja, argumentációs eszközként használja. Temesvári a műfajnak megfelelően a *thema-idézet* részekre bontásával (*partes, membra*) további alpontokat alakít ki (*subdivisio*), hogy a *thema* meghatározott értelmi egységeit kifejtse (*dilatatio*). A felosztási mód a *divisio per verba*, az idézet szavainak az elkülönítése alapján történik:

- I. Primo de divinali gratiositate, cum dicitur: *Mulier gratiosa*
- II. Secundo de meriti fructuositate, cum dicitur: *Inveniet*, scilicet meritis quaerens
- III. Tertio de praemii gloriositate, cum addicitur: *Gloriam*, scilicet caelestem

Az *Érdy-kódex* Erzsébet-beszédében szerkezetileg Pelbárt 96. sermójának első egységének alpontjait fordítja:

- I. Circa primum de gratiositate divina...
- I.1. Primus effectus abominatio offensionis, quia gratia et peccatum vel culpa sunt contraria.
- I.2. Secundus effectus est poenitentia verae humilitationis.
- I.3. Tertius effectus est contemptus mundanae vanitatis.
- I.4. Quartus [effectus] est diligentia devotionis et arduae operationis.

A kompilációnak köszönhetően a beszéd új *ordinatio*ra épül, a *divisók* és *distinciók* válogatása és kiválasztása és azok alegységeinek a megalkotottsága a következőképpen történik: a Névtelen az első *divisiót* és azoknak alpontjait fordítja kisebb-rövidebb megszakításokkal, fordítása pontos, a latin szöveget alaposan követi. A negyedik alpontban egyetlenegy eltérés figyelhető meg, ugyanazt a citátumot a karthauzi szerzetes Szent Ágostonnak, még Temesvári Pelbárt Nagy Szent Gergelynek tulajdonítja. A Karthauzi Névtelen Szent Erzsébet ünnepére írt beszéde a latin nyelvű *thematikus sermo* műfaji kereteit szétfeszíti, a latin nyelvű sermók retorikai stratégiát, formai és elméleti kritériumait a magyar nyelvűség felülírja.

<p>De kerdhetne vala ky lelky tanwfageert mynemew yegókból yfmetetyk meg az malaztus leelő Doctoroknak mondafok zereit ymez neegy yeles dologbol. Elfew iften ellen valo gonoz mywelkódetnek wlatattyabol, mert wgy mond rola zent Ber. yghen zoroſſ embernek ew zywe femy ket ellenkódeu allat oda nem ffeer thwdnya ylyk iften es erdegh, zent Gergel doctor meg wgy mond foha addiyglan myg bynbe lakozwnk es eelwñk wr iften es az ew zent malazttya my hozyank nem yew, azeert ha azt akarya ember hogy malaztus leégen. mynt meergóſt es az Iaſpyf kegyot mynden fórtelmet el tawoztaſſon, (Nytár V. 478, 14–23.)</p>	<p>Circa primum de gratiositate divina quaeritur, unde vel ex qualibus effectibus probari valet, quod sit Deo gratiosa anima fidelis quaelibet, sicut et beata Elisabeth. Ad quod respondetur secundum doctores et Scripturas, quod hoc probari et agnosci valet praecipue per quattuor clariores effectus gratiae vel signa, quos facit in anima, in qua est. [...] Primus effectus abominatio offensionis [...]. Unde Bernardus: Angustum est cor humanum, non possunt simul in eo cohabitare Deus et diabolus. Et Gregorius: Non potest in nobis habitare Deus et gratia eius, quamdiu peccati desiderii deservimus. [...] Unde homo gratiosus quasi a facie colubri fugit et horret peccatum, plus quam omnem mortem corporalem. (PA 96)</p>
<p>Mafod yegy kyben malazt vagon mykoron ennen magaat eremeft meg alazya az ifteny zolgalattra es penitencia tartafra bator byntelen leegyen ees. (Nytár V. 478, 23–25.)</p>	<p>Secundus effectus est poenitentia verae humiliationis. Nam ubi Dei gratia advenit, ad poenitentiam veram humiliat et Dei servitatem. (PA 96)</p>
<p>Harmad yegy kyben iftennek malazttya vagon mert ez vylagot myndden yawywal femynek twggya, es mynd hatra hannya kyroſſ wgy mond zent gergel doctor. Mynd addegian eedes es gyenyerwfeeges mygh ember vele eel es az leelkyeket nem koftolta De mykoron az leelkyeket meg koftolangya ottan myndden tefty, es ez vylagy dologh yzetlen leezen es dohoz mynt az ganee zent Agoſton meg wgy mond az malaztban eelſleeknek femy nem eedes chak az wr iften (Nytár V. 478, 33–38; 479, 1–3.)</p>	<p>Tertius effectus est contemptus mundanae vanitatis. Ideo Gregorius super Ezech. dicit: <i>Dulce est esse in humanis rebus, sed ei tantummodo, qui spiritualia non gustavit. Gustato autem spiritu desipit omnis caro.</i> [...] Item Augustinus super Ps. XXVI.: <i>Nil dulce est praeter Deum</i> (scilicet animae in gratia exsistenti). <i>Ideo quicquid mihi – inquit – Deus dare vult praeter se, auferat totum, et det mihi se.</i> (PA 96)</p>
<p>Neegyed ifteny malaztnak yegyve mykoron embernek zywe lelke bwzgoſſagus ifteny ayoytatuffagban feródyk es wntalan mwkalkodhatyk iftennek tyztóſſegeere Erroſſ wgy mond zent Agoſton doctor at wr iftennek ew malaztus zeretety vala hol vagon nem yl vezteg, Nem</p>	<p>Quartus [effectus] est diligentia devotionis et arduae operationis. Nam ut Gregorius homilia XXIII. dicit: <i>Amor Dei, scilicet gratuitus, non est ociosus, operatur enim magna, si est, si vero operari renuit, amor non</i></p>

refth Nem heewolkodyk: De nagy mwkaat tezen erőffen dolgót chelekodyk, ha kedyglen nem akar mwkalkodny, haat ott nynchen wr iftennek zeretety es kellemetes malazttya (Nytár V. 479, 3–10.)	<i>est, probatio ergo dilectionis est exhibitio operis.</i> (PA 96)
---	---

A Karthauzi Névtelen Erzsébet-napi beszéde szinte minden idézetének a forrása Temesvári Pelbárt sermóiból származik. A bibliai locusok közül egyedül egy Lukács evangéliumi rész nem szerepel Pelbártnál.

Az elfőrfől wgy mond wrwnk Iefus az zent ewangeliomba Ha ky enghemet es az en bezedymet zeegeyenlenny. Azt embernek ffya ees zegenly erched meg yfmerny az zenz a gyaloknak elötte (Nytár V. 478, 25–28.)	Nam qui me erubuerit, et meos sermones: hunc Filius hominis erubescet cum venerit in majestate sua, et Patris, et sanctorum angelorum. (Lc 9,26) [...] qui autem negaverit me coram hominibus, negabitur coram angelis Dei. (Lc 12,9)
---	--

Az *Érdy-kódex* Szent Erzsébetre vonatkozó beszéde egy olyan hibrid hagiográfiai szöveg, mely alapvetően a prédikáció és legenda műfajiságát ötvözi, egyetlen terminussal nehezen körvonalazható, ahogyan az egész gyűjtemény sem. Különböző műfajú szövegegységekből épül fel, ezért egyszerre értelmezhető perikópáskönyvként, középkori értelemben vett posztilláskönyvként, skolasztikus prédikáció-gyűjteményként és legendáriumként is.²⁹ Célközönsége nem egy adott kolostor vagy szerzetesrend, művét egyértelműen a latinul nem tudó egyházi férfiaknak és nőknek ajánlja, ahogyan ezt a latin nyelvű prologusban is megfogalmazza: „Egyre több laikus testvér és különböző rendbeli apácák jogos igénye és kegyes biztatása ösztönzött. Közöttük küzd az én édestestvérem maga is, Krisztusnak szentelve, a szent fátyol alatt. Az ő szükségükön megkönyörülve,

²⁹ MADAS Edit, *Magyar nyelvemlék-kódexek és a könyvnyomtatás*. Elhangzott előadás: *Az értelmezés hatalma III. A kora újkorai kéziratos nyilvánosság működésének módszertani kihívásai és tanulságai, 2017. március 29-én*. Az előadásról készült felvétel: <https://bit.ly/3SOUy6> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.) Az *Érdy-kódex* műfaji megjelöléseként Bartók Zsófia a német irodalomtörténetből kölcsönzött *plenárium* terminust is használja: BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódexről az Érdy-kódexig*, Budapest, Argumentum, 2021, 134–137.

az ő érdekeiket kívánom szolgálni.”³⁰ Nehezen feltételezhető, hogy a karthauzi szerzetes liturgikus vagy iskolai használatra, illetve klérust segítő prédikációs segédkönyvként állította volna össze művét. Használati célja elsősorba vallásos elmélyülésre, felolvasásra és magánáhitatra szolgáló olvasmányként határozható meg.

A Nyelvemléktár V. kötete alapján a 479. pagina 19–38. sor és a 486. pagina 1–29. sorától eltekintve a beszéd latin mintáit azonosítottam. A felsorolt két szövegrészlet latin variánsait nem sikerült megtalálnom, bár ezek a Szent Erzsébet legendáit nem érintik, mégis az argumentáció fontos részét képezik, az egyik a *szüzesség-menyegzői ruha* értelmezése, a másik *ars moriendi* műfajába sorolható rész a *jó halálhoz vezető út „lépcsőfokainak/ szakaszainak”* magyarázata.

A Karthauzi Névtelen Erzsébet ünnepére írt beszéde példaértékű, utánzásra méltó életet közvetít az evangélium tanítása által meghatározott viselkedési mintát nyújt. A beszéd három fejezetből áll, három hagiográfiai modellt mutat be: szüzesség, házasság és özvegység. Az első és a harmadik egység némileg hosszabb, mint a középső rész. Nem rejti el a Névtelen Erzsébet házasságát, mégis a hangsúly mindvégig a *virginitas* eszményéből fakadó *castitas* vagyis a tisztaság erényén marad. A *puer senex* toposzán belül emeli ki Erzsébet szüzességi fogadalmát, a *virginitas* ideálját pedig tovább erősíti a szülői engedelmességből kötetett házasság többszöri kiemelésével.

<p>Lathwan azert hogy az zent zyzeffeegeben megh nem maradhatna yollehet nagy lelky banattal es keferwfeeggel az ew tyztewlendew attyanak enghedelmes leewen: wr iftennek zent parancholattyat ees bel tellyefoithween nagy ifteny feelelemmel es alazatoffaggal reea meene. Nem bynnek gyenyerwfeegeert De az kyraly magzatofffagnak nyomdokaert es az harmyncz dychofteegees koronanak meltofageert kyt az yo es ygaz hazaffagban Iamborwl es tofween zereent eeloknek zerzoť wr iften (Nytár V. 480, 9–17.)</p>	<p>Ipsa autem fuit nupta landgravio Thuringiae duci, non causa libidinis, quia castitatem virginalem servare optaverat, sed compellente patre consensit praeecepto invita, quod Deus sic ordinavit, ut esset in sanctitatis exemplum coniugatis. (PA 96)</p>
--	--

³⁰ Madas Edit fordítása. *A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, Budapest, Magvető, 1985, 9. *Nouam modo wlgari volens cudendi (?) materiam Quapropter et A nonnullis conuerfis vt et sanctimonialibus diuerforum ordinum tum necessaria, tum deuota tractus admonicione inter quas et nostra naturalis germana sub sacro velamine crifto dedicata militat Quarum necessitatibus ac vtilitatibus morem cupiens gerere et conpati* Nytár IV, Budapest, 1876, XXIII. (sorszám: 8–13.)

Erzsébet házasságáról szóló fejezetben a hangsúly elsősorban a szent devociós cselekedetein van: böjtölésén, önmegtartóztató életén, aszketikus gyakorlatain.

<p>Gyakorta beytölt vygyazot es ymatkozot fyrwan ohaythwan mynd eetzaka Gyakortaa ennen maga magaat Neha kedeeagh leanywal ees Cellayaban oſtorral vezzoſwel gyettrette ew genghe teſteet Criſtufnak kennyaert (Nytár V. 481, 5–9.)</p>	<p>Nam corpus tam sedule vigilando in oratione ac ieiunio maceravit [...] noctes insomnes in orationibus perducebat [...] Item per ancillas in cubiculo fortiter se verberari faciebat saepius, ut Salvatori flagellato vicem rependeret. (PA 96)</p> <p>Sancta Elisabeth ieiunebat, et carnem per ancillas verberari faciebat. (PA 98)</p> <p>[...] ut corpus suum vigiliis, disciplinis et ieiuniis maceraret. Saepe etiam per manus ancillarum faciebat se in cubiculo fortitor verberari, ut Salvatori flagellato vicem rependeret [...]. (LegAur)</p> <p>[...] corpus mortificabat vigiliis et ieiuniis, nonnumquam etiam per manus ancillarum in cubiculo se faciebat fortiter verberari, ut flagellato pro se Christo vicem rependeret. (OS 108)</p> <p>Corpus quoque suum artissimis ieiuniis macerabat [...]. (PetrNat)</p>
---	--

Özvegységének megfogalmazása hasonlatos a szüzesség állapotának a leírásához, a tökéletes özvegyi lét pedig egy második szüzességi fogadalomként értelmezhető, melynek központi része a *sponsa Christi* motívumának a hangsúlyozása látomásain keresztül. Temesvári (és Laskai) sermóit követve Erzsébet ferences harmadrendi voltát is kiemeli. Ez olyan szempontból nem meglepő, hogy az *Érdy-kódex* olvasóközönségéhez ez az életállapot közelebb állhatott, ha a fiatal szerzetesjelöltekre gondolunk, másrészt a házasság hagiográfiai diskurzusa nehezebben is körvonalazható, mint a szüzességé.³¹ A különböző életállapotok hierarchikus eszményítése Temesvári által a Karthauzi Névtelennél is megjelenik. A magvetőről szóló példázat alapján Jeromos a női nem ordóit hierarchikusan integrálta: bár ugyanabból a földből nő ki ugyanaz a vetés, mégis százszoros termet a szüzesség, hatvanszorosat az özvegyiség, harmincszorosat a házaseslet

³¹ Stephanie HAARLÄNDER, *Zwischen Ehe und Weltentsagung: Die verheiratete Heilige – Ein Dilemma der Hagiographie = Elisabeth von Thüringen und die neue Frömmigkeit in Europa*, hrsg. Christa BERTELSMEIER-KIERST, Frankfurt, Peter Lang, 2008, 211–229.

hoz.³² Árpád-házi Szent Erzsébet élete lehetőséget adott, hogy személyén keresztül – e példázat által – mind a három életállapot érdemeit felmutassák és követendő mintaként a hívő emberek elé állíthassák.

<p>De vala ky ez harom nemes zerzetben ky mwlyk annak helye erdeme es koronaya leezen wr iftentwł kynek byzonfagus fundamentomaat meg talallyok az zent ewangeliomba. Math. XIII. hol ott ennen maga Idwezöytenk ky feyezee mondwan: Nemeely az magok között ezeek yo tyzta földben es ffeł neweködween, nemelly boza harmyncz gymelchöf. Nemelly hathwant Nemeł' kedeeğh zazat (Nytár V. 485, 14–20.)</p>	<p>Pro declaratione notandum, quod sicut doceret Christus Dominus Mat. XIII. [...] Unde Christus dicit, quod <i>semen cecidit in terram bonam, et ortum fecit fructum, aliud tricesimum, aliud sexagesimum, aliud centesimum.</i> (PA 96)</p>
--	---

³² *Centesimus et sexagesimus et tricesimus fructus, quamquam de una terra et de una semente nascatur, tamen multum differt in numero. Triginta referuntur ad nuptias; [...] sexaginta uero ad uiduas [...] porro centesimus numerus [...] circulum faciens exprimit uirginitatis coronam.* HIERONYMUS, epist. 49,2f. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 54.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Xavéri Szent Ferenc verses fohászáról

Egy népszerű verses ima magyar nyelvű szövegváltozatai

Xavéri Szent Ferenc (1506–1552) jezsuita szerzetes, Kelet apostola, életével bizonyította, hogy az eredményes misszióhoz egyszerre van szükség széleskörű ismeretekre és nagyon nagy odaadottságra. A 17. század közepétől gyorsan elterjedt egy (névéhez kapcsolt) rövid ima, amely mély istenszeretetének tanúja. A kereszten függő Krisztus és az előtte térdelő Xavéri Szent Ferenc témájú metszetet szemlélve sokan imádkozták ezt a barokk korban.¹

¹ A metszetet az alábbi kiadványból másoltam:

Vade mecum, sive viatoris Christiani Raphael, suggerens documentorum moralium numerum triginta trium trigesies ter acceptum [...] collectore Tobia Christiano, Molshemii, Straubhaar, 1670.

Xavéri Szent Ferencet a rendalapító Loyolai Szent Ignáccal együtt 1622-ben, 400 éve avatták szentté. A legtöbb európai egyetem bölcsészeti karának (így a nagyszombati, majd pesti egyetemének is) ő volt a védőszentje. Ünnepnapját december 3-án tartották.² Tiszteletének emlékei közül egyetlen, neki tulajdonított ima magyarországi, főleg magyar nyelvű újkori jelenléte vizsgálatom témája. *Xavéri Szent Ferenc imája*, fohászzkodása, szerelmes fohászzkodása, buzgó óhajtása, isteni szeretettől gerjedező öröme, szerelmes lelkének buzgó óhajtási, máskor *Az Úr Jézushoz*, *A megfeszült Jézushoz*, vagy funkcióba kerüléskor *Áldozási ima*. Sokféle címet adtak neki. Faludi Ferenc verseinek korai, autográf kéziratában *Az Úr Jézushoz* címmel ismert verse elé a fohász gyakori latin címét írta: *Affectus S. Francisci Xaverii*. Amióta Nagyszombatban rábukkantam Faludi korai autográf énekeskönyvére,³ foglalkoztat Faludi versének és Xavéri Szent Ferenc imájának viszonya.

Az imának nagy az európai, főleg ibériai szakirodalma.⁴ A 17. század közepétől egyre gyakoribb: imaként, énekként; megjelent metszet hátlapján, elmondásához búcsúengedély kapcsolódott, beépült színjátékokba, mondták litánia után, természetesen a Xavéri Szent Ferenc ájtatosságokon (officiumában, kilencedén), az imakönyvekben különböző helyen találkozunk vele.⁵ Mivel nem tapadt liturgikus alkalomhoz, nem rögzült a szövege. Ugyan imádkozták szentmisén, de nem

² Az ünnepi prédikációt ezen a napon (mint általában más karok és felsőfokú kollégiumok ünnepén) egy hallgató mondhatta el jutalomként. Vö. SZELESTEI N. László, *Oráció Szent Lászlóról az 1634. évi bécsi Szent László-napi ünnepségen = Zrínyi Miklós és magyarországi barokk költészet*, szerk. BENE Sándor, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum, 2021, 205–221.

³ SZELESTEI N. László, *Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban*, Magyar Könyvszemle, 115(1999)/3, 287–303.

⁴ Példaként két tanulmányt említek: Gabriel María VERD CONRADI, SJ., *János Nádasí SJ. (1614–1679): Su bibliografía hispánica y la difusión en Europa del soneto »No me mueve, mi Dios, para quererte« y su bibliografía Hispanica*, Archivo Teológico Granadino, 70(2007), 5–53; UÓ, *La »Regla de vida cristiana« de San Francisco Javier y el Soneto »No me mueve, mi Dios, para quererte«*, Archivo Teológico Granadino, 79(2016), 131–192. – Az általa idézett szakirodalomban is szerepel: Franciscus Xaverius DREBITKA, *Hymnus Francisci Faludi eiusque origo Hispano-Lusitana et »O Deus, ego amo te, nec...«*, Budapest, 1899, 5–48, 1 t. – Drebitka Ferenc magyar nyelvű tanulmánya: *Egy kis költemény nagy világtítja*, Az Angolkisasszonyok Eperjesi "Sancta Maria" Leánynevelő-Intézetének értesítője az 1907–1908. tanévben, 26(1908), 1–24.

⁵ Például a 17. század egyik legnépszerűbb imakönyvszerzőjének, a német jezsuita Wilhelm Nakatenus (1617–1682) imakönyveiben (*Gott, lieb ich dich* címmel – benne az umbsonst «ingyen» szóval) a 12 stációs keresztút előtti imaként (Wilhelm NAKATENUS, *Himnisch Palm-Gärtlein zur beständigen Andacht, und Geistlichen Übungen*, Köln, 1664, 517); a szentmisét követő imádságok záróimájaként (UÓ, *Coeleste palmetum variis officiis, litaniis, precibus, et Psalmis poeni-*

a szentmise szövegeként, hanem a hívek egyéni (esetleg közösségi) imájaként. Xavéri Szent Ferenc zsolozsmájának sem vált részévé. Ezt azért fontos megjegyznem, mert ha egy-egy imát, himnuszt a liturgikus események közvetlen kísérőjeként használnak, annak állandósulni szokott a szövege. Például Aquinói Szent Tamás *Pange lingua* kezdetű himnuszának ugyan több anyanyelvű változata maradt ránk, ám ezek híven követik a latin eredetét. Az újrafordításoknak és új változatok megjelenésének célja szinte mindig a pontosabb mintakövetés.

Más a helyzet azokkal az imákkal, énekekkel, amelyek úgy váltak népszerűvé, hogy többféle funkcióban léteztek. Ezek összegyűjtött szövegvariánsainál megállapíthatjuk a közös eredetet, de az egyes változatok eltérése sokszor túlmegegyezik azon, hogy az újabb változatot variánsnak nevezhessük. Most a Xavéri Szent Ferenc fohászákat máig nagyon gyakran elhangzó ima 17–18. századi magyar nyelvű szövegváltozataira és amennyiben kideríthető, közvetlen eredetükre koncentrálok. Igyekeztem minél több szövegváltozatot összegyűjteni, de teljességre nem törekedtem. Felvillantom a Magyarországon elterjedt latin és német változatokat is, amennyiben azok a magyar fordításokkal kapcsolatba hozhatóak.

Xavéri Szent Ferenc fohását latinul (prózai és verses fordításban is) először Nádasi János (1614–1679) kiadványaiban olvashatjuk.⁶ 1657-ben a jezsuiták halál előtti imái közt *Non me movet, Domine* kezdetű (I. sz.) közölte prózai változatát.⁷ Ugyanez fordul elő az 1660-ban megjelent *Diurnum divini amoris* című kötetében.⁸ 1668-ban Xavéri Szent Ferenc kilencedének imái között háromféle változatot is találunk. Az imént említett prózai szöveget a második napi imák közt, a *Nec gaudiorum aeternitas* kezdetű verses változatot a hatodik napra helyezte el Nádasi, az ugyancsak versben fordított, és a később általánosan elterjedt és anyanyelvekre

tentialibus etc., Coloniae, 1684, 447: *O Deus, ego amo te*); Magyarországon kiadott imakönyvekben: *Kurzer Begriff des himmlischen Palm-Gärtlein, mit Zufügung sonderbaren Andachten, bey etlichen Bildern: sambt der neun dienstägigen Andacht zum Heil. Antonio von Padua*, Cashcau, 1737, Novena Pádusi Szent Antalról, annak végén.

⁶ Az előfordulásokat leírta: VERD CONRADI, *La »Regla de vida cristiana« de San Francisco Javier...*, 4. j. i. m.

⁷ Joannes NÁDASI, *Praetiosae occupationes morientium in Societate Jesu*, Romae, 1657, 312, a XL. (utolsó) fejezet 12. imája. Az ima mellett a margón: *Est S. Francisci Xaverii ex hymno Hispanico fere ad verbum vel, vt alii aiunt, S. P. Ignatii. Uaz, Tyrnaviae, 1753, 388–389.*

⁸ A lapszámot az OSzK 1660-as kiadásként leírt, címlap nélküli példányából idéztem. A kiadások a 19. fejezet 13. pontjában közlik *Non me movet* kezdetű az imát, melyet az alábbi bevezetés előz meg: *Ab eodem [sc. Francisco S. Xaverio] vel (ut alii aiunt) a S. Patre Ignatio, compositae sunt hae amoris divini aspirationes ad Crucifixum, quas ex Hispanico eius hymno reddo fere ad verbum.*

fordított *O Deus, ego amo te* kezdetű a kilenced végén.⁹ A kötetnek sok további kiadása ismert, latinul és németül is.¹⁰ Az említettek mellé helyezhetünk még egy verses változatot (*Ut Te colam Deus meus*), amelyet Petrus Possinus (1609–1686) Xavéri Szent Ferenc levelezésének kiadásában közölt 1667-ben.¹¹

A 17. század közepén megjelent négyféle latin változat:

I.

Non me movet, Domine, ad amandum te, caelum, quod mihi promissisti: nec horrendus infernus movet me, ut non offendam te. Tu me moves mi Deus! Movet me, quod videam te Cruci clavis affixum, et excarnificatum; Movet me; quod videam corpus tuum tam vulneratum. Movent me opprobria tua et mors tua. Denique movent me haec, mi Deus! et ita movent, ut si non esset infernus ullus, tamen adhuc timerem te; et si nullum esset caelum, adhuc amarem te. Non habes, quod mihi des, pro quo te amem. Quia tametsi ea, quae spero, non sperarem, aequae, atque nunc te amo, te amarem.

NÁDASI J., *Pretiosae occupationes*,
Romae, 1657¹, 312;
(Tyrnaviae, 1753, 388–389.)

II.

Nec gaudiorum aeternitas
Promissa diligenti,
Nec inferorum aeternitas
Parata negligenti,
5 Nec illa me, nec ista me
Amare te coegit,
Te, qui cruenti Stipitis
Sublatus in theatrum,
Exemplar es pulcherrimi
10 Et artifex amoris.
Heu! Conspicor trabalibus
Manus pedesque clavis,
Fixumque pectus militis
Et plus amoris hasta
15 Heu! probra, sputa, sannas;
Tandemque contemptissimam
Pro me nocente mortem.
Haec una me dulcissimi
Sinceritas amoris.
20 Hec o amator optime,
Amare te coegit,
Si nulla nobis praemia
Promitteres, amarem,
Amaveras, amarem.

⁹ Joannes NÁDASI, *Hebdomada S.S. Ignatii et Xaverii*, Coloniae, 1668, 93–187, a három változat: 104–105, 145–146, 186–187.

¹⁰ Az általam megnézett 1695. évi prágai és az 1750. évi augsburgi latin kiadásban is szerepel mind a három változat. Azok együttes szereplése később, más kiadványban: *Delectus precationum piarum pro devotione privata juventutis litterarum studiosae*, collegit et ed. Lotharius Franciscus MARX, Francofurti, 1824, 306–309. Címírat: *Aspiratio ad Christum crucifixum*. A *Nec gaudium aspiratio* előtt: *Eadem aspiratio versibus illigata*; az *O Deus, ego amo te* előtt: *Eadem aspiratio rhythmicae*.

¹¹ *S. Francisci XAVERII e Societate Iesu Indiarum Apostoli novarum Epistolarum libri septem*, ed. Petrus POSSINUS, Romae, 1667, 94.

25 Tandemque te, quod optimus
Et gratis, ut Tu me prior
Deusque sis, amarem.

NÁDASI J., *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii*,
Coloniae, 1668¹, 145–146.

III.

O Deus! ego amo te;
Nec amo te, ut salves me:
Aut, quia non amantes te
Aeterno punis igne.
Tu, tu, mi JESV, totum me
Amplexus es in cruce,
Tulisti Clavos, Lanceam,
Multamque Ignominiam.
Innumeros Dolores,
Sudores et Angores,
Ac mortem. Et haec propter me:
Ac pro me peccatore.
Cur igitur non amem te,
O JESV amantissime!
Non, ut in caelo salves me;
Aut, ne aeternum damnes me:
Nec praemii ullius spe:
Sed, sicut tu amasti me;
Sic amo, ut amabo te,
Solum, quia Rex meus es;
Et solum, quia DEVS es.

NÁDASI J., *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii*,
Coloniae, 1668¹, 186–187.

IV.

Vt Te colam Deus meus
Non me movet terror tuae
Manus vibrantis fulmina:
Nec horror ignis Tartari
5 Urentis aeternum Reos.
Tu me Deus per te moves,
Tu Christe transfixus trahis,
Crux urget, incendit cruor
IESV tuis plagis fluens.
10 Si cesset Inferni metus,
Tollatur et Spes Gloriam.
Ego tamen, mi Conditor,
Te, dotibus captus tuis,
Te, Numen admirans tuum,
15 Sublime, Sanctum, providum,
Amore inempto prosequar.
Te Christe, Te Fili Dei,
Te Virgo proles Virginis,
Mansuete, fortis, innocens,
20 Dignate pro nobis mori,
Gratis merentem diligam.

S. FRANCISCI XAVERII ... *Novarum Epistolarum* ...
ed. P. POSSINUS, Romae, 1667¹, 94.

A továbbiakban csak a magyarországi nyomtatványokban és kéziratokban olvasható szövegekkel foglalkozom. Tehát mellőzöm a szakirodalomban bőven tárgyalt európai nyelveken való előfordulásokat, versformákat és dallamokat. Nem érintem a szerzőség kérdését sem. A 17. század közepe után megjelent, imént említett, (spanyol-luzitán nyelvből) fordított latin változatokra is csak annyiban figyelek, amennyiben azok ismertek voltak a magyar jezsuiták közt, és feltelezhető hatásuk egy-egy fordításra.

Az először 1668-ban Nádasai által közölt *O Deus, ego amo te* kezdetű, 21 soros változat közvetlen forrásul szolgált a magyar nyelvű fordításoknak. A nagyszombati jezsuita Mária-társulat 1668-as kézikönyvébe már bekerült a szabálytalanul nyolc és hét szótagú sorokat váltakoztatva, páros (gyakran bokor) rímekkel ellátott latin nyelvű szöveg.¹² Egy év múlva, 1669-ben magyarul is verses formában jelent meg a *Két égő lámpás* című kötetben a Xavéri Szent Ferenc-litánia utáni imádságok közt,¹³ hét négy soros strófában, 8–7–8–7 szótagszámú sorokkal, strófanként keresztrímmel. Az 1668-as nagyszombati latin változat a sorokból kettőt-kettőt egy sorban helyezett el, és minden második sort kurzívval szedett. Ez bizonyára azt jelzi, hogy az officium közös elmondásakor az állóval és a dőllyel közölt sorok váltakozva mondandók.

Affectus amantis animae
S. P. Francisci Xaverii

Szent Xaverius Ferencz
szerelmes lelkének buzgó óbaitái

O Deus? ego amo te; Nec amo te, ut salves me:
Aut, quia non amantes te Aeterno punis igne.

Tu, tu, mi JESV, totum me Amplexus es in Cruce,
Tulisti Clavos, Lanceam, Multamque Ignominiam.

Innumeros Dolores, Sudores et Angores,
Ac mortem: Et haec propter me: Ac pro me peccatore.

Cur igitur non amo te, O JESV amantissimè!
Non, ut in caelo salves me; Aut, ne aeternum damnes me:

Nec praemii ullius spe: sed, sicut tu amasti me;
Sic amo, ut amabo te, Solum, quia Rex meus es;

Et solum, quia DEVS es. *Amen.*

Manuale Sodalitatis,
Tyrnaviae, 1668, 395.

1. Oh Istenem! tiszta szivbül,
En tégedet szeretlek.
De nem azért, dicsőségbül
Hogy részeszics, szeretlek.
2. Nemis azért, hogy ki téged
Nem szeret, nem szereted:
Avagy, hogy ki meg bánt téged
Azt pokolra le veted:
3. Te, te, én édes Jesusom
A Kereszt-fán te vóltál
En lelki vigasztalásom
Magadhoz ott kapcsolál.
4. Szenvedtél gyalázatokat,
Csufságot, veritéket:
El türtél sok fáidalmokat
Sanyargatást, szegeket.
5. Dárdával te Szent oldalod
Kí niktatik én értem
Következik Szent halálod,
Noha sokat vétettem.

¹² *Manuale Sodalitatis Beatae Mariae Virginis Visitantis in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae*, Tyrnaviae, Acad., 1668, 395. Az előfordulást említi: KNAPP Éva, *Egy XVII. századi népszerű imádságos-könyv: az Officium Rákócziánium története I*, Magyar Könyvszemle, 113(1997)/2, 161.

¹³ *Két égő lámpás*, Nagyszombat, 1669, 85–86.

6. Mert tehát ne szeretnélek
Oh Jesus én szerelmem.
Nem azért, hogy üdvözüllyek
S-a' poklot el kerüllyem!

7. Hanem a' mint te szeretted
Szeretlek énis téged:
Csak azért hogy te benned él
Szerelmes Istenséged.

Két égő lámpás,
Nagyszombat, 1669, 85–86.

1674-ben egy Nagyszombatban kiadott imagyűjtemény Nádasi János latin szövegének közlését mindenben pontosan követte.¹⁴ Egy 1678-ban Nagyszombatban kiadott általános imakönyvben prózai fordítást olvashatunk, ennek a csík-somlyói ferenceseknél 1749-ben közzétett újabb kiadásában mindössze (néhány helyesírási és nyelvjárási alaktól eltekintve) két szónyi a változtatás.¹⁵ Ebben a prózai fordításban figyelemre méltó szó jelenik meg: *ingyen*. . . amit a magyar változatok jó része átvesz (Faludi Ferenc is), ez lehetővé teszi az ismétlések elhagyását. A latin változatok közül a kifejezés szerepel még a *Nec gaudiorum aeternitas*ban (*Et gratis*, ut Tu me prior / Amaveras, amarem). Nádasi János *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* című kötetének ismerete, benne a *Nec gaudiorum aeternitas* (már csak annak több kiadása miatt is) feltételezhető magyarországi használóknál. De nem zárható ki az *Ut te colam, Deus meus* kezdetű, Petrus Possinus által 1667-ben közölt latin változat ismerete sem, annak utolsó sorában is szerepel a *gratis* szó (*Gratis merentem diligam*). Sőt alább még lesz szó az ima olyan német nyelvű szövegéről is, amelyben szintén előfordul a szó (umsonst).

Szent Xaverius Ferencz fohászokodása

Szeretlek téged, ó én Uram! nem azért, hogy ezáltal a szeretet által a mennyei örökségbe juthassak; sem azért, hogy az örök kárhozatra vettetnek, akik téged szeretni nem akarnak;

hanem, csak éppen te vagy, Uram Jézus, az én szeretetemnek célja [1749: Csillaga], kit én a keresztfán függeni látok az én idvességem szerelmiért. A szegek, melyek kezeidet és lábaidat általjárták; a dárda, mely szívedet általverte; a keserves kínszenvedés,

¹⁴ *Varia pietatis ac sanctorum precum exercitia*, Tyrnaviae, 1674, 380. Az RMK-T ebből közölte a latin változatot: *Régi magyar költők tára, XVII. század, 15/B. kötet: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek), Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1992, 494–495, nr. 531: *Affectus amantis animae S. P. Francisci Xaverii*.

¹⁵ *Útitárs, az az reggel, 's este és egyéb üdőkben gyakorlandó imádságok, bála-adások, dicsiretek és lelki óhajítások*, Nagyszombat, Akad., 1678, 369–370.

szorongatás, csúf és gyalázat; a halál, melyet én érdemltem vala az én bűneimért; Ezek indítanak engem, ezek köteleznek szeretetedre: ez az oka, hogy tégedet teljes szívemből szeretni kívánlak [1749: kívántalak]; ha szintén, sem pokol, sem mennyei boldogság nem volna is.

Nem jutalomért, hanem ingyen szeretlek téged, én Uram; amint te is engem szerettél. És így szeretlek téged mind holtig, csak azért, hogy te vagy az én Uram, Istenem, Amen.

Útitárs, Nagyszombat, 1678, 369–370;

A változások: *Útitárs*, Csíksomlyó, 1749, 472–473.

A 17. század utolsó évtizedeiben Xavéri Szent Ferenc fohászaként vált közzémertté a szöveg, nagyrészt a jezsuitáknál tanuló diákok révén. Példaként említem Mikola Lászlót (1655–1742), aki az erdélyi jezsuitáknál tanult, hivatalnokként dolgozott, 1694-ben *Lampas pietatis accensa* címmel latin nyelvű imagyűjteményt tett közzé, melybe beválogatta Xavéri Szent Ferenc *Affectus*át is.¹⁶ Gyűjteményének címe sem véletlen, az rímel az imént említett *Két égő lámpásra*, a Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc tiszteletét terjesztő kötetre. Az Esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban őriznek egy Mikola László által 1700-ban készítettett aranyozott ezüst domborművet is, amely Xavéri Szent Ferencet ábrázolja a kereszt előtt térdelve.¹⁷

A 17. század végén a jezsuita Baranyi Pál (1657–1719) terjedelmes imakönyvében három hagyományos strófában, négysoros, felező páros rímű tizenkettősekben tett közzé változatot, a latin szövegek három elkülöníthető gondolatát egy-egy strófába sűrítve.¹⁸ Bizonyára a forma, a jól sikerült parafrázis együtt segítette ennek a változatnak is népszerűvé válását, a jezsuita belső körökből való kijutását. Ezt a három strófás változatot láthatjuk viszont Csáky Katalin (1726–1794) *Mennyei igyekezet* című imakönyvében 1767-ben.¹⁹

¹⁶ Ladislaus MIKOLA, *Lampas pietatis accensa*, [s. l.], 1694, 57–58: *Affectus amantis animae S. Francisci Xaverii (O Deus, ego amo te...)*

¹⁷ SZILÁGYI András, *Hann Sebestyén két magyarországi ötvösművéről = A Grassalkovichok kora*, szerk. LÁBADI Károly, Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 1997 (Gödöllői Múzeumi Füzetek Füzetek, 3), 29–36.

¹⁸ [BARANYI Pál], *Lelki paradicsom*, 1700¹, 429–430: *Xaverius Szent Ferencnek, az Isteni Szeretettől gerjedező szívének, öröme*

¹⁹ CSÁKY Katalin, *Mennyei igyekezet*, Kolozsvár, 1767¹, 75: *Xaverius Sz. Ferencnek isteni szeretettől gerjedező öröme*

Xaverius Szent Ferencznek, az Isteni Szeretettől gerjedező szívének, öröme

- [1] Szerelmes Jesusom szeretlek tégedet,
De nem azért, hogy te idvezits engemet;
Vagy hogy örök tüzzel bünteted azokat,
Kik te szerelmedtől el-vonnyák magokat.
- [2] Hanem hogy érettem keresztet viseltél,
Sok kint, s-fájdalmokat érettem szenvedtél;
Büneimnek zsóldgyát halállal fizetted.
Meg-tisztítván lelkem, bűnöm el-törlötted.
- [3] Mind ezekért méltó vagy a' szeretetre,
Méltó dicsüretre, s-méltó tiszteletre.
Méltó, mert Királyom vagy, és én Istenem,
Mind földön, s-mind égen csak te vagy mindenem.

BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, 1700, 429–430.

CSÁKY Katalin, *Mennyei igyekezet*, Kolozsvár, 1767, 75.

1746-ban Bécsben a jezsuitáknál német nyelven jelent meg Xavéri Szent Ferenc kilencede. 1752-ben Nagyszombatban német nyelven és magyar fordításban is közzétették ezt az ájtatosságot.²⁰ Milyen a fohász magyar szövege e kiadásban? Magán viseli-e annak nyomát, hogy a címlap állítása szerint németből fordították? Vagy egy már élő imagyakorlat rögzült fordulatait olvashatjuk benne? Ezek a panelek nem verses imákban is előfordulnak, például már 1731-ben Kolozsvárott a kilenced végére helyezett *Legszükségesebb indulatok* között a szeretetről szóló rész kezdetén egyértelműen Xavéri Szent Ferenc fohászának hatásával találkozunk.²¹

Szeretlek tégedet, én szerelmes Istenem, nem egyedül az örök tűznek el-távoztatásáért, vagy a meg-ígirt mennyei örök jóknak el-nyeréséért: nem is egyedül velem tött számtalan sok jó teteményidért: Hanem leg-inkább 's mindenek felett szeretlek tégedet, mert a' te véghetetlen Jóságodért, leg-főveb Méltóságodért, és határozhatatlan tekkéletességédért minden ki-telhető szeretetre méltó Isten vagy: [...]

Ugyanezek a kezdő mondatok gyakran szerepelnek másutt is. Ha nem ismerünk a korábbi változatokat, az 1752-es nagyszombati kiadás esetében akár szabad fordításra is gondolhatnánk. De ha a magyar változatot összevetjük korábbi

²⁰ *Tíz és kilencz-napi ájtatosság a Jesus-Társaság-béli Xavéri Szent Ferenczhez*. Németből Magyarra fordítattott, ezen ditsőséges és tsuda-tévő Nagy Szent Tiszteletének gyarapodássára, Nagyszombat, Akad., 1752, 156–157: *Szerelmes fohászokodása Xaveri Sz. Ferencznek A' meg jészültt Jesushoz* [A fohász a kilenc napi ájtatosság végén található.]

²¹ *Kilenczéd napi ájtatosságnak gyakorlása es modgya dicsőséges Xaverius Szent Ferenczhez*,... A' magyar nemzetnek lelki és testi hasznára magyar nyelven újonnan kibotsátattott... Bibich Jakab... istenes költséggével, Kolozsvár, Akad., 1731, 55–56:

fordításokkal, kétségeink támadnak. Miért? Mert nyelvi paneljeivel ez az ima is beágyazódott a többi közé. Egyidejűleg több funkcióban használták az imát, több nyelven is. De még a kilenced alkalmából mondott imán is nyomot hagyhatott, ha egy közösségben/templomban több nyelven is imádkoztak/énekelték közös eredetű (többnyire latinból fordított) szöveget. Természetesen vidékenként külön is megfigyelhetünk variánsokat, bár a jezsuiták országos hálózata az egységes fogalmazások terjesztését segíthették. Ez is magyarázata a nyilvánvaló összefüggéseknek az 1750-es kolozsvári, az 1752-es és 1771-es nagyszombati kiadások szövegei között.²² A mondottak igazolására helyezzük egymás mellé az 1752-ben Nagyszombatban megjelent német és magyar szöveget, majd irányítsuk figyelmünket az 1750-ben Kolozsvárott megjelent, és a nagyszombatihoz hasonló változatra.

*Liebes-Seufzer des heiligen Francisci Xaverii
zu dem leidend- und am Creuz sterbenden Jesum*

- Ich lieb dich, O mein Gott und Herr!
Nicht weil ich gern im Himmel wär:
Auch nicht darum, weil mit der Höllen
Du strafst, die dich nicht lieben wöllen;
5. Du, den ich an dem Creuz siehe hangen,
Du bist, der mich mit Lieb gefangen:
Die Nägel, die dir Fuß und Händ,
Der Speer, der dein liebs Herz getrennt,
Die Marter, Angst, mit Spot und Schanden,
10. Die du für mich hast ausgestanden:
Dein Tod von wegen meiner Sünd:
Dis ist, was mich zur Lieb verbind,
Daß ich zu lieben dich begehrt,
Wann schon kein Höll, kein Himmel wär.
15. Umsonst, um nichts, gleichwie du mich,
Lieb ich, O treuer Gott! auch dich,
Und lieb dich jetzt, bis in den Tod,
Nur weil du bist mein Herr und Gott.

*Zehen- und neun-tägige Andacht,
Tyrnau, 1752, 156–157.*

*Szerelmes fohászkodása Xaveri Szent Ferentznek
A' meg fészült Jesushoz*

1. Szeretlek téged Istenem!
De nem hogy üdvözíts engem,
Sem hogy a' kik nem szeretnek,
Örök kínokra vettetnek.
2. Te Jézus engemet szivesen
Meg-öleltél a' keresztben,
Mellyen kínok közt függél,
Tsufságokkal illettedél.
3. Számtalan sok fájdalmakat,
Véres szorongatásokat,
Sőt halált szenvedtetél értem,
A' ki bűnben el-merültem.
4. Hogy ne szeresselek azért,
Oh Jésum! mind ezekért,
Tégedet, ki így szerettedél,
Hogy viszontag szerettettedél.
5. Ingyen szerettedél engemet,
Ingyen szeretlek tégedet:
Nem hogy mennybe fel vitessem,
Vagy pokokra ne vettessem.

²² *Xaverius Szent Ferentzhez Tíz pénteki ájtatosság*, Nagyszombat, 1771, 2r. eltérései az 1752. évi kiadástól: [Cím:] *Xaverius Szent Ferentz fohászkodása* – 2: Nem csak hogy – 4: Örök tüzzel büntettetnek – 5: engemet szivesen – 7: közt függöttél – 19: menybe – 24: És egyedül Istenem

6. Nem-is semmi jutalomért,
Hanem szeretlek tsak azért,
Mert te nékem Királyom vagy,
És mivel én Istenem vagy.

*Tíz és kilentz-napi ájtatosság,
Nagyszombat, 1752, 156–157.*

A 18. század közepéről népéneként is ránk maradt a fohász. A *Mindenkor magával bordonandó lelki kincs* című imakönyvben (Kolozsvár, 1750, 1769) öt strófavával szerepel, melyet „imádkozhatsz, vagy énekelhetsz igen hasznosan”.

Xav. Sz. Ferenczé [fohász/kodása]

1. Szeretlek téged, Istenem!
Nem csak hogy üdvözítsd lelkem,
Sem csak, mert a bünösöknek,
Örök tüzzel füstölögnek.
2. Te Jézusom engem éppen,
Meg-öleltél a' keresztben,
Szegeket szenvedtél, 's láncsát;
'S Keserves gyalázatokat:
3. Véghetetlen sok fájdalmat
Izzadást, ' szomoruságot
'S halált, ezeket lelkemért,
Érettem bünös emberért.
4. Miért nem szeretlek tehát, [1769: szeretnélek]
Téged, édes Jesusomat?
Nem csak hogy jutalmazd lelkem,
Vagy ne kárhoztass-el engem?
5. De a' mint szerettél engem,
Ugy Joságotat szeretem,
Föképpen mert királyom vagy,
Es azért, hogy Istenem vagy.

Mindenkor... lelki kints, Kolozsvár, 1750, 119.

Az 1750-es években magyar, német és latin nyelvű hazai jezsuita kiadványokban gyakori a vers jelenléte. Nemcsak apróbb változatok akadnak, nemcsak terjedelmi különbségeket figyelhetünk meg, hanem itt-ott a vers szerkezete is elmozdult. Jól érzékelteti ezt Faludi Ferenc *Az Úr Jézushoz* címmel írt verse.

FALUDI Ferenc, *Az Ur Jézushoz*

1. Jézus, szívem szép szerelme!
Az én lelkem gerjedelme
Buzgón szeret tégedet;
2. Nem azért, hogy üdvezüljen,
Tüzzre, kinra ne kerüljen, -
Másként szeret tégedet.
3. Ingyen Uram, te szerettél,
Teremtettél, megszenteltél,
Meváltottál engemet:
4. Ugy, én szívem szép szerelme!
Az én lelkem gerjedelme
Ingyen szeret tégedet.
5. Ebben a hív szeretetben
Hóltig való tiszteletben
Vigan ontom véretem,
6. Vigan néked én Istenem
Drága kincsem és mindenem,
Feláldozom életem!

A középső tartalmi részre, Jézus keresztyére, szenvedésére mindössze utalás emlékeztet: helyette egy gyakori nyelvi panel érzékelteti az ember szeretetének okát: „Ingyen Uram, te szerettél, / Teremtettél, megszenteltél, / Megváltottál engemet”: ezzel kitérült a vers mondandója. Az *ingyen* szeretetre *ingyen* szeretet a válasz, a harmadik egységben pedig (új mozzanatként) a *vigan* szó ismétlése jelzi: nem alkuról van szó (nem a több változatban megismételt csak azért is-ról), nem a jutalom óhajtásából és pokol elkerüléséről, hanem az isteni szeretet jellegének felismeréséből adódik az egyén buzgó szeretete. Ez a gondolat általában ott van a többi fordítás végén is, de nem ilyen könnyedén és vigan. Hiszen már az első magyar fordítás zárása így szólt: „[...] a’ mint te szerettél / Szeretlek én is téged: / Csak azért hogy tebenned él / Szerelmes Istenséged.” Faludi a 8/7/7-es, két-két összetartozó, rímekkel is egybekapcsolt strófával (aabccb); a korábbi fordításokban tartalmilag meglévő hármass felosztást megismételt kulcsszavakkal (szeret, ingyen, vigan) és befejezett mondatokkal jelzi, de úgy, hogy a vers közepénél és a páratlan strófák után elhelyezhető tükörvonallal felépített vers kétségkívül eltér a többi Xavéri Szent Ferenc verseként jelzettétől. A személyes ima lehetőséget ad mindig az azt elmondónak saját gondolatai beépítésére. Faludi gondolkodás-módja, és különösen a vers nyelve, megformáltsága kiemelkedik a többi tolmácsolás közül.

Nézzük meg a fenti példák ismeretében azt a latin nyelvű szöveget is, amelyet Drebitka Ferenc Koncz Gábor pálos szerzetes²³ énekeskönyvéből közölt és Faludi Ferenc verséhez közeli latin változatnak nevezett: „Similitas cum illo Faludiano magna.”²⁴ A barokk korból ránk maradt, Jézusról szóló énekekben általában sok egyezés mutatható ki, különösen ha egyes motívumokat, kifejezéseket hasonlítunk össze. Az alább közölt latin változat kétségkívül tartalmazza Xavéri Szent Ferenc fohászának fordulóit, de Faludi verséhez nem áll közelebb, mint a már idézett szövegek némelyike.

1. Jesu, Jesu dilecte, Te amo, / Te amo et diligo Te, /
Te amo, Te amo, et diligo Te.
2. Non, ut salves me, Jesu, te amo, / Te amo et diligo Te, /
Te amo, Te amo, et diligo Te.
3. Tu Domine gratis in Cruce / Sat truce adamasti me, /
In Cruce sat truce adamasti me.

Koncz Gábor énekeskönyve, 1771.

Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 130, pp. 52–53.

Koncz Gábor énekeskönyvének más szövegei is Xavéri Szent Ferenc fohászának fordulóit visszhangozzák.

O Deus ego amo Te, / non quia punis igne, / aut quia non amantes /
Te aeterno punis igne, / o Deus ego amo Te, / O Deus ego amo Te!
Tu tu mi Jesu totum me / amplexus es in Cruce, / tulisti clavos Lanceam /
multamque ignominiam, / o Deus ego amo Te, / O Deus ego amo Te!
Cur igitur non amem Te? / o Jesu amantissime, / non ut in coelo salves me, /
aut me aeternum damnes me, / o Deus ego amo Te, / O Deus ego amo Te!
Sed sicut Tu amasti me, / sic amo et amabo Te, / Te solum quia Deus es, /
et solum quia meus es, / o Deus ego amo Te, / O Deus ego amo Te!

Uo., pp. 42–43.

²³ Koncz Gábor pálos szerzetes (1714–1775), 1767-től az Ung vármegyei mocsári missziós rendház adminisztrátora. Két kottás kéziratát ismerjük: Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 130: *Cantilenae ... per R. Patrem Gabrielem Koncz Ord. S. Pauli Primi Eremitae professum Monachum Paulinum juxta antiquum morem Ordinis cantari solitae, conscriptae et in usum collectae in Anno 1771.* (Latin és magyar nyelvű egyházi énekek.) és A 131: *Liber pro Organo juxta Novum Romanum Cantandi Morum Gregorianum ... per R. Patrem Gabrielem Koncz Monachum Paulinum descriptus in Residentia Mocsariensi Sacratissimi Corporis Christi ad Ungvarinum die 20. Maij Anno 1772.* Vö. RICHTER Pál, *A magyarországi pálosok zeneélete és zenéje a 18. században = Zenetudományi dolgozatok, 2009: Somfai László 75. születésnapja tiszteletére*, szerk. KISS Gábor, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2009, 135–158.

²⁴ DREBITKA, *Hymnus...*, 4. j. i. m., 34–40: *Aetas Faludiana (a. 1740–1773)*, a párhuzamos szövegközlés: 34–35.

.....

Da, ut amem perfecte, / da vere, sincere diligere Te, / da vere,
sincere diligere Te.
Nec ne puniar reus, / nec boni, vel doni alterius spe, / nec boni, vel doni
alterius spe.
Hic est quod nunquam satis, / valeam et vellem diligere te, / valeam et
vellem diligere te.

Uo., pp. 52–53.

Drebitka Koncz Gábor kéziratából közölte a *Magne Deus amor meus, / amo Te, quia Tu amasti me...* kezdetű verset is,²⁵ ám az (legalábbis annak eleje) inkább Loyolai Szent Ignácnak azzal az ima-versével mutat egyezést, amelynek latin első sora egyezik Xavéri Szent Ferenc fohászának elejével.²⁶ A két ének forrásainkban gyakran található együtt, azok szövege – különösen ha elkerülnek egymás mellől – gyakran keveredik. A magyar változatok kezdősorainak egyezése miatt az incipitmutatókban ezen versek esetében nem elég az első sor megadása.²⁷

²⁵ pp. 58–61, Drebitkánál: pp. 35–36.

²⁶ A két incipit:

Loyolai Szent Ignácnál: *O Deus, ego amo te, / Nam prior tu amasti me...*

Xavéri Szent Ferencnél: *O Deus, ego amo te; / Nec amo te, ut salves me...*

²⁷ Loyolai Szent Ignác közismert imájának szövegét a *Téli szent gyümölsők* című kiadványból idézem (Kassa, 1759, 159–160):

Szent Ignác Fohászfordási

Szerelmes Istenem szeretlek tégedet;
Mert te-is először szeretted engemet:
Minden szabadságtul magamat meg-fosztom,
A' te akaratod lesz mindenben tzielom.
Emlékezetemben tsak te ditsőséged
Forogjon, 's-nyelvemen a' te tiszteleted.
Az én akaratom te Útadon járjon,
Ide vagy amoda soha el ne álljon.
Valamiket nékem attál bőv kezedbül,
Mind azokat vissza adom vig kedvembül.
Tudom, hogy ez léssen nékem nagy hasznomra,
Mert te szereteted tzieloz az én jómra
Tsak te szerelmedet öntsd az én szívembe,
Nem kell más ajándék nékem ez életbe,
Mert ez fellyül hallad minden gazdagságot,
E' világi kintset, 's-egyéb uraságot. Amen.

Az énekek változását, a szövegek mozgási irányát a bemutatott változatokból, a fennmaradt emlékekből csak feltételezni tudom. Alakulhattak azok (akár latinul, akár magyarul) az *O deus, ego amo te* valamelyik strófás változatából.

A *Mindenkor magával bordonázandó lelki kincsben* 1750-ben öt strófás az ének. A latin forrás eredetileg 21 sorát az első magyar fordítás 1669-ben hét strófában adta vissza, majd egyes változatokban a középső rész, (Jézus kereszten való szenvedése) rövidülni kezdett. Az 1752-ben megjelent (a címlap szerint németből fordított) változat hat strófás (a németben 18 soros). Ennek utolsó két strófájából lett egy, feltételezhetően így jött létre az ötstrófás terjedelem. Koncz Gábor négystrófás kézírata egy ötstrófás változathoz úgy alakulhatott ki, hogy a középső strófa elmaradt. Közrejátszhatott az ötstrófás változat létezésében, de a latin ének létrejötténél mindenképpen a latin változat paneljeinek, fordulatainak ismeretét kell feltételeznünk. A megvizsgált fohászok latinul és magyarul (most nem vizsgált német, latin és szláv nyelveken is) élt ugyanazon területeken és ugyanazon időben, egyazon személy több nyelven is ismerhette. Az imát a gimnazisták latinul megtanulták (vallásos társulatuk könyvéből, az *Officium Rákócziánumból*, stb.), aztán különböző helyeken (szentmisén, keresztúton, Xavéri Szent Ferenc kilencedén, stb.) imádkozhatták; hallhatták iskolai színjátékokban. Mindezek hatására az ismert fordulatok megerősödhetnek, de cserélődhetnek is. Amennyiben énekelt szövegről van szó, a fordulatok dallama, dallamisméltlódása is befolyásolhatta az alakulást.

A 18. század végének népszerű énekeskönyvében Szentmihályi Mihály nótajelzést is adott, sőt az *O Deus, ego amo te* az énekeskönyv néhány énekénél nótajelzéseként szerepel.²⁸ Maga a szöveg abba az ágba tartozik, amelybe a kolozsvári imakönyvek (1750, 1769), de akadnak benne más változatok fordulatai is.

²⁸ SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, I–II, Eger, 1797–1798, II/131–132 (latinul és magyarul, 5 strófa). Nótajelzéseként magyar nyelvű énekeknel tizenkétszer szerepel az *O Deus, ego amo te*. Az énekeskönyv közléséből egyértelmű, hogy a latin és magyar változatot is ugyanarra a dallamra énekeltek

Affectus S. Francisci Xaverii

Nota propria

..... [A latin szöveg közlése]

Azon ének magyarul

Azon Nóta

1. Isten szeretlek Tégedet
Nem hogy üdvözíts engemet,
Vagy hogy ki nem szeret Téged?
Azt örök tűzzel bünteted.
2. Jézus Keresztfán függöttél,
Te engem' öledben vettél,
Szegeket, lántsát szenvedtél,
Sok gyalázatot el tűrtél.
3. Számtalan súlyos fájdalmat,
Izzadást, terhes unalmat,
Szenvedtél halált nem másért,
Tsak én érettem bűnösért.
4. Óh Jézus tehát Szerelmem,
Hogy ne szerettedél tőlem?
Nem hogy engem' vígy Mennyekbe,
Avagy ne vess örök tűzbe.
5. Mert mint szerettedél engemet,
Én is szeretlek Tégedet,
Tsak mert Te én Királyom vagy,
És tsak mert Te jó Isten vagy. Amen.

SZENTMIHÁLYI M., *Egyházi énekes könyv, II*,
Eger, 1798, II/131–132.

A *Fobász* a későbbiekben is népszerű maradt. Sík Sándor *Az ima pszichológiája* című tanulmányában a Szentmihályi által elterjesztett változatot „kiigazítva” idézte, később saját fordítást készített.²⁹ Xavéri Szent Ferenc halálának 450. évfordulójára a *Távlatok* című jezsuita folyóirat az első magyar fordítást tette közzé.³⁰

²⁹ Sík Sándor, *Az ima pszichológiája*, *Vigilia*, 29(1964)/7, 385–393. Xavéri Szent Ferenc *Fobászáról*, a Szentmihályi Mihály énekeskönyvéből ismert, erősen javított szöveg közlésével: 388–389.

³⁰ *Távlatok*, 58(2002).

Zárásként álljon itt Sík Sándor az ismertetteknél jóval szabadabb, szinte extatikus tolmácsolása:³¹

SÍK Sándor, *Xavéri Szent Ferenc Fohásza*

Istenem szeretlek forrón, mélyen,
Nem mert a kárhozatos szörnyű éjen
Gyötrő tűzbe vetsz, ha elhagytalak,
S nem mert egednek édes fényességét,
Szent örömben úszó angyali zenéjét
Ígérted nekem szárnyaid alatt.
De mert a kereszten karjaid kitérted,
Emberi szívemet Szívedre vártad,
Rútul kiszögezve, jaj, felém hajoltál,
Vérfutotta arcod édes, tüzes oltár,
Bűnömért viseltél szörnyű ékességet ...
Meg nem állottál a gyötrelmek mezsgyéjén,
Átmentél az éjek szörnyűségén,
Borzalmas kísértet, gyalázat és szitok,
Lélek-hóhérok, gyűlölet-kárpitok
Födtek, jaj, követtek az utolsó szóig ...
Rettentő mértékkel mérted szeretésed.
Ó legyek, hadd legyek könnyező vetésed;
Hadd legyek, én legyek a te aratásod,
Míg gyötrelmeiddel lelkem földjét ásod.
Szeretlek, szeretlek, nem mert megmentettél,
Hanem mert a vérig, halálig szerettél,
S amint te szerettél, szeretlek most téged,
Életem és lelkem elkínálom néked.
Szeretlek, szeretlek, te vagy a királyom,
Istenem, mindenem, örök mennyországom!

³¹ *Csendes órák: Olvasmányok, költemények és imák az egyházi év ünnepeiköreibez*, [vál.] MAGYAR Ferenc, KELE Pál, MÁRTON Dénes, Budapest, Szent István Társulat, 1975, 108.

TENGELY ADRIENN

*Az anyanyelvű rituale kérdése 1848-ban**

A latin szertartású római katolikus egyház liturgikus nyelve majd kétezer éven át a latin volt.¹ Azonban amikor ez már elvált a beszélt nyelvtől, illetve más nyelvű népek is felvették a kereszténységet, a latin nyelv ismerete már csak a klerikusok, illetve a különösen művelt világiak kiváltsága lett, miközben a hívek nagy tömege „kiszorult” a liturgia megértéséből.² A trienti zsinat megerősítette, hogy a liturgia nyelve a latin és a szentmisét, valamint a szentségek kiszolgáltatását ezen a nyelven kell végezni, és csak a paraliturgikus részekben engedett szűk teret az anyanyelvnek,³ illetve a keresztelés és esketés szertartásakor annál a pár mondatnál, ahol a hívek értő válaszára volt szükség az érvényességhez.⁴ Ez azonban jelentős „támadási felületet” jelentett a Katolikus Egyház számára: a protestánsok, majd később a felvilágosodás hívei előszeretettel hangoztatták, hogy a katolikus hívek csupán gépiesen hallgatják a megszokott latin liturgikus szövegeket, de anélkül,

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Természetesen voltak kivételek, mint például a római őskeresztények kezdeti görög nyelvhasználat vagy Dalmáciában a szláv liturgikus nyelvként való alkalmazása. ZSASSKOVSKY József, BARTALOS Gyula, *Az egri rituale kérdései: Általános szempontból tárgyalva és megvitatva*, Eger, 1892, 5–6; BÖHM János, *A liturgikus nyelvekről*, Eger, Érseki Lyceum Könyvnyomdája, 1897, 49–63; RADÓ Polikárp, *Milyen legyen a liturgia nyelve?* Praeconia, 13(2018)/1, 6, 8.

² ZSASSKOVSKY, BARTALOS, *Az egri rituale...*, 1. j. i. m., 4–22; BÖHM, *A liturgikus nyelvekről*, 1 j. i. m., 3–63; RADÓ, *Milyen legyen...*, 1. j. i. m., 7–8; CSONTA István, *Ünnep-e az ünnep egy ismeretlen nyelven? A liturgikus népnyelv bevezetésének egyértelműsége = Ünneplő ember a közösségben*. Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum, 2019, 98–107.

³ *Hítvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, Budapest, Szent István Társulat, 2004, 416; BÖHM, *A liturgikus nyelvekről*, 1 j. i. m., 64–73; FRANKÓ Tamás, *A népnyelv használatára vonatkozó kánonjogi szabályok áttekintése*, Praeconia, 13(2018/1), 38.

⁴ BÁRTH Dániel, *Esküvő, keresztelés, avatás: Egyház és népi kultúra a kora újkor Magyarországon*, Budapest, MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005, 28, 96–98; MISKEI Antal, *Az egri egyházmegye papságának liturgikus könyve (1768) = Esterházyanum tanulmányok*, szerk. NAGY Andor, Eger, Líceum, 2020, 55–64; Viliam JUDAK, *Népnyelvű mondatok egy ősi liturgikus könyvben*, Praeconia, 10(2015)/2, 101, 103.

hogy annak értelméről fogalmuk lenne, így a katolikus szertartások nem alkalmazták a valódi hit kialakítására és fenntartására.⁵

Ennek orvoslására a trienti zsinat kötelezővé tette a hívek oktatását a katolikus hitelvek mellett a liturgiáról is, mind az iskolákban, mind vasárnap és ünnepnapokon a templomokban, valamint arra is buzdította a papságot, hogy készítsenek liturgiamaғыarázó anyanyelvű könyveket.⁶ A 18. században az elsősorban Muratori nevével fémjelzett ún. reformkatolicizmus⁷ keretében a klérus részéről még erőteljesebben jelentkezett a szertartások megértetésének igénye, mivel úgy vélték, hogy csak ez eredményezhet a hívek számára igazi lelki gyümölcsöket. Ezért a 18. században mind külföldön, mind hazánkban viszonylag nagy számban jelentek meg az egyházi szertartásokat magyarázó művek, illetve olykor a miseszöveg anyanyelvű átiratai is, bár ezeket csak az olvasni tudó, műveltebb hívek tudták használni.⁸

Azonban a 19. század első felében⁹ ez már kevésnek bizonyult, a liturgia szóbeli és írásbeli magyarázata már nem volt elegendő ahhoz, hogy a tömegek a

⁵ *Honi irodalom*, Egyházi Literatúrai Lap, 1845/2, 81.; BÖHM, *A liturgikus nyelvekről*, 1 j. i. m., 79.

⁶ *Hüvállások és az Egyház...*, 3. j. i. m., 416; RÁTZ András, *Liturgia, vagy a római keresztény katolika anyaszentegyház szertársáinak magyarázata I*, Esztergom, 1823, 85–87; MIHÁLYFI Ákos, *Az igehirdetés*, Budapest, Szent István Társulat, 1921, 208–209; *Honi irodalom*, 5. j. i. m., 81.

⁷ Muratori hazai hatásának szakirodalmi igen bőséges: SZAUDER József, *L. A. Muratori két erkölkstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 77(1973)/2–3, 171–179; KÓKAY György, *Muratori és Magyarország: Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században*, Magyar Könyvszemle, 114(1998)/3, 193–206; SZELESTEI N. László, *Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében*, Magyar Könyvszemle, 116(2000)/1, 27–43; HOLL Béla, *A teológiai gondolkodásmód alakulása a kora felvilágosodás kori magyar katolikus papság könyvkultúrája tükrében* = UÓ, *Laus librorum*, Budapest, 2000, 169–180; SZELESTEI N. László, *Klímó György püspök szerepe Lodovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében* = UÓ, *Irodalom és lelkiség*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 175–188.

⁸ ZSASSKOVSKY, BARTALOS, *Az egri rituále...*, 1. j. i. m., 3. Az egyes hazai műveket részletesen lásd.: SZELESTEI N. László, *A hívek szentmise-imádságai a kora újkorban* = UÓ, *Irodalom és lelkiség*, 7. j. i. m., 13–24; UÓ, *A szentmise a 17–18. századi Magyarországon* = *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. UÓ, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 21), 2018, 279–286; UÓ, *Liturgia és magyar nyelv a korai újkorban: a szentmise*, *Vigília*, 78(2013)/11, 828–837.

⁹ A korabeli vallási élet jellemzőihez lásd.: KATUS László, *A magyar katolicizmus a XVIII–XIX. században* = *A Katolikus Egyház Magyarországon*, szerk. SOMORJAI Ádám, ZOMBORI István, Bu-

korábbi korok áhítatával vegyenek részt a szertartásokon. A korabeli források egyöntetű leírása szerint két viselkedési forma volt jellemző. A hívek többsége, főleg az iskolázatlan nép továbbra is látogatta ezeket, azonban mivel nem értették, ennek nem sok lelki haszna volt számukra, ezek „sem értelmet, sem szívet jótékonyan nem foglalkoztató s egyedül gépileg végzett és bámult pusztá szokásokká”¹⁰ váltak. Ezzel szemben az iskolázottabb, műveltebb rétegek már egyre inkább elmaradoztak a templomból – még a kötelező miséről is¹¹ –, hisz nem értve számukra sem sokat adott a liturgia, sőt, egyre többen a katolikusok közül is azokat pusztán értelmetlen és felesleges külsőségnek, sőt, a babonásokok melegágyának tartották, rosszállással, sőt gúnnyal illetve.¹²

A papság érzékelte ezt, de többségében azon az állásponton volt, hogy a liturgia iránti „hidegség”, sőt, ellenszenv oka csakis a tudatlanság, s az évszázadok során kikristályosodott latin nyelvű szertartások teljesen megfelelőek, így azokat nem eltörölni vagy megváltoztatni, hanem a trienti zsinat előírásainak megfelelően lelkiismeretesen magyarázni kell szóban és írásban egyaránt, s így azok a „modern” korban is képesek lesznek betölteni hivatásukat. Egyrészt alaposabb, a liturgiára is kiterjedő hitoktatást kívántak, mivel az iskolákban ez nem szerepelt külön a katekézisben, ezért ennek magyarázata gyakran elsikkadt a tankönyvben

dapest, Magyar Katolikus Püspöki Kar, 1991, 65–67; KÓSA László, *A vallási közönység növekedése Magyarországon a 19. század közepén = Népi kultúra – Népi társadalom 13.*, Budapest, Akadémiai, 1983, 211–235; TENGELY Adrienn, *A vallási élet problémái a 19. század közepén az Egri egyházmegyében = Népi vallásosság és hitélet az Egri egyházmegyében a 18–21. században*, szerk. HORVÁTH István, Eger, Érseki Vagyonkezelő Központ, 2020, 51–61.

¹⁰ *Honi irodalom*, 5. j. i. m., 81.

¹¹ A templomkerülés problémáját már az 1822-es nemzeti zsinaton is komoly gondként érzékelték, s a tervezett 1848-as zsinat tematikájába is bekerült. FEJÉRDY András, *Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 483–488, 508, 513, 532; TAMÁSI Zsolt, *Az 1848-as nemzeti zsinati tematika előkészítése és követése*, *Keresztény Szó*, 25(2014/11), 22–25.

¹² *Honi irodalom*, 5. j. i. m., 81–82; ZIMMERMANN Jakab, *A vallási szokások és szertartások magyarázata*, Pest, 1847, 5.; SZANISZLÓ József, *A római katolika anyaszentegyház ünnepeinek szertartásai*, Szombathely, 1847. Előszó, III–VI; V. K., *A lelkipásztor az uralkodó korszellemnek arányában*, Vallási és Egyházi Tár, 1832/1, 88–105; NÉMETH János, *A buzgó lelki pásztor az Oltárszentség kiosztásában*, Egyházi Tár, 1839. (13. köt.) márc., 129–136; SZANISZLÓ József, *Religio és szépművészet szorosan egyesülve a keresztény katolika anyaszentegyház szertartásiban s nyilvános isteni tisztelében*, *Religio és Nevelés*, 1841/1, 25–31, 38–43; „ou”, *Mily fontos a kath. anyaszentegyház az ő szertartásaiban*, *Religio és Nevelés*, 1844/1, 73–75; SZANISZLÓ József, *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásairól általában*, *Religio és Nevelés*, 1845/2, 321–325; *Egyházi élet*, *Religio és Nevelés*, 1847/2, 1–3, 9, 17; *Tudomány s irodalom*, Nemzeti Ujság, 1845/2, 705.

szerelő és ezért fontosabbnak tartott egyéb témák mellett,¹³ az elsősorban a felnőtteknek szóló vasárnapi és ünnepnap délutáni katekézist pedig sok helyen már maga a papság is elhanyagolta és a hívek is egyre kevésbé látogatták.¹⁴ Másrészt úgy vélték, hogy a megoldást közérthető, a nyelvújítás igényeinek megfelelő modern nyelvezetű liturgiama­gyar­ázó könyvek kiadása jelentené – akár könnyedeb­ben, szórakoztatóbb formában –, melyeket remélhetőleg azok is kézbe vennének majd, akik a templomi katekézist már nem igazán látogatják.¹⁵ Ennek megfelelően az 1830–40-es években sorra jelentek meg a szentmisét, a szentségek kiszolgáltatását és az egyéb szertartásokat magyarázó magyar nyelvű munkák,¹⁶ de úgy tűnik, ezek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mert

¹³ *Honi irodalom*, 5. j. i. m., 81–82.

¹⁴ SCITOVSZKY János, *Nagy bűjti egyházi beszédek*, Rosnyón, 1837, 42–54; *A bűjtről: Társas beszélgetés*, Egyházi Tár, 1833/4, 78–93, 89; *Honi irodalom*, 5. j. i. m., 81–82. A délutáni templomi katekézis már annyira nem kielégítően „működött” a 19. század közepén, hogy a tervbe vett 1848-as nemzeti zsinat egyik tárgyalási pontja lett „a délutáni isteni szolgálat célszerűbb elrendezése, egyszersmind a cselédek és dolgozó néposztály vasár-ünnepnapokoni tanítása”. 1848/49 és ami utána következett... *Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848–1851 közötti anyagából*, szerk. LAKATOS Andor, SARNYAI Csaba Máté, Kalocsa, 2001, 51 (127. jegyzet). – Csak kis számban hallunk ellenpéldákról a korban: például Csantavéren nagy számban jártak a hívek a misére, a litániára és a katekéziszre is (*Egyházi Tudósítások*, Religio és Nevelés, 1847/1, 212.).

¹⁵ ZIMMERMANN, *A vallási szokások...*, 12 j. i. m., Vezérszó; SZANISZLÓ, *A romai katolika anyaszentegyház...*, 11. j. i. m., Előszó; RÁTZ, *Liturgia...*, 6. j. i. m., Excellentiad! [Előszó]; V. K.: *A lelki pásztor...*, 12. j. i. m., 101–102; FÁBIÁN István, *Egy tekintet a szép művészetekre; s egy magyar k. egyházi énekes és imádságos könyv terve fölött írt levelek IV.*, Egyházi Tár, 1838. (12. köt) nov., 23–27; NÉMETH, *A buzgó lelki pásztor...*, 12. j. i. m., 129–130; *Honi irodalom*, Egyházi Literatúr Lap 1844/2. 20.; SZANISZLÓ József, *Religio és szépművészet szorosán egyesülve a keresztény katolika anyaszentegyház szertartásiban s nyilvános isteni tiszteletében*, Religio és Nevelés 1841/1, 25–31, 38–43; „μ”, *Milly főséges a' kath. anyaszentegyház az ő szertartásaiban*, Religio és Nevelés 1844/1, 73–75; ZIMMERMANN Jakab, *A vallási szokások és szertartások czélja*, Religio és Nevelés 1845/1, 386–387; SZANISZLÓ József, *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásairól általában*, Religio és Nevelés, 1845/2, 321–325; *Egyházi élet*, Religio és Nevelés, 1847/2, 1–3, 9, 17, 19. – Nyilván itt elsősorban a műveltebb rétegek igényeinek kielégítését célozták meg, amely egyértelműen párhuzamba vonható azzal az igen gyakran hangoztatott panasszal, miszerint a felvilágosodás hatására elvállaltalanodó előkelőek rossz példáját látva kezdi a nép is a vallási kötelezettségeit egyre inkább elhanyagolni. Vö: TENGYEL, *A vallási élet problémái...*, 9. j. i. m. 51–61.

¹⁶ TENGYEL Adrienn, „*A mit az ember nem ért, arra nem szokott figyelme­zni, s ha látja is, nem tudja önhasznára fordítani*”: *Magyar nyelvű liturgiama­gyar­ázó könyvek a reformkorban = Ecclesiae et historiae seruis infatigabilis: Tanulmányok Somorjai Ádám 70. születésnapjára*, szerk. ZOMBORI István, Budapest, Metem, 2022, 113–125. – Ezek mellett több korabeli imakönyvben is találkozhatunk a liturgiát értelmező szövegekkel és miseszövegfordításokkal. SZELESTEI, *A szentmise...*, 8. j. i. m. 285–286.

továbbra is hasonló panaszokat hallunk a szertartásokon való részvételre vonatkozóan.¹⁷

A másik lehetséges megoldást a szertartások anyanyelvűvé tétele jelentette volna, amely azonban szembehelyezkedett a trienti zsinat előírásaival. Ennek ellenére erre az ún. katolikus felvilágosodáshoz kapcsolódóan¹⁸ voltak kezdeményezések, például az 1786-os „hírhedt” pistoiai zsinat népnyelvű liturgiát kívánt, sőt, a stuttgarti hercegi kápolnában 1786-tól német nyelvű miséket tartottak.¹⁹ Hazánkban is ismert hasonló törekvés a korból: II. József kísérletet tett az anyanyelvű szertartások bevezetésére, de szándékát nem koronázta siker.²⁰ Azonban

¹⁷ TAMÁSI Zsolt, *Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat*, Budapest, Gondolat, 2013, 100–102; KELEMEN Dávid, *Az 1848-as római katolikus nemzeti zsinat győri egyházmegyei előkészítése*, Egyháztörténeti Szemle, 16(2015)/2, 35; TENGELY Adrienn, *Az egri egyházmegyei papság hitéleti reformjavaslatai 1848-ban = Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*, szerk. CSIBI Norbert, FORGÓ András, GÓZSY Zoltán, Pécs, Meta Könyvek, 2021 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 13), 238–246.

¹⁸ A katolikus felvilágosodás bővebb fogalmi magyarázatát, valamint széles nemzetközi irodalmát a közelmúltban már más lapokon közzétették, így itt elég csak utalnunk rá: FORGÓ András, *Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom: Szerzetesek a megújulás szolgálatában = Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerk. SZÍJÁRTÓ M. István, SZÜCS Zoltán Gábor, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012 (Talentum, 8), 120–146; UÓ, *A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban*, Világtörténet 2014/2, 239–265; UÓ, *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra: Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*, Budapest, Szent István Társulat, 2017, 220–232. A katolikus felvilágosodás liturgikus törekvéseiről általánosságban: SÖVEGES Dávid, *Fejezetek a lelkiség történetéből*, II, Pannonhalma, Bencés, 2007, 146; VÁRNAGY Antal, *Liturgia*, Abaliget, Lámpás, 1993, 484–485; BARTH Dániel bőveges külföldi szakirodalmat közöl a témáról: BARTH Dániel, *Katolikus felvilágosodás és népi kultúra a 18. századi Magyarországon* = Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete, szerk. HERMANN István, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2014, 43 (25. jegyzet).

¹⁹ *Hitvallások és az Egyház...*, 3. j. i. m., 522.; Charles A. BOLTON, *Church Reform in 18th Century Italy: The Synod of Pistoia, 1786*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1969; BÖHM, *A liturgikus nyelvekről*, 1 j. i. m., 121.

²⁰ PROKOPP Gyula, *II. József kísérlete a népnyelvű liturgia bevezetésére*, Vigilia 31(1966)/6, 377–379. Magyar nyelvű rituáléra már jóval korábban, a reneszánsz idejéből is ismert példa: BARTH Dániel, *Telegdi Miklós szertartáskönyvének művelődéstörténeti forrásértéke*, Rálátás, 2005/2, 8–13; VARGA Benjámin, *Mosszózy Zakariás népnyelvű rituále-kísérlete a XVII. században: Régi kérdések, régi válaszok*, Magyar Egyházzene, 24(2018–2019)/3, 305–318.

a felvilágosodás egyházi törekvései elfelejtve mégsem lettek, erre utal, hogy Kopácsy János hercegrímás szerint a magyar papság körében az 1830-as években nem kevesen voltak „kriptopistoianusok” még a felsőklérus tagjai között is.²¹

A nyelvújítás sem hagyta érintetlenül a papságot,²² s a magyar nyelv használata az 1830-as években már egyre inkább elterjedt az egyházi életben is mind a kommunikációban, mind az oktatásban. Az 1840-es évekre a templomokban is sok helyen a mise előtti és utáni imákat, az énekeket és a vasárnap délutáni istentisztelet szertartását már magyarul mondták, sőt, laikusok részéről már felmerült a magyar nyelvű rituále kívánalma is, illetve a magyar prédikációs nyelv előtérbe helyezése, igaz, a nemzetiségi hívek anyanyelvhasználatának rovására.²³

Ezen nyelvi törekvéseket azonban a hivatalos egyházi fórumokon nem hangoztathatták, mivel a trienti zsinat egyértelműen előírta a latin nyelv használatát. Az 1822-es nemzeti zsinatot megelőző egyházmegyei tanácskozásokon sem szorgalmazták az anyanyelvű szertartásokat,²⁴ és a nemzeti zsinaton is csak a liturgia szabályainak pontos betartását, az előírt öltözékek viselését és az illendő,

²¹ MESZLÉNYI Antal, *A jozefinizmus kora Magyarországon (1780–1846)*, Budapest, 1934, 381; HERMANN Egyed, *Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat*, A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1935, 246.

²² A Harsányi kerület papsága ezt igen érzékletesen így fogalmazta meg: „[...] fölvirradt már nemzetiségünkre nézve azon régóta óhajtott boldog nap, mellyen nemzetünk egyik legdrágább kincse, a magyar nyelv, az idegen nyelvek gyámsága alól felszabadítván, önállási dicsőségre vergődött, és a törvények erejénél fogva diplomaticai magasságra jutván [...]” Egri Főegyházmegyei Levéltár Archivum Novum (továbbiakban: EFL AN) 3129 A Harsányi kerület gyűlésének jegyzőkönyve 1848. július 22. (A gyűlés jegyzőkönyvét a Religio és Nevelés is közölte, de tévesen július 13-i dátummal: Religio és Nevelés 1848/2, 116–118, 132–134.)

²³ *Vidéki szemle VIII. Nemzeti nyelvünk egyházainkban*, Társalkodó 1842. május 18, 157–159; HERMANN Egyed, *Kurbély György veszprémi püspök (1755–1821)*, Veszprém, 1947, 130–133.

²⁴ VILLÁNYI Győző, *A magyar papság valláserkölési reformjavaslatai a pozsonyi nemzeti zsinaton*, Győr, 1938, 33–81; *Zsinatok a Csanádi egyházmegyében a 19–20. században*, s. a. r., bev. jegyz. ZAKAR Péter Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016 (Magyar Történelmi Emlékek Okmánytárak, Egyháztörténeti források, 4), 75–130; HERMANN, *Kurbély György...*, 23. j. i. m., 146–155; *A Szombathelyi egyházmegye zsinatai*, s. a. r., bev. jegyz. BAKÓ Balázs, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017 (Magyar Történelmi Emlékek Okmánytárak, Egyháztörténeti források, 10), 15–23, 75–108; *A Váci egyházmegye zsinatai és papi tanácskozásai a 19–20. században*, s. a. r., bev. jegyz. LÉNÁR Andor Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017, (Magyar Történelmi Emlékek Okmánytárak, Egyháztörténeti források, 14), 101–140.

tiszteletteljes magatartást hangsúlyozták.²⁵ Kivételt a Szepesy Ignác püspök vezetett Erdélyi egyházmegye jelentett, ahol az 1822-es egyházmegyei zsinaton határozatot hoztak arról, hogy kiadnak egy imakönyvet, amelyben a mise egyes szövegrészei anyanyelven lesznek olvashatóak.²⁶ Bár ez még nem lett volna szabályellenes, de Szepesy püspök a liturgikus könyveket is le akarta fordíttatni,²⁷ sőt, még magyar nyelvű misét is tartottak – talán maga Szepesy püspök –, ahol a miseszöveget magyarul olvasták föl és csak az átváltoztatás szavai hangzottak latinul.²⁸ Azonban a püspök ilyen irányú törekvései hamarosan a felső egyházi vezetés rosszallását vonták magukra.²⁹

A reformkori katolikus sajtóban sem volt tanácsos a liturgikus nyelv reformjának nyilvánosan hangot adni, viszont többször felmerült a latin liturgikus kifejezések megfelelő magyar fordításának kérdése, ami azt sejteti, hogy egyesek – talán nem is kevesen – az anyanyelvű szertartások bevezetését mégsem tartották elképzelhetetlennek,³⁰ sőt az *Egyházi Tár* utalt rá egy ízben, hogy vannak, „kik a misét honi nyelven kívánják”.³¹ Csupán egy konkrét, bár szerény javaslatot ismerünk: Németh János³² felvetette Guzmics Izidor bakonybéli apát lapjában, a liberálisabb egyházi nézeteknek is helyt adó *Egyházi Tárb*an,³³ hogy ha az áldoztatás szertartásánál a közgyónást, illetve a szentostyát a kehelyből kiemelő

²⁵ FEJÉRDY, *Az 1822. évi...* 11. j. i. m. 153, 557–559.

²⁶ A könyv meg is jelent: *Istent reggel, a szent áldozatnak bé mutatásakor, és estve naponként a templomi gyülekezésben ájtatos fohászokodásokkal imádó keresztény*, Kolozsvár, 1822; Vö. SZELESTEL, *A szentmise...*, 8. j. i. m., 286. (8. j.)

²⁷ ZSASSKOVSZKY, BARTALOS, *Az egri rituale...*, 1. j. i. m., 20; *Istent reggel...*, 26. j. i. m., „*A buzgó Olvasóhoz!*”

²⁸ *Vidéki szemle VIII. Nemzeti nyelvünk egyházainkban*, Társalkodó, 1842. május 18., 158.

²⁹ FEJÉRDY András, *Hogyan került Szepesy a pécsi püspöki székebe?* = „*A hazának hű öre és oszlopa*”: *Szepesy Ignác pécsi püspök emlékezete*, szerk. MÉREG Martin, MOLNÁR Dávid, SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, Pécs, PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont – Pécsi Egyházmegye, 2019, 21–39.

³⁰ *Egyházi Tudományok*, Szion, 1839. dec. 11. 95–96; *Vallás*, Figyelmező, 1840. jún. 16., 373–379; *Honi irodalom*, Egyházi Literatúrai Lap, 1845/2, 85.

³¹ *Egy tekintet a szép művészetekre; s egy magyar k. egyházi énekes és imádságos könyv terve fölött írt levelek IV.*, Egyházi Tár, 1838. nov. 27.

³² Feltehetően arról a gyarmati plébánosról van szó, aki a Tudományos Gyűjteményben is publikált a korban.

³³ A reformkori katolikus sajtóban például egyedül ebben a lapban írtak nyíltan arról, hogy érdemes lenne enyhíteni a bőjti szabályozást, hogy a hívek szívesebben és lelkiismeretesebben megtartsák azt. *A bőjtről. Társas beszélgetés*, Egyházi Tár, 1833/4, 78–81. Az Egyházi Tár jellemzőit lásd további vonatkozó irodalmakkal: BÁRÁNY Zsófia, *Sajtó, nyilvánosság és a katolikus papság középso rétege 1819–1845 = Egyházi társadalom...*, 17. j. i. m. 466–469.

és a híveknek nyújtó pap szavait³⁴ anyanyelven mondanák, akkor a hívek sokkal nagyobb átéléssel és tisztelettel vennék magukhoz Krisztus testét.³⁵ Azonban a klérus részéről ezek a törekvések a reformkorban még csak bűvópatakszerűen léteztek s nem jutottak el a nyilvánosság szintjére.

De a nyelvújítás és a magyar nyelv hivatalossá válása mégis új lendületet adott a felvilágosodás kori egyházi nyelvi törekvéseknek, melyek 1848 tavaszán a forradalmi hangulatban szárnyra is kaptak. A misén kívüli szertartások³⁶ latin helyett anyanyelven való tartásának ötletét, vagyis a rituale reformjának gondolatát elsőként a pest-budai alsópapság „dobta be” a közéletbe. A fővárosi papság a márciusi forradalom hatására április 15-én egy 12 pontos petíciót nyújtott be Kunszt József esztergomi érseki helynökhöz – mivel az érseki szék üresedésben volt –, mely a korszak egyik legradikálisabb egyházi „reformcsomagjának” számított, többségében igen szélsőséges, a hierarchia demokratizálására irányuló, illetve az egyházi életben a nemzeti jelleget erősítő kívánságokkal.³⁷ Ezekhez kapcsolódott

³⁴ „Íme az Isten báránya, ki elveszed e világ bűneit! Uram, nem vagyok méltó, hogy az én hajlékomba jöjj; hanem csak egy szóval mondd és meggyógyul az én lelkem. [...] Az Úr Jézus Krisztus Szent Teste őrizze a Te lelkedet az örök életre!”

³⁵ NÉMETH, *A buzgó lelki pásztor...*, 12. j. i. m., 134–135. A forrásból és a korabeli liturgikus művekből kitűnik, hogy ezen a téren nem volt egységesség: egyes papok latinul, míg mások anyanyelven mondták el az áldoztatás előtti imákat, bár csak latinul lett volna szabad. MIHÁLYFI Ákos, *Az emberek megszentelése*, Budapest, Szent István Társulat, 1926, 118.

³⁶ Az anyanyelvű misézés igénye komolyan nem merült fel a korban, sőt, sokan hangsúlyozták, hogy a misét természetesen változatlanul latinul kívánják. Pl: EFL AN 3129 Harsányi kerület 1848. július 22-i, Szabolcsi főesperesi kerület június 13-i, Miskolci kerület július 18-i gyűléseinek jegyzőkönyvei; *Egyházmegyei zsinatok és tanácskozások Veszprémben*, s. a. r., bev., jegyzt. GÁRDONYI Máté, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017 (Magyar Történelmi Emlékek Okmánytárak, Egyháztörténeti források, 6), 6, 70, 81; EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik [...] köztanácskozásnak jegyzőkönyve 9. – Egyedül Erdélyből ismerünk arra vonatkozó javaslatokat, hogy ezt is változtassák meg, amelyben valószínűleg Szepesy püspök hatását kell látunk: TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 125–126.

³⁷ Ilyen volt az egyházi kommunikációban a magyar nyelv használata, a vallási szertartásokon kívül magyaros ruha viselése, valamint a Szent Jobb magyar papok általi őrzése, mivel ezt a budai vár plébániáján a cseh származású Vörös Csillagkeresztes Lovagok őrizték 1771-től 1865-ig. Vö. BEKE Margit, *A királyi palota egyháztörténeti vonatkozásai a XVIII. században*, Tanulmányok Budapest Múltjából 29(2001), 127–129. A beadvány körülményei és értékelése: ZAKAR Péter, „*Hazám sorsa az én sorsom*”. *Az esztergomi érsekség 1848/49-ben*, Szeged, Belvedere, 2003, 34–35; *Zsinatok a Csanádi...*, 17. j. i. m., 28. A petíció szövege: *Magyarország alrendű papságának üdvözllet az Úrban!*, Nemzeti Újság, 1848. ápr. 23., 1240–1241; ápr. 26., 1243–1244; ápr. 28., 1251–1252. Nyomtatásban közli: ELMER István, *A hazza, az egyház és a*

a rituale reformjának kívánalma is: a petíció legelső pontjában kérték, hogy a keresztelezés, az avatás,³⁸ az esketés, az utolsó kenet³⁹ és a temetés szertartását ezen túl anyanyelven tartsák. Kérésüket azzal indokolták, hogy a híveknek fontos lenne, hogy életük legfőbb fordulópontjain, örömeikben-bánatukban értsék, hogy mit mond a pap, mivel ez adja meg a lehetőségét annak, hogy a hívek át-érezzék a vallás erősítő és vigasztaló jellegét. Úgy vélték, hogy ha a szertartások nyelve továbbra is a latin marad, akkor csökken a hitbuzgalom és a lelkipásztor iránti bizalom is, mivel az érthetetlen latin szertartások nem elégítik ki a hívek vallási szükségleteit:

Mindenki tudja, hogy milly hatalmat gyakorolnak az anyanyelv hangjai a vídám és szomorú kedély fölött, s milly varázserő fekszik azon ígékben, mellyek rokonszívből rokonajkakon zengenek le egyesek és a tömeg közé; s ha ez így van, kérjük méltóságodat, hogy midőn híveink a gyermek-keresztelezésnél örvendenek, magzatuk temetésénél keseregnek, az avatás szertartása alatt hálálkodnak, a házasságkötés alkalmával Isten trónja s az egyház színe előtt esküsznek, s midőn végre a halálos ágyon az utolsó tusára magukat megkenettetni kérik, mi is, a boldogító, vigasztaló és erősítő hitnek szolgálói, örömük és keservükben anyanyelvükön osztozhassunk, fölrepítendőők a megértett ima szárnyain lelküket ahhoz, kitől minden jó adomány származik. [...] az értetlen szavak jéghidegen hagyva a jelenlevő hívőknek szívét, csökken a buzgalom és ájtatosság, csökken a hit szolgálója iránti bizalom és szeretet, ki még az emberi élet legünnepélyesebb perceiben is érthetetlen hangokon beszél. Higgyék el a mély hódolattal tisztelt főpapok, hogy mi, kiknek nemcsak a városi, hanem falusi minden rangú és nemű embereivel is volt számtalan érintkezésünk, több feddést és méltányos panaszt kelle némán elviselnünk, mikép érthetetlen badarságunk – ezek az ő szavaik – vallási szükségüket ki nem elégíté, vallási érzelmeiket egy cseppet sem öregbité.⁴⁰

trón érdekében: A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben, Budapest, Új Ember, 1999, 169–177; *Zsinatok a Csanádi...*, 24. j. i. m., 133–143.

³⁸ Asszonyavatás: a gyermekágyból felkelő asszonyokat megáldó egyházi szertartás. Avatás helyett a szakirodalomban tévesen szerepel bérmálás: ZAKAR, „*Hazám sorsa...*”, 37. j. i. m., 34.

³⁹ Pontosabb mai szóhasználattal a betegek szentsége.

⁴⁰ *Magyarország alrendű papságának...*, 37. j. i. m., 1848. ápr. 23., 1241.

Kívánságukat egyes német tartományok példájával is alátámasztották, ahol szintén anyanyelven történtek a jelzett szertartások.⁴¹ Figyelemreméltó, hogy a petícióban általánosságban anyanyelvről volt szó, vagyis feltehetően nem a magyar nyelv kizárólagosságában gondolkodtak, hanem úgy vélték, hogy a nemzetiségi hívek is a saját nyelvükön részesüljenek a szentségekben, illetve vegyenek részt a különböző szertartásokon. Viszont a gyakorlati kivitelezés lehetséges módjára nem adtak javaslatot.

A beadvány hamarosan ismerté vált országszerte, mivel a sajtó is leköszölte.⁴² Azonnal meg is indult az esperesi kerületekben a fővárosi papság felvetéseinek megtárgyalása s a *Religio és Nevelés* az elkövetkező hetekben számos kerület véleményét közölte a petícióról. Ezek általában negatívan nyilatkoztak a javaslatok többségéről, de valószínűleg a valós kép ennél sokkal árnyaltabb volt, mivel a katolikus sajtóban megjelent véleményezések feltehetően egy felülről irányított lejáratókampány része voltak.⁴³ Bár a pestiek az egyházi hierarchiát érintő radikális kívánságait általában elutasították a *Religio és Nevelés*-ben megjelent kerületi nyilatkozatok, de a szertartások nyelvének ügyében jobban megoszlottak a vélemények. Sokan egyértelműen elutasították a rituale nyelvének megváltoztatását és cáfolták a pestiek azon kijelentését, hogy a nép kifogásolná a latin nyelvet. Úgy gondolták, hogy nem a szertartások nyelvén, hanem azok végzésének módján van a hangsúly, s a hívek nem az anyanyelvet, hanem a kellően komoly és tiszteletteljes papi viselkedést igénylik. Ha a papok a trienti zsinat előírásai szerint a hitoktatás során lelkiismeretesen megmagyarázzák a híveknek a szertartások lényegét és menetét, illetve a szentségek vétele előtt külön is felkészítik őket, akkor azok nem hagyják érintetlenül sem a hívek értelmét, sem érzelmeit. Felhívták arra is a figyelmet, hogy a pestiek elképzelése egyébként is szinte megvalósíthatatlan a soknemzetiségű országban, és így a katolikus egyház alapvető jellemvonása, az

⁴¹ A német anyanyelvű liturgikus törekvéseket lásd: ZSASSKOVSKY, BARTALOS, *Az egri rituale...*, 1. j. i. m., 14. A külföldi (német, dalmát) példákkal és ellenpéldákkal (bajor, francia, belga rituálék) való érvelés az elkövetkező hónapokban is gyakori volt: *Nyílt levelezés X. Az alsó-bont dunai alesperesség lelkészei gyűlése*, *Religio és Nevelés*, 1848/1, 308; TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 121; EFL AN 3129 Jászberényi kerület 1848. június 8-i gyűlésének jegyzőkönyve; EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve 9.

⁴² *Magyarország alrendű papságának...*, 37. j. i. m., 1848. ápr. 23. 1240–1241; ápr. 26., 1243–1244; ápr. 28., 1251–1252.

⁴³ ZAKAR, „*Hazám sorsa...*”, 37. j. i. m., 36–37.

egyetemesség is sérülne.⁴⁴ Mások a petíció bírálata közben óvatosan – vagy talán inkább tanácstalanul – kerültek a témát,⁴⁵ vagy egyszerűen a tervbe vett egyházmegyei vagy nemzeti zsinat elé kívánták utalni, úgy vélvén, hogy az az illetékes fórum a kérdésben és ott majd kitalálnak rá valami működőképés megoldást.⁴⁶ A nógrád-vadkerti esperesi kerület ezzel szemben támogatta a pestiek kívánságát, igaz, nem egyöntetűen: „tárgyaltattak a budapesti lelkészek reformpontjai is, még pedig az első mindjárt nem kevés szóváltással; mellynek eredménye mégis az lón, hogy szavazattöbbséggel elfogadtattott.”⁴⁷ A bicskei kerület papsága viszont olyanmire egyetértett a pestiek véleményével – „minden elfogulatlan meggyőződhetik róla, hogy az értetlen szavak hidegen hagyják híveink kebelét, bármily buzgósággal mondatnak is el” –, hogy el is határozták, hogy ezentúl magyarul fogják tartani a keresztelést és a temetést.⁴⁸ Még szélsőségesebb hangot ütött meg a magát Daruvárinak nevező papi személy, aki a *Marczius Tizenötödike* című lapban reagált a pesti petícióra, annak kívánalmait csekélynek, hangvételt pedig túlzottan alázatosnak tartva: „Magyar rituálét? ezt önöknek nem kérniük, hanem midnyájunknak már régen tetteleg behoznunk kellend.”⁴⁹

Kunszt József helynök május 1-én válaszolt a pest-budai papság beadványára, melyet szintén leköszölt a sajtó.⁵⁰ Bár az egyházzal ellentétes egyházkormányzati és egyházfegyelmi követelések teljesítésétől mereven elzárkózott, de a rituale megreformálásának ügyét nem söpörte le teljesen az asztalról: ígéretet tett rá,

⁴⁴ *Nyílt levelezés X. Az alsó-bont dunai alesperesség lelkészei gyűlése*, Religio és Nevelés, 1848/1, 308; *Nyílt levelezés XX., XXI. A harsányi egyházi kerület...*, Religio és Nevelés, 1848/1, 356; *Nyílt levelezés XXVI. Az e f. május hó 25-dikén ... kerületileg összegyűlt nagyszombati alesperesség...*, Religio és Nevelés, 1848/1, 378; *Nyílt levelezés XXXIII. Verebélyi alesperesség lelkészei...*, Religio és Nevelés, 1848/1, 420; *Nyílt levelezés XXXVII. A szomolányi egyházközségi összes papság...*, Religio és Nevelés, 1848/1, 444.

⁴⁵ *Nyílt levelezés XX., XXI. A kis-tapolcsányi kerület lelkészei...*, *A nagy-sallói egyházi kerület gyűléséből...*, *Szeniczki és sasvári alesperességek...*, Religio és Nevelés, 1848/1, 354–357.

⁴⁶ *Nyílt levelezés XXV. Honti középponti kerületnek...*, Religio és Nevelés, 1848/1, 377; *Nyílt levelezés XXVI. nagyszombati alesperesség...*, Religio és Nevelés, 1848/1, 378; ZAKAR, „*Hazám sorsa...*”, 37. j. i. m., 37.

⁴⁷ *A nógrád-vadkerti esperességi kerületből...*, Religio és Nevelés, 1848/2, 46.

⁴⁸ *Megyei közlés Fehér megyéből*, Religio és Nevelés, 1848/1, 398. A lap szerkesztője figyelmeztette is őket, hogy ezt csak óhaj szintjén fejezhetik ki, mert a szertartások nyelvének megváltoztatásáról nem dönthetnek önkényesen kerületi szinten.

⁴⁹ „DARUVÁRI”, *Szerencsétlen faj vagyunk mi papok...*, Marczius Tizenötödike, 1848. máj. 5., 175.

⁵⁰ *Megyei közlés Esztergom*, Religio és Nevelés, 1848/1, 301–302. Közli: ELMER: *A hazu és az egyház...*, 37. j. i. m., 182–184. Értékelése: ZAKAR, „*Hazám sorsa...*”, 37. j. i. m., 35.

hogy a hamarosan összehívandó egyházmegyei zsinaton tárgyalás alá veszik a kérdést.⁵¹

Azonban az ügy hamarosan még „magasabb szintre” került: júniusban a fővárosban összegyűlt főpásztorok döntést hoztak nemzeti zsinat összehívásáról szeptember 24-re s megállapították ennek tematikáját is.⁵² Minden valószínűség szerint a pest-budai papság petíciója és az ennek hatására meginduló országos vita hatására került bele ebbe a szertartások nyelvének kérdése,⁵³ azonban „szelídített” formában, szigorúan csak az egyházi törvények által megengedett kereteken belül mozogva:

2. A római s eddig használatban lévő rituálék nyomán egy új, s valamennyi deák szertartású megyébe behozandó rituálének kiállítása, melyben a szentségek és sz. szertartások kiszolgáltatásának alkalmával némely épületes imádságok anyanyelven lennének használandók némely célszerű oktatások formulái mellett.⁵⁴

Az eredeti követeléssel szemben itt már szó sem volt a szertartások anyanyelven tartásáról, hanem csak a jobb megértést és mélyebb átélést segítő kiegészítő imákról és magyarázó szövegekről, amelyek nem álltak ellentétben a trienti zsinatnak a latin liturgikus nyelvet leszögező határozatával.⁵⁵ Figyelemreméltó, hogy a püspökök is – hasonlóan a fővárosi papsághoz – nem kimondottan a

⁵¹ *Megyei közlés...*, 50. j. i. m., 301.

⁵² A nemzeti zsinat előkészületeihez lásd: TAMÁSI Zsolt, *Az 1848-as magyarországi zsinat előmunkálatai = Megmenekültem az oroszán torkából: Az erdélyi katolikus egyház a megpróbáltatások idején: 1848, 1948*, szerk. MARTON József, DIÓSI Dávid, Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat – Verbum Keresztény Kulturális Egyesület, 2015, 35–88; TAMÁSI Zsolt, *Az 1848-as nemzeti zsinati tematika előkészítése és követése*, Keresztény Szó, 25(2014)/11, 22–25.

⁵³ Hasonló javaslat volt a vasárnapi délutáni istentiszteletek reformja is, amelynek kapcsán sokan a még mindig több helyen szokásban lévő latin nyelvű vecsernyét anyanyelvű litániával kívánták felváltani. TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 105–107; KELEMEN, *Az 1848-as ... győri...*, 17. j. i. m., 38–39; TENGYELY, *Az egri egyházmegyei papság...*, 17. j. i. m., 264–267.

⁵⁴ EFL AN 3129, Sorozata azon tárgyaknak... Nyomtatásban: *1848/49 és ami utána következett...*, 14. j. i. m., 51 (127. j.). Lonovics József csanádi püspök a zsolnárok és evangéliumok anyanyelvű felolvasásával is kiegészítette a felhívást egyházmegyéjében: *Zsinatok a Csanádi...*, 17. j. i. m., 163.

⁵⁵ A szentségek kiszolgáltatásakor egyébként is kötelező volt az anyanyelvű magyarázatok hozzáfűzése, bár ezt nem minden lelkipásztor teljesítette megfelelően: *Megtérés, Religio és Nevelés*, 1846/2, 280.

magyar nyelvről beszéltek, hanem általában „anyanyelvet” említettek, vagyis tekintettel voltak a nemzetiségi hívek igényeire is. Új elemként jelent meg viszont az országosan egységes rituale javaslata, mivel eddig több – az Esztergomi, az Egri, a Kalocsai, a Győri és a Veszprémi⁵⁶ – egyházmegyében is saját helyi szertartáskönyvet használtak.⁵⁷ Ez az egységes nemzeti kultúra reformkori kívánalmát tükrözi, de lehetséges, hogy a főpásztorok az anyanyelvűség igényének visszaszorítását is ellensúlyozni akarták ezzel a „modernizáció” irányába mutató javaslattal.⁵⁸ Azonban a vegyes nemzetiségű vidékeken az anyanyelvű imák és magyarázó szövegek gyakorlati megvalósításának módja továbbra is nyitott kérdés maradt. A nemzeti zsinat tematikáját eljuttatták minden egyházmegyébe, melyek többségében ez alapján tanácskozták meg a teendőket – köztük a rituale kérdését is – 1848 nyarán előbb esperesi kerületi gyűléseken,⁵⁹ majd pedig egyházmegyei tanácskozásokon.⁶⁰ Emellett több papi személy magánvéleménye is

⁵⁶ A Zágrábi egyházmegyében is, de a horvátországi események nem képezik kutatásunk tárgyát.

⁵⁷ A középkorban majdnem minden egyházmegyének külön rituáléja volt, amelyeket a trienti zsinat ugyan nem törölt el, de megszabta, hogy ezeknek nem szabad ellentmondásban lenniük a Római Rituáléval. MIHÁLYFI, *Az emberek megszentelése*, 35. j. i. m., 24; BÁRTH: *Es-küivő...*, 4. j. i. m., 20–29. Az egyes magyar egyházmegyék, illetve egyháztartományok külön rituáléjainak rövid ismertetése: BÁRTH Dániel, *Rituale = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, X, Budapest, Balassi, 2010, 114–116; VARGA Benjámin, *Magyarországi rituálék az újkorban 1625-től*, Szakdolgozat, Budapest, ELTE, 2012, 25–26.

⁵⁸ Külföldön is találkozunk a korban hasonló rituale-egységesítő törekvésekkel: *Hírjűzér*, Religio és Nevelés, 1849/1, 312.

⁵⁹ Mintegy hetven, az ország minden részéből származó – kéziratossá, a korabeli sajtóban és különféle forráskiadványokban publikált, illetve feldolgozott – esperesi kerületi gyűlés, valamint nemhivatalos papi tanácskozás dokumentumait vettük vizsgálat alá.

⁶⁰ A nemzeti zsinatra készülve valamilyen szintű egyházmegyei tanácskozást, illetve gyűlést feltehetően minden egyházmegyében tartottak 1848 májusa és szeptembere között: május 11-én és szeptember 5-én a Rozsnyói (Religio és Nevelés, 1848/2, 30, 286–287, 293–295), május 23-án a Pécsi (*Az 1863. évi pécsi egyházmegyei zsinat*, s. a. r. DAMÁSDI Zoltán, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020 [Magyar Történelmi Emlékek Okmánytárak, Egyháztörténeti források], 17–18, 31–43), május 24-én és augusztus 22–24-én a Győri (Religio és Nevelés, 1848/2, 323, 332, 343, 349; KELEMEN, *Az 1848-as... győri...*, 17. j. i. m., 27–53), május 25–26-án a Székesfehérvári (Religio és Nevelés, 1848/1, 462), június 14–15-én és szeptember 12-én a Veszprémi (*Egyházmegyei zsinatok Veszprémben*, 36. j. i. m., 19–24, 63–74, 75–82), június 16-án a Szombathelyi (TAMÁSI, *Az 1848-as magyarországi zsinat...*, 52. j. i. m.; és GÉFIN Gyula, *A szombathelyi egyházmegye története II*. Szombathely, 1929, 19), augusztus 1–3-án és 22–24-én a Váci (*A Váci egyházmegye zsinatai*, 24. j. i. m., 158–188), augusztus 2-án az Egri (EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve), augusztus 22-én a Szepesi (Religio és Nevelés, 1848/2, 303–304, 309–311, 316–317), augusztus 30–

megjelent a témáról a sajtóban és röpiratok formájában.⁶¹

A rituale nyelvi reformja kapcsán három alapvető vélemény jelent meg az alsópapság körében: a teljes anyanyelvűség kívánalma, amely a pest-budai papság nézeteit tükrözte és jóval túlmutatott a trienti zsinat és a püspöki kar által megszabott kereteken, vagyis gyakorlatilag szembehelyezkedett az egyházi szabályokkal; csak egyes anyanyelvű – liturgikus vagy kiegészítő – szövegek beemelése a ritualeba, amely nagyjából összhangban volt a főpásztorok felvetésével; illetve a latin nyelv érintetlenül hagyása. A választás nem volt egyszerű, ahogy a mohácsi kerület július 24-i gyűlésének jegyzőkönyve jól mutatja: „Egy része egészen a [jelenlegi] szerkezet mellett, más része pedig a mellett, miszerint a rituale egészen anyanyelven (vernaculus)⁶² készítessék harczolván, az ügy voksolásra bocsáttott, és mindenik félen egyforma számmal lévén a szavazók, az elnök oda dönté el a dolgot, hogy az egészen anyanyelvűbeni [sic] szerkezet pártolása jón határozattá.”⁶³

Forrásainkból úgy tűnik, hogy a papság többsége 1848 nyarán már kritika alá vette a misén kívüli szertartások latin nyelvét, amely lehetetlenné tette a hívek többségének értő részvételét. Sokan hasznosnak vélték a rituale, vagy legalább egyes részeinek anyanyelvű átdolgozását, amelytől – német példákra hivatkozva – a hívek áhítatának emelkedését várták,⁶⁴ ahogy a jászberényi kerület papsága

31-én a Nagyváradi (Religio és Nevelés, 1848/2 félév, 397, 406, 414), augusztus 30–szeptember 1-én a Kalocsai (1848/49 és ami utána következett..., 14. j. i. m., 81–83), szeptember 1–4-én az Erdélyi (TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m.), és szeptember 11-én a Szatmári egyházmegyében (Religio és Nevelés, 1849/1, 117–118, 165, 212). A Csanádi egyházmegyében félbeszakadt a szeptember 13-i egyházmegyei tanácskozás, így nem születtek határozatok. (ZAKAR Péter, *A Csanádi egyházmegye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában*, Budapest, Gondolat, 2021, 56.) Az Esztergomi főegyházmegyének csak az esztergomi helynöki kerülete tartott gyűlést (ZAKAR, „*Hazám sorsa...*”, 37. j. i. m., 38–39). Három felvidéki: a Nyitrai, a Besztercebányai és a Kassai egyházmegyéről egyelőre nem rendelkezünk információval.

⁶¹ *Nyílt levelezés XIV.*, Religio és Nevelés, 1848/2, 188–189; Sz. J. N., M. P., *Nyílt levelezés*, Religio és Nevelés, 1849/1, 37–38; „DARUVÁRI”, *Szerencsétlen faj...* 49. j. i. m., 175–176; HAZSLINSZKY József, *Emlékirat az egyházzól, és az egyházat érdeklő némely reform kérdésekről*, Kassa, 1849; GARAY Alajos, *Nyilatkozunk!* Pécs, 1848, Pécsi Püspöki Levéltár 169/1850.

⁶² Hazai, belföldi.

⁶³ *A mohácsi alesperesi kerületnek...*, Nemzeti Újság, 1848. aug. 13, 319–320. Mint fentebb láttuk, a nógrád-vadkertü kerületi gyűlésen is hasonlóan heves viták zajlottak a ritualéről.

⁶⁴ EFL AN 3129 Harsányi kerület 1848. július 22-i, Egri kerület május 23-i, Közép-hevesi kerület július 18-i, Nyíregyházi kerület június 6-i gyűlésének jegyzőkönyve. A győri egyházmegye kerületeinek többsége is így gondolkodott: KELEMEN, *Az 1848-as ... győri...* 17. j. i.

ékesen megfogalmazta: „Nem csak más Nemzetbeli felvilágosodott s buzgó Katolikusok példája; hanem maga a dolognak természete s a vallásos buzgalom nevelése is int, serkent, sőt kötelez bennünket, hogy midőn egyházi szertartásainkat végezzük, ne érthetetlen holt szavakban; hanem anya nyelvünknek édes hangjain rebegjük el imáinkat, s emeljük a megértett könyörgés szárnyain híveink lelkét az Úrhoz, kitől minden jó származik.”⁶⁵ Ebben semmi veszélyt nem láttak a katolikus egyház egységére nézve, mely mint fentebb láttuk, a pest-budai petíció kapcsán felmerült egysesekben: „Nem tartozunk azok sorába, kik Péter hajójának elsüllyedését képzelik a magyar nyelv használatában”.⁶⁶ Hasonlóan érvelt Hazslinszky József vinnai lekipásztor is *Emlékirat az egyházzól, és az egyházat érdeklő némely reform kérdésekről* című röpiratában.⁶⁷

Azonban a részleteket illetően már eltértek a vélemények, mivel az ország nemzetiségi viszonyai jócskán megbonyolították a látszatra oly egyszerű kérdést. Az alapvetően magyar nemzetiségű vidékeket magába foglaló Egri egyházmegye papságának többsége például automatikusan a magyar nyelv használatában gondolkodott, egyrészt hazaszeretettel, másrészt a magyar nyelv nemrég megszerzett hivatalos státuszával, harmadrészt a klérus az új időkhöz való alkalmazkodásának propagálásával indokolva azt.⁶⁸ Mások ezzel szemben azt javasolták, hogy ne csak magyar, hanem „az országban divatozó [többi] nyelvekre is”⁶⁹ fordítsák le a ritualét, mely különösen a vegyes nemzetiségű Erdélyi egyházmegyében volt jellemző és előremutató kívánalom.⁷⁰ Több kerület csak „anyanyelvről” beszélt közelebbi meghatározás nélkül, így eldönthetetlen, hogy a kérdés részleteiről hogyan vélekedtek.⁷¹ Az Apátfalvi kerület papsága volt a legkreatívabb: áthidaló

m., 33; Megyei közlés. Mező-Eörs július 10-én..., *Religio és Nevelés*, 1848/2, 87; TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 125–126.

⁶⁵ EFL AN 3129 Jászberényi kerület 1848. június 8-i gyűlésének jegyzőkönyve.

⁶⁶ EFL AN 3129 Miskolci kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve.

⁶⁷ HAZSLINSZKY, *Emlékirat az egyházzól...*, 61. j. i. m., 85–87.

⁶⁸ EFL AN 3129 Harsányi kerület 1848. július 22-i, Egri kerület május 23-i, Miskolci kerület július 18-i, Jászberényi kerület június 8-i gyűlésének jegyzőkönyve.

⁶⁹ EFL AN 3129 Miskolci kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve.

⁷⁰ TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 123–124.

⁷¹ EFL AN 3129 Alsó-patai kerület 1848. július 17-i, Szolnok-hevesi kerület július 18-i, Közép-hevesi kerület július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve; Megyei közlés. Mező-Eörs július 10-én..., *Religio és Nevelés* 1848/2, 87.

megoldásként azt találták ki, hogy a rituáléban a kívánatos szövegeket csak ideiglenesen fordítsák le a nemzetiségi nyelvekre, s ezeket csak addig használják, „míg a magyar nyelv általánosan divatba jönne”.⁷²

Nagy kérdés volt az anyanyelv térhódításának mértéke is, vagyis mely szövegeket mondjanak anyanyelven: magát a szentségek kiszolgáltatásának liturgiáját vagy esetleg csak egyes kiegészítő imákat és oktatásokat. Ez megmutatta, hogy egyes kerületek mennyire mertek túllépni a trienti zsinat és a püspöki kar által megszabott, „hivatalos” kereteken. Számos esperesi kerületi gyűlési jegyzőkönyvet átvizsgálva azt láthatjuk, hogy bizony nem kevesen voltak, akik meg merték ezt tenni. Például az Egri egyházmegyében a kerületek mintegy harmada kívánta az egész rituale lefordítását,⁷³ de a Harsányi, a Kisvárdai és a Miskolci kerület papsága is célszerűnek tartotta legalább a gyakoribb szertartások szövegét – elsősorban az avatást, a temetést és a szentségek kiszolgáltatását – anyanyelven mondani.⁷⁴ Erdélyben a kolozs-dobokai kerület papsága is a leggyakoribb szertartások: az esketés, keresztelés, avatás, temetés, búzaszentelés és keresztjárás esetében kívánta az anyanyelvűség használatát.⁷⁵ Hasonló volt a helyzet a Győri,⁷⁶ a Kalocsai,⁷⁷ az Esztergomi,⁷⁸ a Pécsi⁷⁹ és az Erdélyi egyházmegyében is.⁸⁰ Legradikálisabban – és egyben „legnagyvonalúbban”, minden gyakorlati nehézséget sutba dobva – a csanádi papság nyilatkozott a kérdésről 1848. június 15-i gyűlésén, már magát a kérdést is olyan anakronisztikusnak tartva, hogy azzal már nem is érdemes foglalkozni: „Szóba hozatott [...] nyelvünk használata is:

⁷² EFL AN 3129 Apátfalvai kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve.

⁷³ EFL AN 3129 Egri kerület 1848. május 23-i, Alsó-patai kerület július 17-i, Szabolcsi főesperesi kerület június 13-i, Miskolci kerület július 18-i, Nagykállói kerület június 7-i és július 18-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

⁷⁴ EFL AN 3129 Harsány kerület 1848. július 22-i, Kisvárdai kerület július 18-i, Miskolci kerület július 18-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

⁷⁵ A szakirodalmi forrásban „keresztút” szerepel, de ez valószínűleg a keresztjáró napok környégre vonatkozik, hisz a keresztúti ájtatosság nyilvánvalóan anyanyelven folyt: TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 122.

⁷⁶ KELEMEN, *Az 1848-as ... győri...*, 17. j. i. m., 33; Megyei közlés. Mező-Eörs július 10-én..., *Religio és Nevelés 1848/2*. 87.

⁷⁷ *Kerületi gyűlés. Kalocsa, aug. 1.*, *Religio és Nevelés, 1848/2*, 144.

⁷⁸ ZAKAR, „*Hazám sorsa ...*”, 37. j. i. m., 39.

⁷⁹ GARAY, *Nyilatkozatunk!*, 61. j. i. m., 22.

⁸⁰ TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 121–126.

hanem megint azt gondoltuk, hogy ezek felüdült egyházunkról, mint állatról az avas, úgy is lehullanak.”⁸¹

Mások igazodtak a püspökkari instrukcióhoz és „beérték” annyival is, hogy a latin liturgikus szövegeket anyanyelvű imákkal és a szentségek kiszolgáltatásához kapcsolódó magyarázatokkal egészítsék ki.⁸² A részleteket illetően azonban itt is megoszlottak a vélemények: egyesek csak általánosságban beszéltek az anyanyelvű imákról, míg mások konkrét javaslatokat is tettek: például a Nyíregyházi kerület azt ajánlotta, hogy az esküvőkön, a kereszteléskor, az avatáskor, a betegek szentségének feladásakor, a temetésen és a búzaszentelésen az imák és az evangéliumi szakaszok, a kenyér, bor, gyertya és húsvéti étkek megáldásánál az áldások szövege, a kereszttjáró napokon és húsvét vigiliáján a könyörgések, valamint a hálaadó *Te Deum* legyen magyarul.⁸³

Egyesek azonban továbbra is ragaszkodtak a latin nyelv kizárólagosságához, a legnagyobb rosszállással figyelve az anyanyelvű liturgikus törekvéseket: „Ehol ni! hova vezet az éretlen reformvizsketeg. [...] Így reményünk lehet nem sokára oda juthatni, hogy az egész rituálét czélszerűtlennek declarálhatjuk.”⁸⁴ Alapvetően ugyanazokat az érveket sorakoztatták fel, amelyeket fentebb már láttunk a pest-budai petíció kritikája kapcsán, kiemelve azt, hogy nem a szertartások nyelve, hanem azok megfelelően komoly és áhítatos végzése a fontos és hogy a hitoktatásban hangsúlyt kell helyezni a liturgia magyarázatára.⁸⁵ Azonban úgy tű-

⁸¹ *Zsinatok a Csanádi egyházmegyében...*, 24. j. i. m., 160.

⁸² EFL AN 3129 Alsó-hevesi kerület 1848. július 20-i, Alsó-patai kerület július 17-i, Szolnok-hevesi kerület július 18-i, Miskolci kerület július 18-i, Nagykállói kerület július 18-i, Polgár kerület július 18-i, Apátfalvai kerület július 18-i gyűléseinek jegyzőkönyvei; N. A., *Erdődi kerületi tudósítás*, *Religio és Nevelés*, 1848/2, 229; Sz. J. N., M. P., *Nyílt levelezés*, *Religio és Nevelés*, 1849/1, 38; *Nyílt levelezés XIV.*, *Religio és Nevelés*, 1848/2, 188; KELEMEN, *Az 1848-as ... győri...*, 17. j. i. m., 33; *Zsinatok a Csanádi egyházmegyében...*, 24. j. i. m., 171, 182; ZAKAR, „*Hazám sorsa ...*”, 37. j. i. m., 39; TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 122–123.

⁸³ EFL AN 3129 Nyíregyházi kerület július 18-i gyűléseinek jegyzőkönyve.

⁸⁴ Sz. J. N., M. P., *Nyílt levelezés*, *Religio és Nevelés*, 1849/1, 38.

⁸⁵ *Nyílt levelezés X. Az alsó-bontdunai alesperesség lelkeszei gyűlése*, *Religio és Nevelés*, 1848/1, 308; *Nyílt levelezés XX., XXI. A harsányi egyházi kerület...*, *Religio és Nevelés*, 1848/1, 356; *Nyílt levelezés XXVI. Az e f. májushó' 25-dikén ... kerületileg összegyűlt nagyszombati alesperesség...*, *Religio és Nevelés*, 1848/1, 378; *Nyílt levelezés XXXIII. Verebélyi alesperesség lelkeszei...*, *Religio és Nevelés*, 1848/1, 420; *Nyílt levelezés XXXVII. A szomolányi egyházközségi összes papság...*, *Religio és Nevelés*, 1848/1, 444; Sz. J. N., M. P., *Nyílt levelezés*, *Religio és Nevelés*, 1849/1,

nik, hogy ennek az álláspontnak nem az elvi megfontolások, az egyházi hagyományokhoz és szabályokhoz való ragaszkodás volt a legdőntőbb oka, hanem a kivitelezés nehézsége: az ország vegyes nemzetiségi viszonyai miatt az anyanyelvű szertartásokat nem tartották sem célravezetőnek, sem megvalósíthatónak.⁸⁶ A Felső-patai kerület papsága szerint például gyakran egy plébánián két-három nyelv is használatban van, ahol annyiféle rituálé kellene, amelyek használata csak bonyodalmat okozna. Ezért jobbnak vélték, ha nem változtatnak a latin nyelvű szertartásokon, de azzal a kitételrel, hogy a papság évente több alkalommal is tartson oktatást a szentségek kiszolgáltatásáról, hogy ennek szertartását megértsék a hívek.⁸⁷ Hasonlóan látta a helyzetet a Győri egyházmegyében a Csepregi kerület papsága is.⁸⁸ Ezt a nézetet osztotta a *Religio és Nevelés* szerkesztője, Danielik János is, még azt is hozzáfűzve, hogy az anyanyelven végzett szertartások veszítenének ünnepélyességükből és egyébként is egyáltalán nem biztos, hogy éppen most, a forradalmi állapotok közepette érdemes „a nemzetiségi vetélkedéseket” az egyházi életbe is átvinni.⁸⁹

Bár a püspökkari tematikában nem volt kimondottan szó a rituálé tartalmi reformjáról, de a kérdés kapcsán országszerte sokakban felmerült, hogy az érvényben lévő szertartáskönyvek egyes elemei már elavultak, ezért ezeket a kor igényei szerint tartalmilag is meg kell újítani.⁹⁰ Voltak, akik csak a bonyolult, barokkos szertartások egyszerűsítését és a nem használatosak kihagyását, vagyis a rituálé célszerűbbé tételét kívánták, akár külső formájában is két kötetre bontva

38. Az Esztergomi helynöki kerületben: érsekújvári, bozói, lévai esperesi kerületek (ZAKAR, „*Hazám sorsa...*”, 37. j. i. m., 39.). HAZSLINSZKY, *Emlékirat az egyházról...*, 61. j. i. m., 85–86.

⁸⁶ A prédikáció, a katekézis, az énekek és a litánia nyelve már korábban is problémák forrása volt vegyes lakosságú településeken: HERMANN, *Kurbély György...*, 23. j. i. m., 130–133; MIHALIK Béla, *Plébános és közösség a 18. század közepi egri egyházmegyében = Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, szerk. BÁRTH Dániel, Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013, 93.

⁸⁷ EFL AN 3129 Felső-patai kerület 1848. június 5-i és július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve.

⁸⁸ KELEMEN, *Az 1848-as ... győri...*, 17. j. i. m., 33.

⁸⁹ *Szerkesztői megjegyzés*, *Religio és Nevelés*, 1848/2, 117.

⁹⁰ EFL AN 3129 Alsó-hevesi kerület 1848. július 20-i, Harsányi kerület július 22-i, Felső-hevesi kerület július 26-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

a könnyebb hordozhatóság végett.⁹¹ Mások kimondottan a „modernizáció” irányába mozdultak el: a már elavultnak vélt, inkább a barokk lelkiséghez illő, félelmet vagy akár misztikus képzeteket keltő szertartáselemeket és szövegrészeket ki szerették volna hagyni, s azokat a korban népszerű katolikus romantika lelki-ségi igényeihez jobban illeszkedő, inkább az isteni szeretetet hangsúlyozó és az érzelmekre ható elemekkel helyettesíteni. Különösen a keresztelés szertartásához tartozó exorcismus kihagyását javasolták sokan, mint oda nem illő részt. Ezt annál is inkább ajánlották, mert ha esetleg anyanyelvű lesz a keresztelés, akkor a gonosz lélek eltávoztatása esetleg ijesztően fog hatni a „gyenge idegüekre” és könnyen félreértésre és ebből adódóan babonáságokra adhat alkalmat. Helyette a keresztségben elnyert lelki szabadság hangsúlyozását kívánták.⁹² Érdekes a Torontáli kerület megjegyzése: „Reformáltassanak [a szertartások], de úgy, hogy ördögről, rossz szellemekről többé említés ne tétessék. Valahára vége legyen minden exorcismusnak.”⁹³ – talán a vidéken élt még a 18. század végén errefelé működő, nagy botrányt kavart ördögűző ferences szerzetes, Rókus testvér rossz emléke.⁹⁴ Azonban az exorcismust illetően voltak ellenkező nézetek is, igaz, olyan kis számban, hogy egy ilyet, nevezetesen Jáky Ferenc osli plébános véleményét – szokatlansága okán – még a *Religio és Nevelés* is érdemesnek tartott leközölni: „[...] az exorcismus érintetlenül, úgy, amint áll, tartassék meg. Különös, hogy ne mondjam, botrányos, szelídebb modorú exorcismusról álmodozni, midőn, úgy látszik, a pokolnak minden ördöge szabadon csatangol közöttünk, keresvén, kit elnyeljen. Az erős kiűzéssel nem bírunk vele: valljon a czirogatásnak inkább lesz-e hajlandó, engedni? Én nem hiszem.”⁹⁵ Többen ajánlották, hogy a

⁹¹ KELEMEN, *Az 1848-as... győri...*, 17. j. i. m., 33; *Zsinatok a Csanádi egyházmegyében...*, 24. j. i. m., 160; *Kerületi gyűlés. Szept, hó 14-én*, *Religio és Nevelés*, 1848/2, 399; TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 122–123; GARAY, *Nyilatkozjunk!*, 61. j. i. m., 22.

⁹² EFL AN 3129 Alsó-hevesi kerület 1848. július 20-i, Harsányi kerület július 22-i, Felső-hevesi kerület július 26-i gyűlésének jegyzőkönyve; SZ. J. N., M. P., *Nyílt levelezés*, *Religio és Nevelés*, 1849/1, 38; „DARUVÁRI”, *Szerecsélen faj...*, 49. j. i. m., 176; TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 122. Bár nem minden forrásban jelölik, hogy kimondottan a keresztelés szertartásában lévő exorcismusra gondolnak, de a szövegkörnyezetből ez valószínűsíthető. Az exorcismus formája a korabeli keresztelési szertartásban: MIHÁLYFI, *Az emberek megszentelése*, 35. j. i. m., 70; BÁRTH, *Esküvő...* 4. j. i. m.; NÓDA Mózes, *Exorcizmus a liturgiában*, *Praeconia* 10(2015)/2, 57–60.

⁹³ *Zsinatok a Csanádi egyházmegyében...*, 24. j. i. m., 179.

⁹⁴ BÁRTH Dániel, *A zombori ördögűző: Egy 18. századi ferences mentalitása*, Budapest, Balassi, 2016.

⁹⁵ *Rövid közlés: Jáky Ferenc, győrmezei plébános...*, *Religio és Nevelés*, 1848/2, 518.

beteglátogatás alkalmával a *Commendatio Animae*⁹⁶ hosszadalmas imádságait és zsolttáinak többségét is hagyják ki, és helyettük olyan, a beteggel együtt mondandó imák kerüljenek bele, amelyek a félelemkeltés helyett – melyben különösen a szerzetesek jeleskedtek⁹⁷ – inkább a hit, a remény, a szeretet és a bűnbánat felélesztését szolgálják.⁹⁸ A Felső-hevesi kerület a temetés⁹⁹ – „hol az indulat megragadtatván az Isten felé hajlítottatik” – szertartásának reformját is kívánta: az eddigiek helyett anyanyelvű énekeket és imádságokat javasoltak, melyek a földi dolgok múlandóságára, az Istenhez való ragaszkodásra, a bűnbánatra és az isteni ígéretek vigasztaló erejére hívnák fel a hívek figyelmét. Emellett hangsúlyozták, hogy a koporsóba kérés mindenképpen különböző legyen a lakodalmas kikérés-től, még ha gyakran ez „egymás helyett” történt is.¹⁰⁰

Harmadik kérdésként merült föl, hogy továbbra is maradjanak-e az eddig szokásos külön egyházmegyei rituálék vagy pedig a nemzeti zsinat keretében készítsenek az egész országra érvényes, egységes szertartáskönyvet, amelyet a püspöki kar tematikája is felvetett. Úgy tűnik, hogy ez a kérdés jóval kisebb vitákat váltott ki és többségében helyesléssel találkozott¹⁰¹ – sőt, az Apátfalvi kerület ezt még a görögkatolikusokra is ki kívánta terjeszteni!¹⁰² –, mivel valószínűleg az egységes nemzettudat vallási megjelenítési formáját látták benne. Erre utal, hogy sok kerületi gyűlés jegyzőkönyvében nem is említették külön a kérdést, valószínűleg

⁹⁶ A haldokló felett mondandó imádságok sorozata, mely a Mindenszentek litániájával kezdve több – nagyrészt ósrégi – imádságot tartalmaz. KÜHÁR Flóris, RADÓ Polikárp, *Liturgikus lexikon*, Komárom, 1933, 72.

⁹⁷ EFL AN 3129 Felső-hevesi kerület 1848. július 26-i gyűlésének jegyzőkönyve; Szolnok-hevesi kerület július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve: „... a szerzeteseknek, kik e végső szentségek kiszolgáltatásakor nem ájtatos imák, hanem általános botránnyt okozó mondatokkal élnek, illyes gyakorlat eltiltassék.”

⁹⁸ EFL AN 3129 Alsó-heves kerület 1848. július 20-i, Harsányi kerület július 22-i, Felső-hevesi kerület július 26-i gyűlésének jegyzőkönyve.

⁹⁹ A temetés korabeli Egri egyházmegyei szertartását lásd: ZSASSKOVCSKY Ferenc, ZSASSKOVCSKY Endre, *Temetőkönyv: Halottas egyházi szertartások imákkal s énekekkel, a hazai rituálék s egyéb egyháziilag jóváhagyott kútjók nyomán, tekintettel a halálórázások különféle nemeire 2, 3 és 4 férfiszólamra kidolgozva s kellő utasítással ellátva*, Eger, 1879.

¹⁰⁰ EFL AN 3129 Felső-hevesi kerület 1848. július 26-i gyűlésének jegyzőkönyve.

¹⁰¹ EFL AN 3129 Miskolci kerület 1848. július 18-i, Jászberényi kerület június 8-i gyűlésének jegyzőkönyve; TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 122; *Zsinatok a Csanádi egyházmegyében...*, 24. j. i. m., 171, 182; N. A., *Erdődi kerületi tudósítás*, Religio és Nevelés, 1848/2, 229; *Rövid közlés...*, 95. j. i. m., 518; GARAY, *Nyilatkozatunk!*, 61. j. i. m., 22.

¹⁰² EFL AN 3129 Apátfalva kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve.

annyira magától értetődőnek tartották. A külön ritualéval rendelkező Egri egyházmegyében azonban nem volt ilyen egységes a közös szertartáskönyv támogatottsága: voltak olyan esperesi kerületek, amelyek ragaszkodtak az egyházmegyei partikularizmus elvéhez és továbbra is saját szertartáskönyvet kívántak, amelynek megreformálását nem a nemzeti, hanem az egyházmegyei zsinattól várták.¹⁰³

Az egyházmegyei tanácskozások határozataiban a kerületi véleményekkel szemben sokkal egyöntetűbb kép bontakozik ki, bár ez nem jelenti azt, hogy nem válthatott ki az üléseken nagy vitát a téma. Az egyházmegyéek többségében a püspöki kar felvetésével összhangban lévő döntés született és ahhoz igazodva a szentségek kiszolgáltatásakor és más szertartások alkalmával csak egyes anyanyelvű imák, intések, áldások és magyarázó szövegek beemelését kívánták, nem pedig a rituale nyelvének megváltoztatását.¹⁰⁴ A legtöbb egyházmegyében csak általánosságban beszéltek ezekről, egyedül a Győrben részletezték, hogy pontosan mely szertartásokra gondoltak: „a szentségek kiszolgáltatásánál, ünnepély- és keresztmeneteknél,¹⁰⁵ temetések és egyházkelői¹⁰⁶ szertartásoknál anyanyelven egyszerűn szerkesztett, velős imádságok és intések”,¹⁰⁷ illetve Erdélyben hang-

¹⁰³ EFL AN 3129 Egri kerület 1848. május 23-i, Alsó-patai kerület július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve.

¹⁰⁴ *Az esztergomi helynökkerületi tanácskozmány*, Religio és Nevelés, 1848/2, 279; *Rozsnyói gyűlés Megyei tanácskozmány*. Rosnyó, szept. 9., Religio és Nevelés, 1848/2, 294.; LISZKAY Károly, *Megyei zsinat (Szépes)*, Religio és Nevelés, 1848/2, 316; *A kalocsai érsekmegyei folyóévi aug. 30., 31-és sept. 1-sején tartott köztanácskozmány eredményének fő-vonásai*, Religio és Nevelés, 1848/2, 349; *Vác egyházmegyei választmány munkálata*, Religio és Nevelés, 1848/2, 372, ugyanezt leközli: *A Váci egyházmegye zsinatai*, 24. j. i. m., 173; *A nagyváradai I. sz. egyházmegyei, 1848-dik évi augusztus 30- és 31-kén a püspöki lakban tartott zsinat jegyzőkönyve*. Religio és Nevelés, 1848/2, 40; *Jegyzőkönyve a győri püspökségmegyei clerus 1848-dik évi augusztus hó 22-, 23- és 24-dik napjain tartott tanácskozmányának*, Religio és Nevelés 1848/2, 333. A teljesen magyar nyelvű rituálét kívánó Egri egyházmegyében is javasoltak a szertartások mellé hozzáilleszteni „alkalmas és különösen a nép ájtatosságát élesztendő” imádságokat. EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve 10.

¹⁰⁵ Valószínűleg a körmenteket és az áldozócsütörtök előtti három napban szokásos, különféle könyörgéseket tartalmazó keresztjárást értették alatta.

¹⁰⁶ Asszonyavatás, lásd. fentebb (38. j.)

¹⁰⁷ *Jegyzőkönyve...*, 104. j. i. m., 333. Az áldásokat és a keresztjáró napok könyörgéseit az Esztergomi helynöki kerület határozataiban is kiemelték: *Az esztergomi helynökkerületi tanácskozmány*, Religio és Nevelés, 1848/2, 279.

súlyozták, hogy a nagyheti szertartásokat mindenképpen anyanyelven kívánják.¹⁰⁸ Némileg tovább ment a veszprémi határozat, amely a rituáléban nemcsak néhány imát, hanem annak „némely” részeit, vagyis feltehetően egyes szertartáselemeket is magyarra kívánt fordíttatni.¹⁰⁹ Azt mindenesetre több határozatban is hangsúlyozták a korábbiakhoz hasonlóan, hogy a szertartások hatását alapvetően nem a kimondott szavak, hanem a pap méltóságteljes és áhítatos viselkedése határozza meg, valamint hogy a lekipásztoroknak nagy hangsúlyt kell helyezniük a liturgia magyarázatára a hitoktatásban, hogy a hívek ezt kellően értsek a latin nyelv ellenére is.¹¹⁰

Egyedül az Egri és az Erdélyi egyházmegye kívánalma ment túl a püspöki kar által megfogalmazott felvetésen és az érvényes egyházjogi kereteken: itt már nemcsak egyes imákat, hanem a misén kívül minden szertartást anyanyelven kívántak: „minden szertartásainkban, csak az egy szent misét kivéve, a népnyelv, s illetőleg magyarországban [sic] a magyar nyelv hozassék be.”¹¹¹ Érdekes az egriek érvelése: a döntés bevezetőjében kifejtik, hogy tisztában vannak a trienti zsinat előírásaival és fontosnak tartják a katolikus egyház egyetemességét is, amelynek egyik fontos kifejezője a latin nyelv, de mégis inkább Szent Pál szavait kívánják követni, miszerint a szertartások rendeltetése az, hogy azok a hívek lelki épülésére szolgáljanak, amelyhez azonban szükséges, hogy értsék azokat (1Kor 14,10–16). Úgy vélték, hogy az anyanyelvű szertartások egyáltalán nem veszélyeztetik az egyház egységét, melyet példákkal is alátámasztottak: a görögkatolikusoknál is

¹⁰⁸ TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 124. Érdekes párhuzam, hogy ezt pont Erdélyben kérték, ahol 1831-ben kiadták Johann Winkler unzmarki plébános a nagyheti liturgiát ismertető könyvét, mely tartalmazta ezen szertartások magyar nyelvű fordítását (WINKLERN Johann, *A Szent nagy-hét, vagy is: vezérlés: ezen időt a kereszténység lelke szerént elöltteni. A mise mondó könyvből, a breviariumból, és más ceremoniai könyvekből összeírta előbb németül Vinklern János, Kolosvár, 1831*). Talán a jelzett könyvnek volt olyan jelentős hatása a helyi papság körében, hogy fontosnak tartották itt is megemlíteni ezen szertartásokat.

¹⁰⁹ „A szertartások, némelly kegyzsererek és kegyzserféliek épületeseb és hasznosabb végrehajtása tekintetéből igen kívánatos a szertartási könyv némelly részeinek kellő módosítással magyarra fordíttatása és isteni tisztületünk bizonyos részeiben (a sz. Misét kivévén) az Anyanyelvnek használása.” *Egyházmegyei zsinatok Veszprémben*, 36. j. i. m., 70., 81.

¹¹⁰ *Rosnyói gyűlés Megyei tanácskozmány. Rosnyó, szept. 9.*, Religio és Nevelés, 1848/2, 294; *A kalocsai érsekmegyei folyóévi aug. 30., 31-és sept. 1-sején tartott köztanácskozmány eredményének fivonásai*, Religio és Nevelés, 1848/2, 342–343, 349; *A Váci egyházmegye zsinatai*, 24. j. i. m., 169.

¹¹¹ EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve 9–10. Érdekes módon azonban az új rituále egyik hasábján meg kívánták hagyni a latin szöveget, talán a magyarul nem értő hívek számára.

ez van szokásban, csakúgy, mint Dalmáciában,¹¹² és ezzel a korban sokak által értelmetlennek nevezett katolikus szertartásokat támadó nézetek is le lennének szerelve. Sőt, nemcsak a rituale, hanem a főpapi szertartásokat tartalmazó Pontificale „magyarosítását” is kívánták.¹¹³ Az erdélyi zsinaton¹¹⁴ is hasonló érveléssel találkozunk: a *Biblia* ugyanazon szakaszára és hasonló – csak éppen német – példákra hivatkozva ők is úgy látták, hogy megérett az idő az anyanyelvű szertartások bevezetésére.¹¹⁵

Érdeemes megvizsgálunk, hogy a soknemzetiségű országban pontosan mely nyelvekre gondoltak az egyházmegyei tanácskozások résztvevői. A legtöbb helyen csak anyanyelvről (Rozsnyó, Nagyvárad, Szepes, Győr), a „nép nyelvéről” (Kalocsa, Vác, Nagyvárad), illetve „honi nyelvekről” (Esztergomi helynöki kerület) beszéltek, amely arra utal, hogy nemcsak a magyar, hanem a nemzetiségi hívek nyelvi igényeit is ki akarták elégíteni a lehetőségeken belül. Az erdélyi zsinaton határoztak az ügyben a legkonkrétabban: kimondták, hogy a ritualét a magyar mellett német és „tót” nyelven is ki szeretnék adni.¹¹⁶ Arra azonban egyik egyházmegyében sem tudtak konkrét javaslatot tenni, hogy a soknemzetiségű országban hogyan lehet majd kivitelezni a többféle nyelv használatát. Ez az aggodalom már a kerületi gyűléseken is gyakran felmerült, s az egyházmegyei határozatokban olvasható kissé ködös megfogalmazások is arra utalnak, hogy azért sokaknak lehettek kétségeik az ügy sikerét illetően vagy legalábbis tanácstalanok voltak a megvalósítás módját illetően. Úgy tűnik, hogy mindenki abban bízott, hogy a nemzeti zsinat majd kitalál rá valamilyen megoldást. Egyedül – leegyszerűsítve a helyzetet – Egerben és Veszprémben kívántak kimondottan magyar nyelvű ritualét, valószínűleg azért, mert ezek területén a többitől eltérően nem sok idegen ajkú hívő élt, de ez bizony nem sokat lendített volna a nemzeti-ségi hívek lelki épülésén, akik közül sokan magyarul éppannyira nem tudtak, mint latinul.

¹¹² Dalmácia egyes részein szláv nyelvű liturgia volt érvényben a korban, melyet IV. Ince pápa engedélyezett 1247-ben. RADÓ, *Milyen legyen...*, 1. j. i. m., 8.

¹¹³ EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve 9.

¹¹⁴ Egyházbizottsági szempontból 1848-ban csak az Erdélyi egyházmegyei gyűlés tekinthető zsinatnak, a többi csupán egyházmegyei tanácskozás volt. TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 44–54.

¹¹⁵ *Uo.*, 121–126.

¹¹⁶ Ezen határozat nemzetiségpolitikai vonatkozásaira is utal Tamási Zsolt. TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 123–124.

Több egyházmegyei határozatban megjelent a szertartások egyszerűsítésének, illetve „modernizációjának” igénye is, amelyről, mint láttuk, már az esperesi kerületi gyűléseken is szó volt. Egyházmegyei szinten is legtöbbször a kereszteleési szertartás részét képező exorcismust kifogásolták és kérték ennek kihagyását, vagy legalábbis rövidítését vagy „megszelídítését”:¹¹⁷ „olgy formulákkal váltassanak föl, mellyek az anyaszentegyháznak szellemét az előbbieknél jobban kifejezik”.¹¹⁸ A temetési szertartásra vonatkozóan is születtek javaslatok, például a nagyváradi egyházmegyei gyűlés javasolta, hogy a búcsúztatók helyett inkább halotti beszédeket tartsanak.¹¹⁹ Az egriek a felnőttkereszteleéshez és esketéshez kapcsolódó rövid beszédek tartását javasolták.¹²⁰ Több helyen kérték egyes alig vagy egyáltalán nem használt szertartások kihagyását, illetve helyettük más szertartások – például a vegyes házasságra lépők, az új megtérők és a haldokló gyermekek megáldásának, illetve a más vallásúak temetésének – felvételét az új ritualéba.¹²¹ A Győri egyházmegyében gyakorlatias módon a nemzeti zsinati tematikában szereplő többi liturgikus jellegű reformot egybemosták a rituale kérdésével, és ezek megújított, illetve újonnan kidolgozandó szertartását is az új ritualéban kívánták szerepeltetni: a vasárnap délutáni istentiszteletet, a könyörgéseket az egyházi és világi előljárókért és a népért, az év végi hálaadást, a halottak napi ájtatosságát és az elsőáldozás szertartását.¹²² A szepesieknek nem tartalmi, ha-

¹¹⁷ *Az esztergomi helynökkerületi tanácskozmány*, Religio és Nevelés 1848/2, 279; *Jegyzőkönyve...*, 104. j. i. m., 333; EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve 9–10; TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 122.

¹¹⁸ *Az esztergomi helynökkerületi tanácskozmány*, Religio és Nevelés, 1848/2, 279.

¹¹⁹ *A nagyváradi I. sz. egyházmegyei, 1848-dik évi augustus 30- és 31-kén a püspöki lakban tartott zsinati jegyzőkönyve*, Religio és Nevelés, 1848/2, 407.

¹²⁰ EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve 10. Az esküvői templomi beszédek már korábban is szokásban voltak, de ezek szerint nem minden vidéken. Vö.: KÓNYA Franciska, *Magyar nyelvű esküvői beszédek és köszöntők a 16–18. századból = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. BÁTHORY Orsolya, KÓNYA Franciska, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 12), 209–221.

¹²¹ *Az esztergomi helynökkerületi tanácskozmány*, Religio és Nevelés, 1848/2, 279; *Jegyzőkönyve...*, 104. j. i. m., 333.

¹²² A témákat részletesen lásd: *1848/49 és ami utána következett...*, 14. j. i. m., 51 (127. j.); *Jegyzőkönyve...*, 104. j. i. m., 333.

nem formai javaslatuk volt: azt ajánlották, hogy az áldásokat és az exorcismusokat egy külön kötetbe foglalják, nehogy az új rituale túl vastag és ebből adódóan a gyakorlatban nehezen használható legyen.¹²³

A minden hazai latin szertartású egyházmegyébe behozandó egységes rituale bevezetése ellen nem emeltek kifogást egyik egyházmegyei határozatban sem, bár – mint fentebb láttuk – az esperesi kerületi gyűléseken voltak, akik ragaszkodtak volna a saját partikuláris szertartáskönyvükhöz. Ennek megszerkesztését alapvetően minden egyházmegyében a nemzeti zsinatra, illetve a zsinaton felállított szakértői bizottságra kívánták bízni.¹²⁴

Nemcsak az egyházi férfiakat foglalkoztatta a szertartások nyelvének kérdése, de a laikusok számára sem volt közömbös, hisz ez nemcsak a klerikusokat, hanem minden katolikus hívőt érintett. Kevés forrás ismert erről, de ezekből a hívek körében is olyan megosztottság feltételezhető, mint a klérusnál. Például a pest-budai papság petícióját közlő *Nemzeti Újság* szerkesztője megjegyzésében igen pozitívan értékelte és teljesen korszerűnek és jogosnak vélte a kívánságot: „Ezt a közvallásosság s erkölcsiség érdekében megtagadni nem lehet, nem szabad, különben is a közvallásosság érdeke hasonlíthatatlanul több kegyeletet igényel, mintsem hogy azt egy holt nyelvhez ragaszkodás viszketegének fölládozni szabadna.”¹²⁵ Ezzel szemben a magyaróvári katolikus hívek nyílt levélben fejezték ki ragaszkodásukat a latin szertartásnyelvhez.¹²⁶

A szabadságharc bukása után azonban az egyházi reformok, köztük az anyanyelvű rituale kérdése is „lekerült a napirendről”, Scitovszky János hercegprímás pedig az esztergomi *Rituale* 1858-as új kiadásában kimondottan megtiltotta az

¹²³ LISZKAY Károly, *Megyei zsinat (Szeges)*, Religio és Nevelés, 1848/2, 316.

¹²⁴ EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve 9–10; *Rozsnyói gyűlés Megyei tanácsközmány. Rosnyó, szept. 9.*, Religio és Nevelés, 1848/2, 294; *Vác egyházmegyei választmány munkálata*, Religio és Nevelés, 1848/2, 372; ugyanezt közli: *A Váci egyházmegye zsinatai*, 24. j. i. m., 173; *A nagyváradi I. sz. egyházmegyei, 1848-dik évi augustus 30- és 31-kén a püspöki lakban tartott zsinat jegyzőkönyve*. Religio és Nevelés, 1848/2, 407; *Jegyzőkönyve...*, 104. j. i. m., 333; TAMÁSI, *Az 1848-as erdélyi...*, 17. j. i. m., 122.

¹²⁵ *Magyarország alrendű papságának üdvözlét az Úrban!* Nemzeti Újság, 1848. ápr. 23., 1241.

¹²⁶ *Nyílt levelezés XXIX. Magyar-Óvár*, Religio és Nevelés, 1848/1, 388.

anyanyelvhasználatot a szertartásoknál.¹²⁷ Azonban a gyakorlatban ezt nem mindig tartották be, és az egyre erősebb anyanyelvi törekvések hatására¹²⁸ a 19. század végén újra fellángolt a *Rituale-vita* Magyarországon.¹²⁹ De ekkor sem sikerült eredményt elérni, a szertartások hivatalos nyelve továbbra is a latin maradt, bár egyes esetekben mégis előszeretettel használta a papság a magyar nyelvet.¹³⁰ Az 1940-es évek végétől azonban már komoly engedményeket tett a Szentszék a népnyelv használatát illetően,¹³¹ s mint közismert, a folyamatot a II. vatikáni zsinat liturgikus reformja tetőzte be, megvalósítva a több száz éves anyanyelvi törekvéseket.¹³²

¹²⁷ ZSASSKOVSKY, BARTALOS, *Az egri rituale...*, 1. j. i. m., 3–4.

¹²⁸ A 19. század második felében már megszülettek a szertartások magyar nyelvű átíratái is, igaz, csak szigorúan magánhasználatra. GALAMBOS Ferenc Iréneusz, *Adalékok a magyar liturgikus mozgalom történetéhez = Régi és új a liturgia világából*, szerk. SZENNAY András, Budapest, Szent István Társulat, 1975, 62–97.

¹²⁹ ZSASSKOVSKY, BARTALOS, *Az egri rituale...*, 1. j. i. m., 4, 12–13; RAJNER Lajos, *A Rituale-kérdés Magyarországon*, Budapest, 1901, 3–5, 10, 269.

¹³⁰ Például az 1931-es és 1942-es egri egyházmegyei zsinaton ismételten le kellett szögezni, hogy csakis latinul szabad temetni a *Rituale Agriense* alapján, szemben a magyar nyelvű igen népszerű ún. *Temetőkönyv* szövegével (*Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinatok*, s. a. r., bev., jegyz. TENGYEL Adrienn, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016, 230, 377.). Az utolsó kenet szertartásánál is már szokásban volt a 20. század elején anyanyelvű szövegek használata (MIHÁLYFI, *Az emberek megszentelése*, 35. j. i. m., 284.).

¹³¹ MarkUS TYMISTER, *A latin, mint a liturgia nyelve: A II. Vatikáni Zsinat előtti vitáboz*, Praeconia, 14(2019)/2, 95.

¹³² *A II. vatikáni zsinat tanítása*, szerk. CSERHÁTI József, FÁBIÁN Árpád, Budapest, Szent István Társulat, 1986, 91–129. A reformkori elképzelésekkel összevetve érdekes összehasonlításra ad alkalmat az alábbi írás: KISS Gábor, *Magyar főpapok liturgikus témajavaslatai a II. Vatikáni Zsinat számára*, Praeconia, 13(2018)/2, 89–96.

TORNAY KRISZTINA

A 18. századi budai klarisszák spiritualitásának fókuszpontjai

A budai Széplőtelen Szűz Mária templom ikonográfiája és Csáky Franciska szövegei alapján

Szerzetesi önreflexió

Ritka lehetőség egy középkori gyökerű, többszázéves szerzetesközösség számára, hogy sajátos rendi spiritualitásukat a lehető legteljesebben kifejezhessék egy újonnan berendezett szakrális térben. A 18. század elején-közepén a török kiűzése után a felszabadult területekre visszatelepült szerzetesközösségek (ferencsek, kármeliták, trinitáriusok, jezsuiták, kapucinusok stb.) sokasága dolgozott saját egykori kolostora és temploma javításán, vagy teljesen új alapítás kialakításán. Ez adatott meg például a jászói premonstreieknek 1745-től, amikor alapjaitól újjáépítették és ikonográfiai szempontból újfogalmazhatták középkori eredetű templomukat és ez a kihívás érte, a kevés ekkor működő női rend egyikeként a Pozsonyból Budára visszatelepült klarisszákat is.¹

Ez a különleges helyzet az említett esetekben együtt járt a rendi közösség újjá alapításával, a rendi hagyomány, karizma aktuális újraértelmezésének szükségét is megteremti.

A pozsonyi klarissza közösségben több mint 170 évig tartó, sosem kihunyó vágy az egykor virágzó óbudai klarissza jelenlét visszaállítására az örökségüket rájuk hagyó domonkos nővérek Nyulak szigeti hagyományaival is erősödött. 1714-ben Pozsonyból Budára telepedve nem kapták vissza a középkori alapítású óbudai egykori királynéi klarissza kolostor és templom területét. Igaz, ott is csak romokra számíthattak volna, így egészen új helyszínen, a budai várban találtak alkalmas helyet az új alapításnak.

A budai klarissza kolostorépületet lakóházakból alakították át, a templomukat azonban először kisebb, átmeneti, majd nagyobb, véglegesnek szánt formában építették fel a kolostor szomszédságában. Az új templomba új berendezés került,

¹ A budai közösség által alapított pesti klarisszáknak ugyanígy adatott lehetőség 1723-tól új templomuk kialakítására.

amelynek koncepciója kiolvasható az elkészült művekből. 1748–1756-ban Budán a várbeli klarissza kolostor berendezését Bebó Károly készítette,² tervrajzok azonban nem maradtak fenn.³

Bár a 18. század Magyar Királyságának területén lévő négy klarissza kolostor mindegyikét feloszlatta II. József, s a templomok is szekularizálódtak (legutoljára a pozsonyi), a budai templom berendezéséből több darab megmaradt, zömében egy térben, Piliscsabán. Ez a szakrális műalkotásokból álló együttes vizuális formában hordozza a 18. századi magyarországi női közösség önreprezentációját: identitásának kifejeződését.

Írott szövegek is keletkeztek ebben a korszakban a pozsonyi-budai magyar klarissza női közösségben, amelyek a közösség működéséről, spirituális életéről vallanak, azt szabályozzák, értelmezik, annak irányt adnak, eszményt állítanak elé. Nem szépirodalmi, művészi szövegekről van szó, hanem igényesen megírt, ám nem kiadásra, hanem belső használatra szántan készült rendtartásról, fordítottátdolgozott szenttörténetekről, imádságokról. Különösen az imádságok olyanok, amelyek ténylegesen „szavakat adnak” a közösség tagjainak szájába, segítenek kifejezni, megfogalmazni, ami sajátos lelkiségükből fakad, értelmezve egy-egy helyzetet, aktualizálva a rendi örökség elemeit.

Az írott szövegek tartalmi-spirituális hangsúlyai és a templom szakrális alkotásainak, festett-faragott hitvallásnak, tanításnak súlypontjai ugyanabból az elevenen élő, hívő, karizmájához-identitásához hűséges szerzetesi közösségi milióból veszik eredetüket és annak szöveges, illetve vizuális kifejeződései. Párhuzamosan keletkeztek, kiegészítették-erősítették egymást és egységes rendszerbe foglalva jelenítették meg egy 1700-as években élő női közösség – éppen az új közösség életének elindulásának és kicsit később a templomtér megalkotásának feladatától is inspiráltan – reflektált identitását.⁴

² Schoen Arnold 1930-as összefoglalásából még hiányzik ez a Bebóra vonatkozó adat, vö.: SCHOEN Arnold, *A budai Szent Anna-templom*, 1930, Budapest, 138–154. Az első, még 1748-ban készült szöszékük (amely tehát a templom felszentelésére készült és csak 1778-ban adtak túl rajta) Újlaknak ajándékozását ő tanácsolta a klarisszáknak. *Uo.*, 154. Ezt nem ő alkotta. Az 1943-as tanulmányban már szerepel ez az adat, de a szerző nem adja meg a forrását. SCHOEN Arnold, *Emlékezés a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomára*, Budapest, Belvárosi Ferencesek, 1943, 8. Lásd még: <https://bit.ly/4bwrpCC> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

³ SCHOEN, *A budai Szent Anna-templom*, 1. j. i. m., 138.

⁴ TORNAY Krisztina, „Mindenek röpjülve sietnek”: *A budai apácák egykori barokk temploma mint a klarissza spirituális identitás kifejezője = Imádkozás a régi Magyarországon*, szerk. BAJÁKI Rita,

Magáról a reflexió folyamatáról maradt fenn egy olyan szöveg, amely arra utal, hogy a klarisszák ismerték és rendszeresen gyakorolták a tudatos önvizsgálatnak ezt a módját. Felfigyelhetünk rá, hogy nemcsak az elkövetett bűnök, megakadások, hanem ezek motivációi is folyamatosan vizsgálódás tárgyai voltak, nemkülönben a sikerek, eredmények, a belső élet folyamatának jellege, s ami még fontosabb: mindezek vizsgálata, eredménye visszakapcsolódott a mindennapi életvitel tervezésébe, megújításába.

Némely szerzeteseknek az a szokásuk, hogy minden esztendőnek végén három napot vévén, magokban szállanak, és az elmúlt esztendőnek folyását megtekintvén, bizonyos rendet írnak magok eleiben, mely szerént a jövő esztendőt igazgatják. Ennek a lelki gyakorlatosságnak pedig ez a rendi:

Mindennap két elmélkedést végeznek. Az elsőt reggel, a másikat dél után, és a több üdőt lelki könyveknek olvasásában, testi és lelki sanyargatásokban töltik, s a közönséges gyakorlatosságokat is nagyobb szorgalmatossággal viszik véghez. Másodszor mindennap reggel fél óráig, s dél után is fél óráig lelküsméreteket megvizsgálják.

Elsőben, minémű bűnökben s fogatkozásokban estek az elmúlt esztendőben.

Másodszor, minémű jóságos cselekedetekben foglalták magokat, és ha sok előmenetelt tettek-é az isteni szolgálatokban, vagy inkább hátramaradtak.

Harmadszor, minémű gonoszra való indulatokat esmertek magokban, s minémű orvosságokkal harcoltak az ellen.

Negyedszer, minémű kisérteteket szenvedtek, s ha azokat meggyózték-é, vagy inkább engedtek, és mik légyenek okai az kisérteteknek.

Ötödször, minémű tökéletességgel vitték végben a szerzetes gyakorlatosságokat.

Hatodszor, miként tartották meg szent fogadásokat s regulájokat.

Ezen punktumok szerént megvizsgálván magokat, minden fogatkozások s előmentségeket feljegyzik, és életeket az igaz szerzetességnek regulájához igyekeznek szabni az jövő esztendőben.⁵

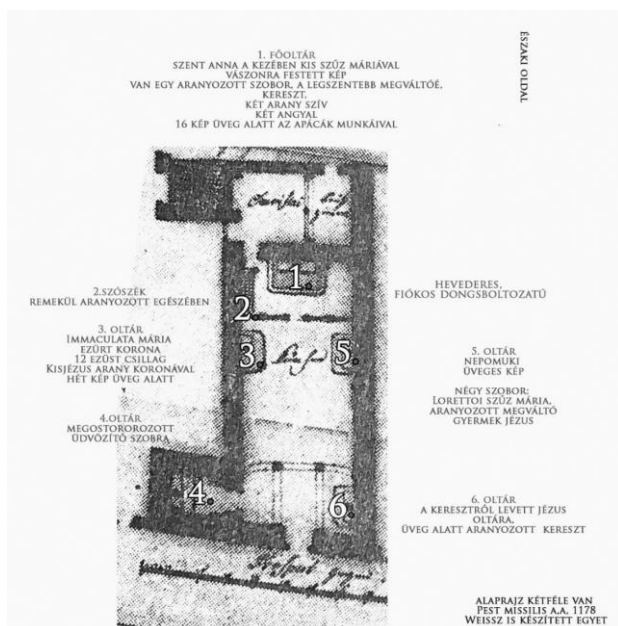
Mindez itt személyes szinten jelenik meg, de elképzelhető, hogy egy olyan közösségben, amelynek tagjai ismerik a tudatosításnak, visszacsatolásoknak, s a tervezésnek módszerét, s mindezt spirituális vonatkozásban gyakorolják,

SZÁDOCZKI Vera, Budapest, ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 29), 367–385.

⁵ BAJÁKI Rita, *Csáky Éva Franciska írásai*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 7), 119–120.

megjelenik a reflektív működésmód közösségi szinten is, különösen egy olyan kiváltságos alkalomkor, amikor templomuk megtervezéséről van szó.

Az újkori magyarországi klarissza templomok belső terei

Az alaprajz forrása: Jung József felmérése, részlet a förldszínti alaprajzból, 1782., BIBÓ, 6. j. i. m., 200.

A budai klarissza templom belső terének részletesebb ikonográfiai elemzését az alapos felosztási jegyzőkönyv és máig fennmaradt, látható emlékek segítik. Fontos lenne összehasonlítani a többi korabeli magyar klarissza templommal: ezek esetében azonban a jegyzőkönyvek lényegesen kevesebbet adnak, adataik felületesebbek. A templomi szakrális berendezés olyan mértékben szétszóródott, hogy beazonosításuk, megtalálásuk reménytelen. Mégis, valami kevés van azért a kezünkben és ennek alapján tovább léphetünk, néhány fókuszpontot keresve.

Elsőként a pesti klarisszák templomát nézzük! Ez a közösség a budaiából vált ki és 1729-ben alapult. Templomuk hamarabb készen lett 1739/1740-ben,⁶ mint a budaiaké (1748). A felosztási jegyzőkönyvek⁷ alapján az ábrán látható módon rekonstruálhatjuk a pesti klarisszák Szent Anna templomának belső terét.

Mivel az ideérkezett klarisszák a budai kolostorból jöttek át és van köztük, aki egyenesen a pozsonyiból érkezett a pesti⁸ alapításra, joggal számíthatunk arra, hogy templomuk spirituális programja ezekével összekapcsolódik: folytatásként vagy válaszként.

⁶ BIBÓ István, *A pesti Szerb utcai volt klarissza kolostor építéstörténete*, Építés-építészettudomány, 9(1977), 175–228, 199.

⁷ A pesti klarisszák felosztására vonatkozó rész: MOL A-I-19 Inventarien der in Hungarn aufgelassenen Klöster ff.19–25. A regeszták forrása: <https://bit.ly/42ESTCa> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

⁸ WEISS János, *Pesti klarisszák 1723–1782*, Várgesztes, 1974, 5. (kézirat)

Az első pillantásra feltűnik, hogy a pesti kisebb, szerényebb épület, mint a budai vagy a pozsonyi. S ez egyben azt is kifejezi, hogy szegényebb: ők valóban alamizsnából élnek, ahogy Assisi Szent Klára első közössége, személyes, a belépéskor a családtól kapott „hozományukat” ki se adta a budai közösség. Feleannyi oltár van a pesti templomban, annál fontosabb, hogy melyek azok.

A bejáratnál a hagyománynak megfelelően a szenvedő Jézus két oltára jelenik meg, ez az ikonográfiai téma Budán ugyanígy és ugyanitt helyezkedik el, ott négy oltárban kibontva ugyanazt a tartalmat. A hajóban Szűz Mária két oltára, a Gyermekek Jézus és Nepomuki Szent János jelenik meg, ezek Budán is ugyanitt vannak. Ott Szűz Mária Szent Szíve oltár van, illetve egy máriazelli Mária, itt kettő: Loretto-i Mária és Immaculata Mária. A legnagyobb különbség a főoltár: a pesti Szent Annának szentelt, a budai Immaculata Máriának. Szent Anna a budai templom főoltárán is helyet kap, férjével, Mária apjával, Szent Joachimmal. A pesti templomban áll két nagy Megváltó Jézus szobor is, ez Budán nem fordul elő, s bár a pesti jegyzőkönyv kevésbé részletező, mégis két keresztről emlékezik meg, amelyről Budán nincs említés. Sajnos, az nem derül ki, az apácák 16 kézimunkás képe mit ábrázolt, illetve a hajó további tizenkét, illetve hét képének témáját sem ismerjük.

Az egyezések sokasága mellett feltűnik, hogy a pesti templomból hiányzik a rendalapító oltára. Ez ugyanis a kóruson volt, a klarisszák közös imádságainak helyszínén, más női szentekkel együtt.⁹ Sőt, úgy tűnik, ide, a kórusra koncentráltak azok a szakrális jelképek, amelyek szorosabban kapcsolódtak a klarisszák saját karizmájához: Szent Klára mellett Szent Ferenc, Szent Teréz, Szent Zsuzsanna s még sok ismeretlen témájú papírkép, illetve üvegezett kép.

Ha a pestihez hasonlóan megvizsgáljuk – elsősorban szintén a felosztási jegyzőkönyvek alapján – a pozsonyi, nagyszombati és zágrábi klarissza templomot, szakrális terükben további egyezéseket találunk, kisebb eltérésekkel, hangsúlyokkal. A zágrábi templomból alig van adatunk, de a kevésből egy adat Szent László szobrának, tiszteletének jelenléte.

Az eredményeket megpróbáljuk úgy bemutatni, hogy az általánosabb, keresztény-katolikus hitigazságoktól haladunk a női szerzetesi, a klarissza s végül a magyar klarissza hagyomány elemei felé.

⁹ Regeszta-82723-A-I-19, [év nélkül], 01244r

keresztény hit tanítása	Szűz Mária élete, alakja – azonosulás, női ideál	Nagyszombat, Pozsony, Buda, Pest, Zágráb	Immaculata, Mennybe felvett, Fájdalmas Szűzanya, Mária Gyermekeével, Mária Szíve, Angyali Üdvözet, Kis Szűz Mária anyjával, Mária szülei, Szent Szíve, Lorettói, Mariazelli Mária, Mária a Golgotán
	Személyes Jézus-kapcsolat – szenvedő Jézussal azonosulás	Nagyszombat, Pozsony, Buda, Pest, Zágráb	Jézus az Olajfák hegyén, Fájdalmas Jézus, Börtönben lévő, Ecce Homo, Felfeszített, Keresztről levett, Feltámadt, Szent kereszt, Jézus Szent Szíve, Üdvözítő
	Kortárs lelkiség, barokk szentek	Nagyszombat, Buda, Pest	barokk Szent Szív tisztelet, Lorettói Mária, Nepomuki Szent János, Borromeo Károly, Néri Szent Fülöp, Avilai Szent Teréz, Xavéri Szent Ferenc, Alcantarai Szent Péter, a kassai vértanúk relikviáinak őrzése
	Családi kapcsolódások fontossága, érzelemgazdagság)	Nagyszombat, Pozsony, Buda, Pest, Zágráb	Szűz Mária mint leány, Szent Anna, Szent Joachim, Gyermeke Jézus, Szent József, Szűz Mária mint anya
szerzetesnői hagyomány	Szerzetesnői, keresztény női hagyomány – női szentek mintája – más (nem klarissza) szerzetesnők, vértanúk	Nagyszombat, Pozsony, Buda, Zágráb, Pest	Siénai Szent Katalin, Avilai Szent Teréz, Szent Margit, Mária Magdolna, számos ókori női vértanú: Zsuzsanna, Tekla, Margit, Borbála, Julianna
klarissza karizma	Imádkozó, elvonult életforma – jelen-lét Isten előtt - Oltáriszentség tisztelete	Pozsony, Buda	Oltáriszentség szimbólumai, Oltáriszentség imádása, Szent Klára csodája az Oltáriszentség imádása közben
	Klarissza identitás kifejeződése – rendalapítók, szentek	Nagyszombat, Pozsony, Buda, Zágráb	Szent Klára, Szent Ferenc, „Szent” Erzsébet királyné, Szent Antal, Alcantarai Szent Péter, Bolognai Szent Katalin

magyar klarissza hagyomány	Magyar identitás kifejeződése – magyar szentek	Buda, Zágráb, Pozsony, Nagyszombat	Szent István, Szent László, Szent Margit, Szent Erzsébet
----------------------------	--	------------------------------------	--

A budai klarisszák templomában és szövegeiben kiemelten tisztelt női szentek

Az előző vizsgálódás alapján azt is felvethetjük, hogy azokat a női példaképeket, szenteket, akiknek szerepe feltűnően hangsúlyos a templomban: vagy szoborként, vagy a festmények (oltárfestmények) főszereplőiként, összevetjük azokkal, akik az ugyanebben az időszakban – tehát a templom ikonográfiájának kialakulásával nagyjából párhuzamosan – született szövegekben előfordulnak. Szűz Mária személyének szerepét, tiszteletét nem vizsgáljuk most.

A budai klarissza templomban a főoltáron látható Szent Anna és Piast/Lokitek Erzsébet magyar királyné, szentként tisztelve, a szószékoltáron Árpád-házi Szent Margit (ekkor még nem volt hivatalosan szentté avatva), Szent Katalin, Szent Borbála, vértanúk, a másik oltáron Szent Klára, mellette Szent Tekla és Margit vértanúk. A hajóban Sienai Szent Katalin, mellette Szent Róza, szemben velük Avilai Szent Teréz és Árpád-házi Szent Margit ismét, a kórus alatt a Golgota jelenetében Szent Mária Magdolna, illetve Szent Orsolya és Julianna vértanúk. A nemek aránya: 19 férfiszent és 15 női. A szent nők közül 7 vértanú; szerzetesnő vagy remete 6; családos, feleség és anya 2, de Piast Erzsébet inkább mint királyné jelenik meg.

Az írásos forrásokat vizsgálva a következő eredményre jutunk¹⁰ (a csak felsorolásban szereplő női szentek említését nem közöljük):

Szent Klára	napja 61., 62., imában 97., 99., 100. lelkigyakorlatban, élete a gyűjteményben, 220-256., illetve húgának élete 257-263., patronus 100., szerda 114.
Szent Mária Magdolna	52., lelkigyakorlatban patronus 100., elmélkedés 103., 108., hétfő 116. (mind a két szent Mária Magdolna), együtt említve 100. oldalon is

¹⁰ A táblázatban szereplő lapszámok forrása: BAJÁKI, *Csáky...*, 5. j. i. m.

Sienai Szent Katalin	idézése a Rendtartásban 49., csütörtök 117.
Avilai Teréz	lelkigyakorlatban patronus 102., csütörtök 114.
Szent Anna	62., ima hozzá 90., 100., kedden 114.
Szent Margit	51., és többször mint Szent Margit Asszony, pl. szent Erzsébettel együtt említve 119., 101.
Szent Gertrúd	71., idéz tőle 76. és 86., hosszabban, lelkigyakorlatban patronus 102., csütörtök 117.
Szent Erzsébet Királynénk	54-55. (Az alapítónő, Piast Erzsébet, nem Árpádházi Szent Erzsébet!)
Szent Róza	többször előfordul a szövegben: pl. litánia 134., szerda 119.
Szent Mechtild	71. idéz tőle, lelkigyakorlatban patronus 102., csütörtök 117.
Csehországi Szent Ágnes	életrajz 254-266.
két klarissza szűz élete: Krakkói Boldog Szalóme Boldog Elena Enselmina¹¹	267.
Viktória klarissza levele	122.
Szent Borbála	két említés, officium

Feltűnhet, hogy a szövegekben hangsúlyosabban a szerzetesnők, illetve remeték szerepelnek (Mária Magdolnát is annak tartották). Két domonkos – Margit és Katalin –, öt klarissza, két bencés és egy kármelita nővér, valamint két remeténő is. A legtöbbször s egyben a leghangsúlyosabban – életrajzzal együtt – említett női szent Szent Klára, az alapító. Őt követi Mária Magdolna, majd Szent Anna, Gertrúd, Mechtild.

Most nézzük, kik azok, akik egyaránt szerepelnek a szövegekben és a templom szent terében:

Szent Klára – Elsősége itt kiemelkedő. A legtöbbet említett és a gyűjteményben a leghosszabb életrajzzal szerepel, szövegbeli említései sokszintűek: imádságokban formulaként, ünnepnapjának külön kiemelt szertartása van. A templomban oltára áll a szentélyhez kapcsolódva.

¹¹ Az adatok közléséért köszönet Kis Tímeának.

Szent Anna – A főoltáron láthatjuk, s emellett a szövegekben is gyakran fordul elő, két ima is szól hozzá.

Mária Magdolna – Elmélkedés szól róla, patrona, hétfő az övé, többször együtt említve Pazzi Mária Magdolnával. A 10. oltáron mellékalakként szerepel a keresztre feszítés/Golgota jelenetben.

Siénai Szent Katalin – Őt a szövegben a Rendtartásban is idézi a szerző, a csütörtöki nap az övé. A templomban saját oltára van.

Avilai Szent Teréz – Előfordul a lelkigyakorlatban is, mint patrona, a csütörtöki nap az övé. A templomban saját oltára van.

Árpád-házi Szent Margit – A templomban kétszer szerepel, s a szövegekben is kétszer mint Szent Margit asszony említve. A templomban saját oltára van.

Szent Rozália – Litánia szól hozzá, szerda az övé. A templomban kép is van róla és a régi szószéken is szerepelt domborműves formában.

Erzsébet fundatrix királyné – Szerepel a templom főoltárán, és a Rendtartásban is, hagyományaival, megünneplésével.

A fenti összehasonlítás óvatosan értékelhető, mert a templomban a nyilvánosságának is szánt, reprezentatív cél erősebb, mint a saját használatra szánt szövegekben. Talán ebből a szempontból többet hozna, ha a szerzetesi kórus ikonográfiáját vetnénk össze a szövegekével, mert a klarisszák számára ez volt az igazi, otthonos szent tér: ide idegenek egyáltalán nem léphettek be, ez volt mindennapi közegük és mivel a templomra nyílt, az ennek kiterjesztése, háttere volt számukra elsősorban. Sajnos a kórus jegyzőkönyvi leírása pontatlanabb, mint a templom belső terének adatai.

A budai klarissza templom ikonográfiájának közép-kelet-európai összefüggései

Az egykori, felosztási jegyzőkönyvekből és a Piliscsabán/Újlakon megőrzött elemeiből rekonstruált budai templom belső tere ikonográfiájának vizsgálatához hozzáadhatunk a történelem viharait szerencsésebben átélte és máig fennmaradt, látható lengyel klarissza templombelsőket. Ezt a kitekintést nem az adott kolostorok – pl. budai-ószandeci – közti közvetlen kapcsolat indokolja, hiszen a budai

közösség relatíve szorosabb kapcsolatot csak Pozsonnyal és a többi magyarországi, a grazi, illetve bécsi klarisszákcal ápolt. Ennek jele, hogy Budán a Regulanapokon (minden két hétben) az imádságban felsorolja ezen rendházakat az apátnő: „*ajánlom a gráci, bécsi, pozsonyi, nagyszombati és zágrábi tiszteletes anyánkat az ő konventekkel egyetemben [...]*”.¹²

A kapcsolódásban az akkori államhatalmi kereteken túl történelmi okok is közrejátszanak: a bécsi és „gráci” kolostorok, illetve Zágráb városa a 17. század teremtette válságokban a pozsonyi és nagyszombati klarisszáknek menekülési célpontjai voltak. A grazi, illetve bécsi ezen alkalmak során a trienti zsinat után a kibontakozott szerzetesi reform közvetítőivé is lettek. A közös történelem, a kulturális hagyományok és hatások hasonlósága, ami például a térség délebben fekvő régióitól is – szlávón, dalmát vidék – elkülöníti az itt gyökeret vert klarissza közösségek spirituális-szagrális művészi világát.

A közép-kelet-európai újkori klarissza közösségek templomainak belső hangulatát, szagrális világukat az alapítása óta folyamatosan működő krakkói és még inkább az ószandeci klarissza templom őrizte meg. Ezen kívül az összesen 18 cseh, lengyel, magyar klarissza templomból még kettő működik szagrális térként: a cseh Cesky Krumlov-i egykori kettős kolostor temploma és a lengyel zawichostói, modern szemléletben teljesen újra gondolva.

Középkori eredetű klarissza közösségek Közép-Kelet-Európában

Az egykori lengyel, cseh és magyar királyság területén a 13. század első felétől számos klarissza közösség alapult, túlnyomó részben a fejedelmi családok támogatásával.

Még Assisi Szent Klára életében, tehát 1253-ig, a vizsgált területen hat klarissza rendházat alapítottak a Szent Damian-i közösség mintájára.¹³ A leghíresebb Prágában, a legrégebb Nagyszombatban¹⁴ volt. Ezután az Olmützben 1242 és 1248 közt alapított közösség következik, illetve Sandomierzben ugyanekkor (1242), valamint Korczynban (1250 k.), és Lubichowban (1250 k.).

¹² BAJÁKI, *Csáky...*, 5. j. i. m., 63.

¹³ Bert ROEST, *Order and Disorder: The Poor Clares Between Foundation and Reform*, Leiden–Boston, Brill, 2013, 146–148.

¹⁴ 1238/1239. J. R. H. MOORMAN, *Medieval Franciscan Houses*, New York, Franciscan Institute – St. Bonaventure University, 1983, 675.

Külön figyelemre méltó, hogy az egymással rokoni és lelki-szellemi kapcsolatban is lévő uralkodóházak nőtagjai milyen jelentős szerepet játszanak e kolostorok alapításában: Prágai Szent Ágnes alapítónő unokája III. Bélának; nővére, Przemysl Anna, a wroclavi kolostor alapítója. A gnieznói klarisszákat alapító Boldog Jolánta, az Ószandecet alapító Szent Kinga III. Béla másik unokája, IV. Béla leányai, míg Boldog Salome (Zawichost és Skala, későbbben Krakkó alapítója) az ő sógornője. A 14. században Piast Erzsébet magyar királyné nemcsak az óbudai klarisszák alapítója, hanem a krakkóiaknak is jótevője.

A 14. században még kapcsolódnak újabb alapítások a sorba, így alakul ki a következő kép: hét cseh, nyolc lengyel és négy magyarországi¹⁵ középkori eredetű klarissza kolostorról tudunk biztosan.

Nyomok a klarisszák spirituális életének fókuszpontjai felé

A klarissza templomok titulussai

A középkori alapítású klarissza közösségek azóta többnyire elpusztult, bezárt templomai valaha a kolostori élet központjai voltak. A templomok titulusa egy hittitok, misztérium, vagy szent személy, akit a közösség kiemelten is magáénak érzett, s amelynek tisztelete különösen áthatotta a közösség életét, s identitásukat is erősen meghatározta. Az általunk eddig figyelemmel követett cseh és lengyel klarissza templomok titulussai ebből a szempontból a következő képet mutatják. A táblázatban az egyes városok következő templomait vizsgáltuk.

Lengyelország: Wroclaw – Szent Klára-templom és Szent Hedvig-kápolna, Strzelin – Szent Kereszt felmagasztalása, Skala/Krakkó – Szent Mária Magdolna (?)/Lapis Sanctae Mariae, Krakkó – Szent András-templom, Ószandec – Szent Klára- és Szentháromság-templom, Gniezno – Szent Antal és Boldogságos Szűz kettős kolostor, Glogów – Szent Kereszt-templom. Csehország: Prága – Megváltó Üdvözítő, Znaim/Znojmo – Szűz Mária mennybevétele, Opava/Troppau – Szent Klára, Panensky Tynec – Krisztus teste, Olmütz/Olomouc – Keresztelő Szent János, Cheb/Eger – Szent Klára, Cesky Krumlov – Krisztus Teste és Fájdalmas Boldogszony kettős kolostor, Zawichost – Szent Erzsébet? kettős kolostor.

¹⁵ A kolozsvári klarissza kolostor adatolásában vannak bizonytalanságok.

	Wroclaw	Strzelin	Skala/ Krakkó	Krakkó	Ószandec	Gniezno	Glogów	Zawichost
Krisztus teste 2								
Szent Klára 4	x				x			
Üdvözítő 1								
Szűz Mária 4			x			x		
Keresztelő 1								
Szent Erzsébet 1								x?
Szent Hedvig 1	x							
Szent Kereszt 2		x					x	
Szent András 1				x				
Szentháromság 1					x			
Mária Magdolna 1			x?					

	Prága	Znaim/ Znojmo	Opava/ Troppau	Panensky Týnec	Olmütz/ Olomouc	Cheb/ Eger	Cesky Krumlov
Krisztus teste 2				x			x
Szent Klára 4			x			x	
Üdvözítő 1	x						
Szűz Mária 4		x					x
Keresztelő 1					x		
Szent Erzsébet 1							
Szent Hedvig 1							
Szent Kereszt 2							
Szent András 1							
Szentháromság 1							
Mária Magdolna 1							

A lengyel és cseh középkori klarissza templomtitulusok közt a Szent Klárának és Szűz Máriának szenteltek közül (4–4) találunk legtöbbet, s utánuk sorakoznak a

Krisztus Testének (2), a Szentháromságnak 1, a Megváltónak 1, Szent Andrásnak 1, Keresztelő Szent Jánosnak 1, Szent Hedvignek 1, Szent Antalnak 1, Szent Erzsébetnek 1(?), Mária Magdolnának 1(?) szentelt templomok.

A magyarországi, immár nemcsak a középkorban alapított, hanem a három újabb kori klarissza kolostor templomainak titulusait is megvizsgálva a következő eredményre juthatunk:

típus	Óbuda	Patak	Váradi	Nagyszombat	Pozsony	Zágráb	Buda	Pest
Szentháromság (1)						x		
Szent Anna (3)		x	x					x
Immaculata (1) ¹⁶							x	
Mennybe felvett Szűz Mária 1				x				
Boldogságos Szűz Mária 1	x							
Mária Magdolna 1					x			

A nyolc vizsgált magyarországi klarissza közösség templomtitulusa mindössze 4 megnevezés közt oszlik meg: 3 Szent Anna, 3 Szűz Mária (Immaculata, Mennybe felvett Szűz és Boldogasszony), 1 Mária Magdolna és 1 Szentháromság. A magyar templomok közt nincs kettős titulusú.

A cseh-lengyel és magyarországi klarissza templomok titulusai között a legfeltűnőbb különbség, hogy a magyar klarissza kolostor templomok közt nincs Szent Klárának szentelt, míg a cseh és lengyel templomok közt négy ilyen is volt.

¹⁶ Némethy Lajos szerint a templomnak kettős titulusa volt: Árpád-házi Boldog Margit lett volna a másik. Ez azonban nem valószínű, mert ő ekkor még nem volt hivatalosan boldoggá, illetve szentté avatva. NÉMETHY Lajos, *Adatok Árpád-házi Boldog Margit ereklyéinek történetéhez*, Budapest, Rudnyánszky A. Könyvnyomdájából, 1881, 84–85.

Kiemelt szerepet kap azonban a magyaroknál Szent Anna, akinek viszont nincs cseh és lengyel klarissza temploma. A Szűzanyának szentelt templomok száma a magyar templomoknál 8-ból három, a cseh és lengyel esetben 14-ből 3. Feltűnő, hogy a cseh és lengyel templomok esetében 3 férfiszentnek is van klarissza temploma, ez a magyaroknál nem fordul elő.

Az adatok értékelése nem egyszerű, hiszen tudjuk, hogy pl. a Skalából Krakóba költöző klarisszák már ott találták a Szent András templomot és „átvették” a titulását, vagy a pozsonyiak is egy egykori ciszterci női közösség örökségébe léptek. Mindenesetre a cseh és lengyel területeken bátrabban nevezték el rendalapítójukról a templomot, ott kettős kolostorok is előfordulnak kettős titulusokkal. A magyar klarissza templomoknál Szent Anna századokon átívelő kiemelt tisztelete feltűnő, illetve, hogy vagy Szent Annának vagy a leányának, Szűz Máriának szentelik a templomukat.

*A Český Krumlov-i klarissza kolostor
15. századi táblaképei*

A Cseh Királyság középkori klarissza kolostorai közül a magyarországiakhoz hasonlóan egyetlen egy sem maradt meg a 18. század végi szekularizáció után. Egyetlen templom működik ma is: a Český Krumlovban egykori klarissza-ferences kettős kolostor temploma, amelyet 1989 után példásan rekonstruáltak és felújítottak, s ma is szolgál szakrális célokat. A felújítás kiemelt kutatói érdeklődést eredményezett. Az itt egykor valószínűsíthetően működő festőiskolának kimondottan klarissza megrendelésre készített szentképeit elemezve D. Rywиковá¹⁷ talált néhány olyan spirituális fókuszpontot, amelyek megerősítenek saját vizsgálódásunk eredményeiben is.

Mennybe felvett Mária, 1450k. Dél-Csehország, ismeretlen festő, részlet: imádkozó klarissza szerzetesnő, Prága, Nemzeti Galéria

¹⁷ Daniela RYWIKOVÁ, *Art and Devotion in the Female Religious Communities of Late Medieval Český Krumlov = Medieval and early modern art in Central Europe*, ed. Waldemar DELUGA, Daniela RYWIKOVÁ, Ostrava, University of Ostrava, 2019, 61–86.

Ezek:

- Mária Magdolna szerepe, alakja
- az Immaculata Szűz Mária iránti érzékenység
- Szent Anna tisztelet (Szent Jeromos nyomán)
- a *virgines capitales* jelenléte
- a Szenvedő Jézussal való azonosulás

A magyarországi klarissza templomok eddigi vizsgálatának eredményét több ponton is erősíti Rywiková kutatása, egyedül a *virgines capitales* (Antiókhiai Szent Margit, Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála és Szent Dorottya) kiemelt tisztelete nem igazolható a többi témához hasonló súllyal, ami érthető a középkori lelkiség barokk kori modernizációja kapcsán: a keresztény ókor vértanú szentjei mellett sokkal nagyobb szerepet kaptak a középkori vagy éppen kortárs tudós, tanító, (szerzetesi) életükben példaadó szent személyek.

Az ószandeci klarissza templom ikonográfiája

A nyolc fejedelmi alapítású lengyel klarissza kolostorból kettő maradt fenn, máig folyamatosan működő, élő közösség szakrális tereként: az ószandeci és a krakkói klarissza kolostor. Témánk szempontjából az is fontos, hogy templomaik középkori szakrális berendezési tárgyait és díszítését a barokk idején teljesen kicserélték, felújították, átalakították, újragondolták. Ez időben-felfogásában párhuzamos a budai kolostortemplom barokk belsőjének kialakításával. A barokk kor után azonban nem adatott újabb lehetőség a modernizálásra.

Az ószandeci (Stary Sacz) eredetileg Szent Klárának, majd 1332-től a Szentháromságnak szentelt klarissza templomot szemlélve megérezhetjük, milyen egy középkori alapítású, azóta folyamatosan működő¹⁸, magyar vonatkozást is számon tartó klarissza kolostor temploma, amelynek belsejét a budai klarissza templom kialakítása előtt mintegy 50 évvel alakították át. A 17–18. századi állapotról,

¹⁸ II. József itt is bezáratta a noviciátust és elkobozta a vagyont 1782-ben, de az apácák iskolát nyitottak és így a közösség továbbélését biztosították.

az akkori átalakításról több tanulmány ad számot, szinte csodaszámba menően fennmaradt dokumentumok alapján.¹⁹

Középkori eredetű, gótikus elemeket megőrző templomuk a 17. század elején jelentős átalakításokon ment keresztül, majd a barokk korban tovább formálódott. A maig lényegében – a kórus 1892-es neogótikus átalakításától eltekintve – változatlanul megőrzött állapot ekkor alakult ki: a templom főoltára (1699) és két mellékoltár a késő barokk kiemelkedő alkotása.

A szentélyben áll a három barokk oltár Balthasar Fontana műtermében készült és 1699-ben állították fel őket: a Szentháromságnak szentelt templom főoltárképe ezüsttel borított, felette fehér márványból a mennybe felvett Szűzanya látható, mellette jobbról Szent Antal, balról Szent Klára oltára.

Ószandec, klarissza templom.²⁰

A templom belső tere számtalan kisebb-nagyobb képpel díszített: a falakon freskók, stukkók között medallion-képek, a bútorokon, ajtókon színes festéssel szentképek.

¹⁹ Olga Miriam PRZYBYOWICZ, *The architecture of the church and cloister of nuns of the Order of St. Clare in Stary Sącz in the light of written sources and literature of the subject*, *Architectus*, 24(2008)/2, 19–37.

²⁰ <https://bit.ly/3UZHb3l> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

Ez a kép-gazdagság, ami számos más, a klarisszákrol szóló forrásban is megjelenik, halványan felsejlik a pozsonyi klarissza templomról fennmaradt fotókon is. Ez a templom szakrális célokat szolgált az első világháborúig, s készült a belső teréről néhány fotó. Bár bizonyos, hogy a 18. század után sok minden elveszett, és átalakult a pozsonyi szent tér,²¹ de annyi bizonyos, hogy e fényképek szintén számos falra festett és függesztett szentképről adnak hírt.²²

A klarisszák pozsonyi temploma.²³

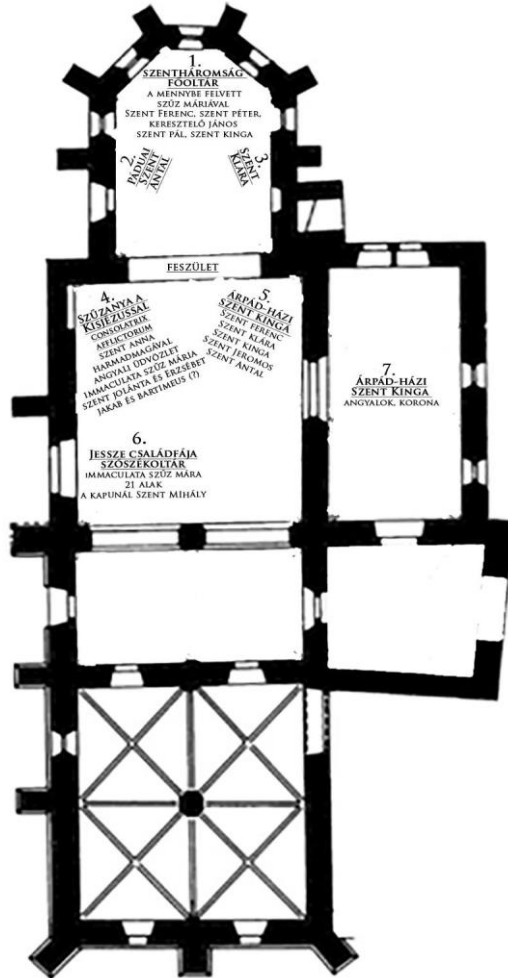
Az ószandeci klarissza templom hajójában a baloldali mellékoltár (17. század közepe, 1661) a gyermekét tartó Szűzanyát (Szenvedők Vigasztalója) ábrázolja. Az alapító iránti tisztelet kifejezője, a Szent Kinga kápolna, a templom déli oldalán

²¹ Erről részletesen ír Szyllaba, adatai nem egyeznek a PamMap.sk fotótár által közölt évszám-
adatokkal. SZYLLABA Emil, *A pozsonyi klarissza-templom története*, Pozsony, Litéra Könyv-
nyomda és Könyvkiadóvállalat, 1944.

²² További fotók: ismeretlen fotográfus, 1920–1930 között, <https://bit.ly/3uzVelb> (utolsó
hozzáférés: 2023. 12. 15.) Josef Hofer, 1944 előtt: <https://bit.ly/3SEpEKZ> (utolsó hozzáférés:
2023. 12. 15.)

²³ Múzeum Mesta Bratislava, 1942, Josef Hofer: <https://muzeumbratislava.sk/zberka-fotografii> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 15.)

nyílik, de Szent Kingát a főoltáron és a templomtérben is láthatjuk a szentély előtti jobboldali mellékoltáron. Az északi falon az 1671-es faragott-színezett fa szószekoltáron Jessze oldalából „kinövő” családfát látjuk, 21 figurával, csúcán a Szeplőtelen Szűzzel, aki a Kisjézust tartja.

Észrevételek az ószandeci és a budai klarissza templomok ikonográfiájának párhuzamairól

A két templom belső terének vizsgálata során feltűnik, hogy milyen sok az egyezés. Elsőként a főoltárokat vizsgálva: a budai Immaculata főoltáron is szerepel a Szentháromság képe, míg az ószandeci Szentháromság főoltáron a mennybe felvett Szűz Mária alakja. Ószandecen az Immaculatának külön oltára van a templomhajóban, amelyen éppúgy jelen van Szent Anna, mint Budán a főoltáron. Mindkét főoltáron ott látható a kolostor alapítójának: Budán Erzsébet királynénak, Ószandecen Szent Kingának alakja. A főoltár baloldalán mindkét templomban a rendalapító Szent Klárának az oltára áll. A gyökerek, hagyomány iránti tisztelet Ószandecen a templom déli oldalán található Szent Kinga-kápolnában különösen is hangsúlyos, az alapító itt van eltemetve. Budán ehhez a domonkosoktól átvett Szent Margit-tisztelet is hozzákapcsolódik: kétszer is szerepel a templomban, saját oltára is van.

A két szent tisztelete még egy ponton érintkezik: Ószandecen Kingának, Budán (Pozsonyban) Margitnak gyógyító erőt tulajdonítanak, relikviákat nagy becsben tartják.

Eredmények

A közép-kelet-európai klarissza templomok ikonográfiai összefüggéseiben is vizsgálva a budai templomot, illetve Csáky Franciska szövegeit, világosan kirajzolódik néhány spirituális fókuszpont, amely a magyar klarissza spirituális hagyomány néhány fontos elemét tárja fel.

Ilyeneknek látjuk: az alapító Szent Klára személyének, példájának döntő szerepe; a magyar katolikus múlt, mint gyökér, erőforrás: kiemelkedően Árpád-házi Szent Margit tisztelete; a kolostor egykori alapítója iránti hálás elköteleződés; a katolikus egyház történetének kiemelkedő szent nőalakjai iránti hangsúlyos tisztelet, kiemelten Szent Anna és Mária Magdolna iránt; Szűz Mária Immaculata tisztelete; a (szenvedő) Jézushoz való odaadó, együtt-érző kapcsolódás.

VOIGT VILMOS

Mennyiben és hogyan fordítás

Baranyai Decsi Adagium-kiadása?

A régi magyar filológia egyik nevezetessége Baranyai Decsi János *Adagiája* (1598), amely az európai közmondásgyűjtemények Erasmus által kialakított hagyományát tükrözi.

Az utóbbi másfél évszázadban sokszor foglalkoztak nyelvészek és művelődéstörténészek ezzel a proverbium-gyűjteménnyel. Ám még a kézikönyvekben is pontatlan magyarázatokat találunk. Több kiváló tanulmányban Paczolay Gyula különböző szempontból vizsgálta Decsi szólásanyagát, az egyes szólások későbbi magyar változatait.¹

Az *Adagiorum graecolatinoungaricorum Chiliades quinque [...] Ioannis Decii Baronii*. Bartphae (Klöss, 1598) gyakran emlegetett mű. Mára néhány példányban maradt ránk. 1978-ban a budapesti egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék csoportjának munkájaként a nyelvész Molnár József hasonló kiadásban tette közzé és készített rövid bevezetést (az ELTE Egyetemi Könyvtár példánya alapján). Mára ez a kiadás is ritkasággá vált.

Az eredeti mű 16x22 cm méretű, tulajdonképpen jól olvasható, noha néhány görög idézet és a számozás nehezen megfejthető. Mivel a magyar szövegeknek nincs tematikus sorrendje, egy-egy szólás megtalálásához akár az egész kötetet végig kell keresni. Ezért egy külön kiadványban Kovács Gábor Krisztián közölte az eredeti magyar szövegeket (mai helyesírással) majd a szólások vezérszavainak ábécérendjét állította össze.² Tanulságos észrevenni, mely szavak fordulnak csak egyszer elő, melyek több tucattal. Az *Isten* több mint 150, az *ördög* 25 szólásban található meg. A kiadványhoz az *Adagia* teljes anyaga CD-lemezen van mellékelve, mindenféle további kutatást biztosítva. Baranyai Decsi halálának 400.

¹ PACZOLAY Gyula, *Baranyi Decsi Csímore János, a szóláskutató*, Erdélyi Múzeum, 63(2001)/3–4, 12–28; Uő, *Baranyai Decsi János néhány közmondása erdélyi gyűjteményekben = Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*, szerk. DEÁKY Rita, Budapest, Debrecen, Györfly Néprajzi Egyesület – Kapitális, 2002, 214–239;

² A magyar szólások és közmondások első gyűjteménye: *Baranyai Decsi János Adagiorumának (1598) mutatója*, szerk. KOVÁCS Gábor Krisztián, Budapest, Universitas, 2016.

évfordulóján Marosvásárhelyt emlékülést tartottak, amelynek előadásából többet is közöltek.³ Itt Paczolay Gyula tüzetes áttekintése a parömiológia szempontjából készült.

Az *Adagia* megjelenésének 400. évfordulójára az Országos Széchényi Könyvtárban nemzetközi konferenciát rendeztünk, amelynek előadói foglalkoztak Decsi sokrétű munkásságával, valamint a 15. század végének nemzetközi parömiológiájával.⁴

A közmondások (és rokon szövegek) összegyűjtése az ókorig megy vissza, és a középkorban az ilyen kézíratos gyűjteményeket is használták. Készültek áttekintések is a proverbium-összeállításokról. A közismert bibliográfiák is adnak ilyen áttekintést.⁵ A nevezetes jelenkori parömiológusok (mint Archer Taylor, Matti Kuusi, Lutz Röhrich, legutóbb Wolfgang Mieder) áttekintései bemutathták a középkor és a reneszánsz parömiológiáját. Összegyűjtötték a középkori latin közmondásokat és a német forrásokban olvasható szövegeket. Ezek használata is sokféle: a poétika, retorika, filozófia területéről. Ezek megtalálhatók Samuel Singer, Hans Walther és munkatársaik kiadványaiban. Együttvéve több tízezer ilyen proverbiumot ismerünk és ezek változatai is számosak.⁶ Noha bizonyára egyetlen filológus, teológus vagy iskola és kolostor sem ismerte a proverbiumok ezreit, ezek világa azonban sokak számára ismert volt és a klasszikus latin–görög proverbiumok népnyelvi, nemzeti nyelvi vagy irodalmi megfelelőit használták is.

Új parömiológiai korszak kezdődött a könyvnyomtatás megjelenésével, és olyan antológiák, szöveggyűjtemények készültek, amelyek célja az oktatás volt, bemutatva a műfaj tematikus változatait. Különösen az ilyen jellegű latin, és bizonyos mértékig a klasszikus görög proverbiumokat teszik hozzáférhetővé.

Ezek sorában a legfontosabb Erasmus több és változó kiadásban megjelenő *adagia-gyűjteménye*. A kor legfontosabb „európai” filológusa, a katolikus, ám

³ BENKŐ Samu et al., *Baranyai Decsi Csímor János emlékezete*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 235).

⁴ Vilmos VOIGT, *Paremiology in Europe 400 years ago = „Igniculi sapientiae”: Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek*, ed. Gábor BARNA, Ágnes STEMLER, Vilmos VOIGT, Budapest, OSZK, Osiris, 1998 (Libri de libris).

⁵ A legismertebb ilyen áttekintés: Otto E. MOLL, *Sprichwörter-Bibliographie*, Frankfurt, Klostermann, 1957.

⁶ Lásd kiindulópontként: Hans WALTHER, Paul Gerhard SCHMIDT, *Proverbia sententiaeque latinitatis medii ac recentioris aevi*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1–5, 1982–1986.

toleráns Rotterdami Erasmus (1469–1536) arra törekedett, hogy helyreállítsa a klasszikus latin és görög szövegeket, ezek kiejtését és helyesírását, a közismert proverbiumok mondaivalóját és helyes poétikai használatát. Kifejezett célja volt az is, hogy a humanista ideológiát helyezze előtérbe. Szövegkiadásaiban az „antibarbarus” felfogást, vagyis a klasszikus fogalmazást érvényesíti. Változatos munkahelyei és széleskörű levelezése valóságos mintát teremtett az európai proverbiumok helyes használatára.

A rendkívüli műveltségű és szorgalmú Erasmus évtizedeken át foglalkozott a szólásokkal. Ma úgy tudjuk, először 1499-ben Párizsban állított össze egy ilyen proverbiumjegyzéket oktatási használatra. Ennek kibővített változata nem sokkal ezután (1500-ban) jelenik meg a nyomtatott könyvek piacán. Ezt követik az ő saját összeállításai, meg a mintáját követők kiadványai. Teljes kézikönyvként 1000, sőt 4140 nyomtatott lapnyi (többhasábos) kiadványokat jelentettek meg, vagyis főként a humanista ideológia valóságos tudástárát hozták létre. Ugyanakkor a modern parómiológusok nem mélyültek el e jelenségek kutatásban. Az Erasmus-kutatás viszont ennek megfelelően terebélyes maradt. Az évtizedek óta megjelenő *Collected Works of Erasmus* nemzetközi szerzőgárdája alaposan felkészült és egy közel százkötetes monumentumot körvonalazott.

A következő kiadványok különösen érdekesek.

A levelek (*The Correspondence of Erasmus*) 1484-től ismertek, és 8 kötetben 1521 jelent meg eredeti nyelveken és angol fordításban. Tanulságos forrás Erasmus saját proverbium-használatára is. Egy külön sorozat hét kötetben hozza az irodalmi és pedagógiai írásokat. A köznapi beszéd elegáns megformálását tanítja az 1497-ben, a személyes tanítványok számára összeállított latin nyelvű kis „*Familiar Colloquies*” (39–40. kötetek a mostani Erasmus-kiadásban).

Természetesen számunkra a jelen téma szempontjából legfontosabb mai kiadás, a 31–34. kötetekben megjelent *Adages*, amelyekben az erasmusi szövegekhez a vélhető forrásokat kikeresték, és a különböző kiadások adatait összevetve rámutattak arra, miben módosult Erasmus proverbium-megszövegezése az alatt a negyed évszázad alatt, amíg a maga szólásgyűjteményeit kiadta. Itt az egyes közmondások flexibilitása is felismerhető. E munkában a legkiválóbb Erasmus-kutatók vettek részt, mint Craig R. Thompson, J. K. Sowards, R. A. B. Mynors, D. F. S. Thomson, Margaret Mann Phillips (*The Adages of Erasmus. A Study with Translations*, 1964), William Barker (*The Adages of Erasmus*, 2001), akik távlatokba

illesztették Erasmus proverbiumait, és ezekben a kommentárookban Erasmus világnézetét is képviselték. A kezdeményező filológusok munkáit tanítványaik generációja folytatta.

Erasmus proverbium-kiadványai egész Európában elterjedtek, mégpedig az eredeti kiadvány mutációjaként, illetve külön kiadványként a közhasználatú nemzeti nyelvű proverbiumokat összegyűjtve. A 16. század végén így jelentek meg az első nyomtatott lengyel és dán kötetek. Baranyai Decsi kombinálja e kétféle megoldást.

Erasmus szöveggyűjteménye (*Collectanea Adagiorum*) bizonyos előzmények után 1500-ban Párizsban jelent meg, és Erasmus életében 16 kiadását ismerjük. Ebben kezdetben 820 adagium olvasható. A későbbi kiadásokban ez többszörösére emelkedett, az 1536-os bázeli kiadásban már összesen 4151 adagium található. Ez a megoldás később is folytatódik. Az 1506-os velencei Aldus Manutius-féle kiadás, és az 1515-ös bázeli Frobenius-kiadás a címben a „Chiliades” szót tünteti fel, arra utalva, hogy „ezrével” közöl proverbiumokat. Egészen a 16. század végéig a könyv „európai bestseller”, és nincs nevezetes humanista műhely, ahol ismeretlen lenne.

Eredetileg a beszédet élénkítő proverbiumokat gyűjtötték össze, majd főként az ókori írók ismert idézeteit hozzák. Minden adathoz Erasmus idéz latin szöveget és görög példákat is. Homérosz, Plutarkhosz, Arisztophanész, Cicero és Horatius gyakran szerepel. Nem tér ki a bibliai idézetekre és csak pár száz filozófiai idézetet tartalmaz. Amikor az új kiadásokban a modern nyelvi példákat is közölték, ezek a korban jól ismert bölcs mondásokból merítettek. Ezt a megoldást követi a protestáns Decsi is. Ő azonban magyar irodalmi példákat nem idéz, noha ekkorra már lett volna lehetőség rá.

A magyar filológia váratlanul sokszor foglalkozott Erasmus hatásával a magyar kultúrában. Már a Mohács előtti évtizedekben tevékenykednek magyar erasmisták, oktatás céljaira szánt kiadványokat is létrehozva. Decsi is értesült erről a mindenek ellenére tovább terjedő tendenciáról.

Viszonylag hamar eljutnak Erasmus művei (közük az *Adagia* is), később főként erdélyi protestáns körökben ismertek.⁷ Szerencsére három esetben is tudunk olyan személyekről, akik ismerték a proverbiumokat.⁸

⁷ DANKANICS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion, 1974, 62–64.

⁸ Adataikat jól összefoglalják a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon megfelelő címszavai. *Pelei Tamás = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* (továbbiakban MAMÜL), főszerk. KÖSZEGHY

Pelei Tamás erdélyi kanonok (1470 körül – 1534 körül) iskoláiról keveset tudunk, nem járt egyetemre és műveltsége nem volt protestáns irányú. 1515-ben a már férfikorban levő klerikus Budán járt és itt megvette Erasmus gyűjteményének 1508-as szép és bizonyára nem olcsó velencei kiadását. Ma a budapesti Szabó Ervin Könyvtárban őrzött példányban mintegy 1200 kéziratos megjegyzés található, ezek zömmel történeti és személyes jellegűek. A szövegeknek a számára fontos részeit megjelölte. Noha nem parömiológiai érdeklődésű, a sokezer bejegyzésnél akaratlanul elolvasta az adagiát is. Megjegyzései latinul íródtak, néhány esetben az adagiumokhoz magyar párhuzamokat fűz. Több mint egy évtized alatt, 1515 és 1527 között készültek a glosszák, vagyis élete végéig. A magyar neofilológia és történettudomány használta a kötetet, ám nem készült parömiológiai vizsgálata.⁹

Már generációkkal későbbi a református lelkész, Szárászi Ferenc (születési adatai nem ismertek – meghalt Debrecenben, 1610). Wittenbergben és Heidelbergben tanult, itthon lelkész és iskolarektor volt. Német forrásokból egy katekizmust is állított össze. Kéziratban maradt Erasmus adagiáinak fordítása (1713 szöveg). Ennek sem készült el parömiológiai áttekintése.¹⁰

A legközelebb áll Decsihez Siklósi Miklós (1566 előtt – 1598 előtt) református lelkész. Munkásságáról csak annyit tudunk, amit Baranyai Decsi könyve előszavában leírt: nemcsak a klasszikus gyűjtemények és szerzők, hanem a kortársak között komoly férfiak is foglalkoztak a proverbiumokkal, ideértve nemcsak a latin és görög szövegeket, hanem a boldog emlékű Sikl(i)osi Miklós dicsérendő munkájára is emlékezünk.¹¹ Nem tudjuk, ez pontosan miben állt.

Péter, IX, Budapest, Balassi, 2009, 114–115; *Siklósi Miklós* = MAMÜL, főszerk. KŐSZEGHY Péter, X, Budapest, Balassi, 2010, 302 – 303; *Szárászi Ferenc* = *Uo.*, 463.

⁹ KELÉNYI B. Ottó, *Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához*, A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 9(1931), 43–193; RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség* = R. Sz. Á., "Nympha super ripam Danubii": *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi, 2002 (Humanizmus és reformáció, 28), 174, 49. jegyzet; LAKATOS Bálint, *Pelei Tamás Erasmus-kötetének glosszái (1515–1540k.) = Enumeratio: A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae III. országos konferenciáján elhangzott előadások*, szerk. TÓTH Iván, JUTAI Péter, Budapest, Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae, 2008, 81–88.

¹⁰ CZEGLE Imre, *Szárászi Ferenc, mint Erasmus Adagia-jának magyarra ültetője*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 4–5(1986), 122–134.

¹¹ PACZOLAY, *Baranyai Decsi...*, 1. j. i. m., 13.

Míndezek alapján megállapíthatjuk, a korban nem volt váratlan munka proverbium-gyűjteményt kiadni. Decsi indíttatását és célkitűzéseit leginkább magából könyvéből ismerhetjük meg.

Kilenc lapos előszava (ez a kéthasábos szedésben 16 hasábot tesz ki) részletesen írja le a művet. Mind példáit, mind érvelésmódját tekintve alapos írás.

A *proverbium*, *paroemium*, *adagium* névvel egyaránt megnevezett szólások fontosságát az ókorból is bizonyítja, hozzá téve, hogy mindmáig vannak proverbiumok. Ezek fontosságát a filozófia is bizonyítja. Sok író műveiből származnak ilyen mondások. A vallás és a mitológia is használja a proverbiumokat, külön is megemlíti Bölcs Salamon példabeszédeit. A vallásos szövegeket egyébként mellőzte. Az említett auktorokat Erasmusnál is megtaláljuk. Röviden közli, milyen csoportosításban hozza az egyes mondásokat. A könyvecske hasznosságának kiemelésével fejezi be Decsi az előszót.

A címlapon felsorolja azokat a műveket, amelyek alapján dolgozott. Érdeemes megismerni az itt említett szerzőket, mivel, ha ezek külön nem is járhattak Baranyai Decsi kezében, viszont Erasmus ezekkel kiegészített Adagia-kötetei igen. Ennek kikeresésére eddig nem került sor.

Az első mű természetesen Erasmusé, de Decsi nem adta meg, melyik kiadásból dolgozott. Mivel „ötezer” adatot említ, ez a nagy erasmusi kiadásokat követi. Filológusunk az 1574-es baseli kiadást említik az általa használt kiadásként.¹² Ez a megoldás olyan, hogy az eredeti Erasmus-gyűjtemények után további adagia-gyűjteményeket is közölnek.

Hadrianus Iunius (1511–1575), *Adagiorum Centuria* Basel, 1558 Frobenius (Brassicanus) Iunius Johannes (1500–1539), *Proverbiorum symmicta*, Vienna 1529. 1532-ben új kiadás jelent meg egybekötve Erasmus *Adagiájával*.

Gilbert Cousin (Gilbertus Cognatus Nozerenus, 1506–1572) 1530-tól Erasmus magántitkára, és nyilván felügyelte az *Adagia*-kiadványokat is.

Az előszó gyakran említ klasszikus auktorokat – kortárs tudósokat viszont nem. Az egyetlen kivétel az eredetileg spanyol zsidó humanista Lodovico Vives (1493–1540) a proverbiumok tudatfejlesztő hatásáról szólván.

Amint az előszóból kiderül, a szöveggyűjtemény művelődési céllal készült. A nyelvhasználat igen változatos, nemcsak a szó szerint vett, teljes mondat értékű

¹² TOLNAI Vilmos, *Decsi János adagiumának forrása*, Magyar Nyelv, 7(1911), 223–224.

„közmondás”. Igen gyakori a szószerkezet, szóláshasonlat, vagy csupán sztereotíp kifejezés. Ezt Paczolay is egyértelműen leszögezi.¹³ Noha az eredeti erasmusi gyűjteményekben is ez a helyzet, ott azonban jóval több a klasszikus auctoroktól származó és közismert kijelentés. Decsi korában ilyen „klasszikus” magyar szövegek azonban még nem voltak gyakoriak. Éppen ilyen művelődési kézikönyvek szaporítása volt Decsi könyvének a célja.

A többezer magyar szó össze van kapcsolva a latin és görög példákkal. Tehát ezek amazok bizonyos mértékű fordításának tekinthetők. Azonban ezek különleges „fordítások” – sem a latin, sem a magyar szövegeknek nincs felismerhető rendszere. Csupán néhol fordul elő, hogy néhány latin vagy magyar adat szavai összecsengenek. Tartalmi kapcsolat rögtön a legelső példánál található: az *Amicorum communia, amicitia* (itt és a következőkben az eredeti számozást feltüntetve: 1.1.1.1.) és *Egy az szoba az kemencével* (1.1.1.3.). Ám a magyar szöveg (*Egy a szoba a kemencével*) (3.9.1.1.) *Unum idemque aluere* egészen más, egyébként többször is előforduló valódi magyar proverbium.

Egy-egy szövegben olykor több párhuzamot ad, mind a latinban, mind a magyarban. A *Similis simili gaudet – Hasonló hasonlót szeret* (1.1.9.7.) öt latin adagiumot sorol fel, azonos jelentéssel, de teljesen különböző mondatokkal. Más magyar szöveg másutt: *Hasonló magához hasonlót keres* (1.2.2.6). A különböző helyek összevetése gyakran igen tanulságos. Az (1.2.2.8.) latinjában szerepel a *Cygnæ cantio*, olyan szövegek között, amelyek a halálról, halottakról szólnak, görög megfelelőikkel is. De a magyar „hattyúdal” kifejezést Decsi nem közli. Decsi könyvében a többszáz esetben az antikvitásból vett nevek önmagukban is magyarázandó adagiumnak tekinthetők. Ezek magyar fordítása szinte lehetetlen, meglepő, hogy Decsi szinte magától értetődőként. Néha pseudoarchaizálást találunk: *Kún kötés – Vulcanium vinculum* (2.8.5.7.).

Ritkán említ keresztény ideológiát. Ám mégis: *az Isten a szívet és nem a ceremóniákat akarja* (2.8.10.4), *A szoros utat és nem a tágast kell követni* (2.8.10.5.). Ezeket Decsi pontosan idézi. A legnevezetesebb ilyen egyeztetés: (3.7.6.3.) *Nem az az ki akarja, hanem akinek Isten adja*. Itt nem az ismert latin szöveggel: *Non quisquis volet illa ferat*. A ma is használt szöveg: *Non est volentis, neque currentis, sed miserantis Dei*

¹³ Mintegy 600 (!) „jelzős főnevet” sorol fel, amelyek nem is igazán proverbiumok. Lásd pl. *Kegyetlen adóvető Cybiotates – Lány ágyak Hercuani lecti, Drága ajándékok, Hesperidum mala* stb. Ezekben a latin szöveg felépítése más.

(Róm. 9,16). Érdemes megjegyezni, hogy az adagium közelében vallásos és teológiai szövegek találhatók.

A megfelelések a latinból indulnak ki. Csak néhány esetben látjuk, hogy a magyar kifejezés volt az alap. A leginkább tanulságos példa erre a „csiga(biga)”, amely többféle megoldással jelenik meg. „Ez ’jelentéktelen’ értelemmel szerepel (rögtön a kötet elején): *Semmi csiga biga nem ér / fel/ ezzel – Labyrintho inutilior* (1.1.10.). Egyszerűbben: *Labyrinthus – Csiga biga* (2.10.2.5.). *Csiga biga – Csiga biga az ő dolga – Polyphi caput Poliipodosz kefalé* (1.8.9.2) és másik fogalmazással: *Csiga biga az ő dolga – Trochi in morem* (4.7.5.5.). Kiegészítve: *Bellum omnium pater – Csiga biga az had dolga* (3.5.2.6.). A „tengeri” szemantika mellett a „hadi” értelmezés másodlagos.

Általában többször is kerestek „Hungaricum” példákat Decsi adagiumai között. Először a *Messze Buda sánta embernek – Procul Buda claudo* szöveget (2.5.3.3) szokták említeni. Ám ennél több példát említhetünk akár Buda vagy Bécs említésével is. Például: *Megjött Antal Budáról, zöld ágat hozott orrában* (3.4.2.10., némileg változtatva: 4.6.3.6.). A kétféle latin megfelelés ellenére sem pontosan érthető. *Az ökör ugyan ökör ha szinte Bécsbe hajják is* (6.8.7.2), más formában és más latin párhuzammal: *Akár mennyiszor hajják az ökröt Bécsbe ugyan ökör azért* (3.8.4.5.). A korban a távoli iskolákat végzetekre értették.

A magyar háterű szólásoknál az értelmezés nem igazán egyértelmű. *Magyarnak Csécs, Németnek Bécs* (2.6.4.5.) latin megfelelője: *Admirabiles in nectendis machinis Aegyptii* mozgó szerkezetekre utalhat. A másik megoldás (4.1.7.3.) *Magyarnak Czécs Németnek Bécs – Conos artoxia* viszont még nehezebben magyarázható, főként a két nép említése és a két magyar (?) szó fonotaktikai egyezése miatt.¹⁴

Voltaképpen ma sem tudjuk értelmezni a „Makó Jeruzsálem” szófordulatot. Decsi szövege: *Oly messze tőle mint Makó Jeruzsálemtől* (3.4.3.3.). A latin szövegnek ehhez semmi köze, és már Decsinél is egy történet érzékeltetésének látszik.

Hasonlóan többször is megkísérelték a „Deákné vászna” kifejezés magyarázatát. Decsinél idézetnek tűnik: *Te sem vagy jobb a Deákné vásznánál* (3.4.4.3.). Ennek is van másik idézése: *Nem jobb ő is a Deákné vásznánál* (5.7.5.2.).

A magyar, pontosabban erdélyi környezetet gyakran érzékeltetik az adagiumok. Ugyancsak gyakran nemzetközi proverbiumokra bukkanunk. Ezeket most nem vizsgáljuk.
Az erasmusi tradíciónak megfelelően az akkori közéletre és annak szereplőire nincs utalás. Ez is magyarázza, hogy például Mátyás király nem, pontosabban

¹⁴ A ma leginkább gyermeknyelvinek tekintett csecsebecse szó és rokonsága lehetővé teszi, hogy a csécs-Bécs ikerszót tekintsük kiinduló formának.

csak védjegyként szerepel: *Különb azért Mátyás király s Mátyás kovács* (2.4.4.2.), a latin az egyes népcsoportok különbségére utal (*Mysorum et Phrygum termini discreti sunt*).

Az egyetlen fontos ellenpélda a Gritti-történet említése, amely szemmel láthatólag különösen érdekelte Decsit. Az olasz kalandor, kereskedő és délkelet-európai államférfi, Lodovico Gritti (1480–1534) egy ideig Magyarország kormányzója is volt, akit két fiával együtt Medgyesen végeztek ki. Decsi több helyen is említi. *Mondhatdza el az Gritti halálát – Cane Tellenis cantilenas* (2.5.9.7.), *Griti Lajos halála – Admeti naenia Admētous melosz* (2.5. 10. 10.). *Griti halála – Harmodii cantilena* (2.10.6.3.) *Az Gritti halálát el mondani. – Canere Telamonis cancionem* (3.3.10.6.). Amint látszik, két megfogalmazás van: Gritti halála, illetve ennek elmondása, ami énekben lehetséges. Az egyik hivatkozás „Tellenis” sajtóhibás, a másik viszont pontos és fontos is. Ez voltaképpen a „Telamon” széphistória, amellyel irodalomtörténezszeink sokszor foglalkoztak.¹⁵ Az ismeretlen szerző a magyar szerelmi témájú széphistóriába, a királyi család tragédiáját írja le. Nyomatásban 1578-ban Kolozsvárt adták ki. Kéziratban is másolták. Decsi bizonyára ismerte e művet.

Ami a tartalmi – poétikai kapcsolatokat illeti, hol a latin szöveg a valódi közmondás, hol a magyar. Voltaképpen esetenként kell ezt eldönteni. Jellemző példa (2.9.4.3.) *Oderint dum metuant – Had morogion varga Pál*. Itt még az igék használata is jól sikerült magyar közmondást. (1.4.8.10) *Ne sutor ultra crepidam – Ne féljebb varga a kapitánál* mind a latinban mind a magyarban közismert, Decsi pontos szöveget idéz

Két további témát csak megemlítek, ezeket egyenként kellene tárgyalni.

Decsi adagiumainak „jelkisége” megfelel a köztudatnak. A bölcs mondás hasonló elemeket hangsúlyoz: egyező, vagy éppen ellenkező értelmű, akár tovább is fejlesztve. Decsi idéz egy hasonló latin mondást is: *Velle suum cuique est, nec voto vivitur uno*. Valószínűleg Decsi átfogalmazta a magyar szentenciát.

Decsi reneszánsz és erazmita felfogású. De a barokk felfogás is használni tudja. Szenci Molnár szótárának (1611) kiegészítésében mintegy 400 szöveget

¹⁵ Jól összefoglaló: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Szép históriás ének az Telamon királyról és az ő fiának Diomedesnek szörnyű haláláról* = MAMŰL, XI, főszerk. KŐSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2011, 155ab.

vesz át. Kis-Viczay Péter (1712) a forrás megemlítése nélkül veszi át Decsi szövegeit.

Decsi több, egykor bizonyára ismert magyar proverbiuma máig is használatos. Tanulságos példa (3.4.3.1.): *Találád mint Balás pap a vecsernyét*. Az elrontott vecsernye vagy zsidó vecsernye később (mint Dugonicsnál) is adatolható.

Proverbiumok összegyűjtése, közlése és fordítása sajátos tevékenység és feladat. Vagy egy proverbiumot szó szerint fordítunk le, vagy megtaláljuk a megfelelő, már közismert megfelelőt. Mindkét esetben a szöveg a kiinduló pont. Azonban mind a köznapi jelentés, mind az átvitt értelem használata is fontos. Ezért is a fordítás sosem lehet végleges és pontos. Ahogy Decsi mondja (2.6.5.6.) olyan gyakori megoldással, amely igéket állít szembe: *Extra chorum saltare – Cél körül táncolni*. E megjegyzés nyilván arra utal, hogy a fordítás sosem teljes vagy pontos.

Végezetül. A konferenciaelőadásom utáni vita alkalmával Szelestei N. László hívta fel a figyelmemet id. Pieter Brueghel 1559-es *Flamand közmondások* című festményére. Tudtommal magyar párhuzama nem ismert az efféle, proverbiumokra épülő kompozíciónak, mindenesetre érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, vannak-e mégis találkozási pontok a magyar közmondáskincs és a különféle művészeti ágak között.

Személynévmutató

- Ács Pál 16
Aegidius 101
Aelianus, Claudius 162
Agészilaosz 34
Ágnes, Szent szűz 170–172
Ágnes, Csehországi/Prágai Szent 257
Ágoston, Szent 10 163, 197
Ajky Alinka 9, 70, 79, 164
Alabán Ferenc 132
Alexandre de Jesus-Maria 179
Alessandri, Alessandro 34
Alkibiadész 17, 34
Alszeghy Zsolt 172
Alvinci Péter 17
Amantius, Bartholomäus 18
Ambrus, Szent 163, 164
András, II., magyar király 190
András, Szent, apostol 259–262
Andricius, Ján 163
Angelo, Jacopo D', Da Scarperia 13
Anna, Szent, Jézus nagyanyja 252–
255, 261–263, 264
Annás 104–106
Antal, Paduai Szent 253, 261, 266
Antal József 109–112, 114, 115, 118,
119, 122, 124–126, 129
Ariszteidész 34
Arisztophanész 274
Arisztotelész 162
Atumano, Simone 13
Augustinus, Aurelius → Ágoston,
Szent
Aurispa, Giovanni 14
Babits Mihály 39
Bajáki Rita 9, 24, 70, 164, 249, 254,
257
Bakó Balázs 226
Balás Ágoston 113
Balassi Bálint 57–67
Balassi (Balassa) Ferenc 61, 63–65
Balduin, Friedrich 165
Balinghem, Antonio de 151
Bálint Sándor 10
Bán Izabella 70
Bannister, Henry M. 146, 155
Bar-Yoseph, Neta 100
Bárány Zsófia 227
Baranyai Decsi János 269, 272–277
Baranyi Pál 46, 210, 211
Barberini, Taddeo 178
Bárczi Ildikó 187
Barker, William 271
Barna Gábor 103, 109, 110
Bartalos Gyula 221, 222, 227, 230,
246
Bartalus István 169
Bárth Dániel 221, 225, 233, 238, 239
Bartók Zsófia Ágnes 188, 189, 198
Báthory Orsolya 9, 76, 244
Bäumker, Wilhelm 156
Bayern, Maria Anna von 103
Bebó Károly 248
Becchi, Francesco 13
Beke Margit 228
Békesi Emil 157, 169, 186
Béla, III., magyar király 257, 258
Béla IV., magyar király 258
Bellerus, Baltazar 151
Bene Sándor 204

- Bencze Lóránt 70
Bendi Nándor 10, 69
Benkő Samu 270
Bényei Péter 64
Bereczki Lajos 54
Berger, Klaus 34
Bernát, Clairvaux-i Szent 71, 151, 164, 177
Bertelsmeier-Kierst, Christa 200
Bethsabé 66
Beyerlinck, Laurentius 165
Bibich Jakab 211
Bibó István 250, 251
Bidembach, Felix 165
Bitskey István 9, 10, 16, 18, 23, 24, 31, 32, 69, 71
Blahó Vince 131, 132
Blume, Clemens 146, 155
Boccaccio, Giovanni 164
Bogár Judit 24, 39, 70, 147
Bogáti Fazekas Miklós 16
Bogisich Mihály 169
Bogovics, Laurentius 85
Bolton, Charles A. 227
Bonaventúra, Szent 104, 153
Boninus Mombritius 188, 189
Borbála, Szent 253, 254, 255, 263
Bornemisza Péter 16, 22
Borsa Gedeon 16
Bozóky Mihály 49, 50
Böhm János 221, 222, 225
Brewer család 145, 146, 153, 160
Brewer, Samuel 51
Brueghel, Pieter 278
Bruni, Leonardo 13
Brutus, Marcus Iunius 34
Budé, Guillaume 36, 37
Budenz József 187
Bucholzer, Abraham 165
Büky Béla 70
Caesar, Caius Iulius 19, 35
Campani, Giovanni Antonio 164
Canisius, Petrus 84–86
Carion, Johann 165
Cassai András → Kassai András
Cassarino, Antonio 14
Cato, Minor, Marcus Portius 19, 35
Celanói Tamás 155
Celtis, Conrad 164
Cessarino, Antonio 14
Chalupka, Samuel 162–165
Chevalier, Ulysse 151, 152, 177, 180, 183
Chiara Maria 178, 179
Chrastina, Ján 160
Cicero, Marcus Tullius 29
Ciprián, Szent 163
Colonna, Anna 178
Colonna, Filippo 178
Colonna Vittoria → Chiara Maria
Colpel, Carsten 34
Commines, Philippe de 164
Coriolanus 17
Cornarius, Janus → Haynpol, Johann
Costly, Claire L. 67
Cousin, Gilbert 274
Crassus, Marcus Licinius 24, 34
Cruser, Hermann 34
Curtius Rufus, Quintus 16, 163
Czegle Imre 273

Csáky Éva Franciska 247, 267
Csáky Katalin 210, 211
Cserhádi József 246
Csibi Norbert 225
Csomasz Tóth Kálmán 44, 53
Csonta István 221

Dadan család 159
Dadan, Ján 159, 160
Damásdi Zoltán 233

- Danielik János 238
 Dankanics Ádám 272
 Dante Alighieri 39
 Dareiosz 21
 „Daruvári” 231, 234, 239
 Dávid 58, 60, 64–67
 Dávid Ferenc 16
 Deáky Rita 271
 Decius, császár 174–175
 Deluga, Waldemar 263
 Démétriosz, király 16
 Denzinger, Heinrich 221
 Dézsi Lajos 15
 Diamandi, Saviana 149
 Diogenész Laertiosz 18
 Diósi Dávid 232
 Dobozyne Erdélyi Zsuzsanna → Erdélyi Zsuzsanna
 Dobszay László 44, 54
 Domokos Pál Péter 114, 122, 124, 126, 147
 Dorottya, Szent 263
 Dömötör Ákos 16, 22
 Draskovich János 39, 40
 Drebitka Ferenc Xavér 204, 214–216
 Drexel, Jeremias 165
 Dugonics András 278
 Dukasz, Démétriosz 14
 Dusseldorphiensis, Georgius 141

 Eber, Paul 165
 Eckhardt Sándor 61, 67
 Ecsedi Zsuzsanna 51
 Egyed Antal 55
 Eidinow, Esther 11
 Eisenhut, Friedrich 101
 Ekler Péter 12, 13
 Elena Enselmina, Boldog 255
 Elmer István 228, 231
 Endter, Wolfgang 53
 Engelmann, Karl 100

 Enyedi György 16, 17, 22
 Epameinondasz 19
 Erasmus, Roterodamus 14, 29, 35–38, 164, 269–274
 Erdélyi Zsuzsanna 40, 55
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 170, 171, 187–191, 195, 196, 198–201, 253–255, 258–261
 Escalar, Juan 179, 180, 182, 183
 Estienne, Henri (II) 15, 37
 Euszébiosz, Kaiszareiai 163

 Faber, Matthias 132, 136
 Fábián Árpád 246
 Fábián István 224
 Fábri Mátyás → Faber, Matthias
 Faludi Ferenc 204, 209, 213–215
 Farkas Gábor Farkas 18
 Fassler, Margot 157
 Fazakas Gergely Tamás 132
 Fejérdy András 223, 227
 Fekete Anikó 122
 Fekete Csaba 54
 Fellerer, Kal Gustav 145
 Feltre, Vittorino da 14
 Ferdinánd, II., német–római császár 100, 102, 169, 176
 Ferdinánd, III., német–római császár 101, 107, 176
 Ferenc, Assisi Szent 155, 252, 253
 Ferenc, Xavéri Szent 203–218, 253
 Ferencffy Lőrinc 57, 58
 Ferenczi Ilona 44, 54, 145
 Ferguson, Everett 12
 Filelfo, Francesco 14
 Finscher, Ludwig 148
 Fodorik Menyhért 53
 Fontana, Balthasar 264
 Forgó András 225
 Formika Máté 47
 Forster, Johann 165

- Földváry Miklós 39, 54
Förköli Gábor 17
Franck, Caspar 165
Frankó Tamás 221
Froben, Johannes 14, 272
Frölich Dávid 53, 54
Fusco, Roberto 174
Fülöp, Néri Szent 253
- Gábor Csilla 18, 19, 31, 32, 187
Galambos Ferenc Iréneusz 246
Gall Friderik 42
Garay Alajos 234, 236, 239, 240
Gárdonyi Máté 228
Géfin Gyula 233
Gelbhaar Gergely 48
Gellius 27
Gergely, I., Nagy Szent, pápa 146, 196, 197
Gergely, XV., pápa 176
Gergely, Nazianzosi Szent 163
Gerhard, Johann 165
Gertrúd, Szent 255
Gesemann, Wolfgang 132
Gian Pietro Da Lucca 14
Giovannelli von Gerstburg, Johann Andreas 107
Gönczy Monika 64
Gózszy Zoltán 225
Gratianus 164
Grimaldi, Jean-Baptiste 151
Gritti, Lodovico 277
Grosfillier, Jean 152
Guarin, Thomas 15
Guarini, Guarino 14
Guzmics Izidor 227
- Gyöngyössy Orsolya 109
György, Szent 170, 171, 173, 174
Gyulai Éva 160
- Haarländer, Stephanie 200
Habdelić, Juraj 102
Hadrovics László 132
Hadrianus Iunius 274
Hajnal Mátyás 151, 152, 154
Hampel József 167
Hargittay Emil 9, 20, 30
Haynpoł, Johann 15
Hazslinszky József 234, 235, 238
Hedvig, Szent 258–261
Heltai Gáspárné 17
Henry, Hugh Thomas 39
Hermann Egyed 226, 238
Hermann István 225
Hernády Judit 57
Hérodotosz 21, 163
Herolt, Johannes 188, 190, 193, 194
Hodik (Hadik), Ján 162–166
Hodik, Jonáš 163, 164
Hofer, Josef 265
Hoffhalter, Raphael 41
Hoffmeister, Johann 165, 166
Holl Béla 39–41, 48, 55, 57–63, 147, 151, 153–155, 177, 209, 222
Holtzman, Wilhelm 15, 22, 33, 35–38
Holtzner-Tobisch, Kornelia 100
Homérosz 272
Hondorff, Andreas 165
Honterus János 15
Horatius Flaccus, Quintus 179, 272
Hornblower, Simon 11
Hornyik János 131, 132
Horváth Cyrill 147, 188
Horváth Csaba Péter 17, 24, 69
Horváth István 223
Horváth Mária, M. 32
Horváth Sándor 81, 82, 84, 85
Hörmann János (Hörman, Hörmann; Joannes Andreas) 54, 55
Hubert Gabriella, H. 51
Hubert Ildikó 40

- Hugó, Szentviktori (Hugo de Sancto Victo-re) 164
 Huszár Gál 16, 111
 Hünermann Péter 221
 Hyacinthe de l'Assomption 178
 Ignác, Loyolai Szent 103, 165, 204, 210, 216
 Illyés István 55
 Illésházy család 159
 Ilosvai Selymes Péter 16
 Imre, Szent 170, 171
 Imre Mihály 64
 Isingrin, Michael 15, 22, 25
 István, Szent, első vértanú 189
 István, I., Szent, magyar király 170–172, 254
 Iunius Johannes, Brassicanus 274
 Izidor, Sevillai Szent 164
- Jabín, Ezechiél 162
 Jacobus de Voragine 164, 190, 191
 Jagrik József 110
 Jakusich György 102
 Jakusich János László 101
 Jáky Ferenc 239
 Jámborné Balog Tünde 109
 János, Szent apostol 152, 161
 János, Aranyszájú Szent 163
 János, Keresztelő Szent 152, 170, 261–263
 János, Keresztes Szent 179
 János, Nepomuki Szent 254, 255
 Janus Pannonius (Gianno Pannonio) 14
 Jénáki Ferenc 153
 Jenei Ferenc 58, 62
 Jeromos, Szent 163, 265
 Jézus Krisztus 11, 41, 61, 62, 66, 87, 90, 95, 101–106, 154, 194, 195, 200, 203, 204, 217, 228, 252, 253, 260, 2635, 266, 267
- Joachim, Szent 252, 253
 Jolánta, Boldog 258
 Jon család 166
 Jonová, Katarína 166
 Jordan, Thomas 139, 140
 Josephus Flavius 163
 József, II. német–római császár 225, 248, 264
 József, Szent, Jézus nevelőapja 170, 176–183, 253
 Juan de la Concepcion → Escalar, Juan
 Judak, Viliam 221
 Júdás 106
 Julianna, Szent 253, 254
 Justinus, Marcus Junianus 16
 Jutai Péter 273
 Juvenalis, Decimus Junius 162
- Kádár Zsófia 99
 Kajafás 104, 105
 Kájoni János
 Káldi György 17–19, 31, 32, 76, 77, 79, 131–136, 143, 147–149, 151–155
 Kalinka, Joachim 162–165
 Kanyurszky György 23
 Kapitánffy István 11
 Karasszon Dezső 54
 Károly, Borromeo Szent 253
 Károly Krisztina 82, 83
 Karthauzi Névtelen 187, 188, 190, 191, 196, 198–200
 Kassai András 44
 Katalin, Alexandriai Szent 254
 Katalin, Bolognai Szent 253
 Katalin, Sienai Szent 253–256
 Katus László 222
 Kecskeméti Gábor 53, 161, 164
 Kehrein, Joseph 146
 Kele Pál 218

- Kelemen, X., pápa 178
Kelemen XI., pápa 180
Kelemen, Alexandriai Szent 163
Kelemen Dávid 225, 232–234, 236–239
Kelényi B. Ottó 273
Kempis Tamás 164
Kendrová, Zlatica 146
Khrüsolorasz, Manuél 12, 13
Kinga, Szent 258, 266, 267
Király István 131, 132
Kirchmeyer, Thomas 37, 38
Kis János 122
Kis Tímea 253
Kis-Viczay Péter 278
Kiss Ernő 109, 110
Kiss Gábor 215, 246
Kiss Tímea, N. 97
Klaniczay Tibor 13, 58, 61, 62, 66
Klára, Assisi Szent 252–255, 257–260, 264, 267
Knapp Éva 51, 98, 99, 208
Knecht Tamás 187
Kókay György 224
Komlos András 16
Komlovszki Tibor 154
Koncz Gábor 214–217
Konečný, Matouš 166
Kónya Franiska 244
Koós Eszter 177
Kopácsy János 226
Kopcsányi Márton 47–50, 154, 155
Kósa László 223
Kovács Andrea 119, 146, 148, 151, 172, 173, 175
Kovács Béla 32
Kovács Eszter 159
Kovács Gábor Krisztián 269
Kovács József 62
Körmendy Kinga 151, 177
Kőszeghy Péter 57, 66, 169, 272, 273, 277
Kővári Réka 109, 113–115, 148
Kragel, Eberhard Maria 85
Kraß, Andreas 146
Kрман, Daniel 162, 163, 166
Kruckenberg, Lori 148
Krušinová, Zuzana 164
Kubinyi Ferenc 131, 143
Kuchař, Martin 156
Kunszt József 228
Kuusi, Matti 270
Kühár Flóris 176, 240
Lábadi Károly 210
Lábán Antal 187, 188
Lakatos Andor 224
Lakatos Bálint 273
Lampriasz 11
Lang, Joseph 17, 18, 21, 32
Lapide, Cornelius a 32
Laskai Osvát 188, 189, 191, 194, 200
László, I., Szent, magyar király 170–173, 252, 254
Ledo, Jorge 14
Lénár Andor 226
Leó, II., pápa 193
Lipót, I., német–római császár 176
Lippay György 107
Lipsius, Justus 11
Listius László 98
Liszkay Károly 241, 245
Livius, Titus 163
Lobwasser, Ambrosius 54
Locher, Johann Joseph 99
Lochmann, Ján 162, 164
Lonovics József 232
Lorenzi, Giovanni 14
Lovas Borbála 16
Lucca, Gian Pietro 14

- Ludovicus Granatensis → Luis de Granada
 Lueger, Wilhelm 145
 Luis de Granada 21, 24
 Lukács, Szent, evangélista 198
 Lukács László 99, 108
 Lukácsy Sándor 10, 24, 69, 70
 Luther, Martin 20, 54, 165
 Lükurgosz 19, 34
- Maczák Ibolya 131, 132
 Madas Edit 187, 189, 198, 199
 Magyar Ferenc 218
 Magyar István 22
 Malatides, Daniel 163
 Malatides, Jan 163–166
 Manilius, Marcus 162
 Mantuanus, Baptista 164
 Manutius, Aldus 14, 274
 Marcellus 17
 Marcellus, Marcus Claudius 17, 34
 Marcus Antonius 166, 167
 Marcus Aurelius 167
 Margit, Antiókhiai Szent 253, 254, 263
 Margit, Árpádházi Szent 253–256, 261, 267
 Mária, Szűz 95, 124, 125, 128, 146, 151, 152, 154, 155, 157, 247, 252, 253, 259–261, 263, 264, 266, 267
 Mária Magdolna 253–256, 258, 261, 263, 267
 Mária Terézia 84
 Martí Tibor 177
 Martialis, Marcus Valerius 162
 Martinkó András 154
 Mathesius, Johann 165
 Márton, Szent 170, 171
 Márton Dénes 218
 Marton József 232
 Marx, Lotharius Franciscus 206
- Mátyás, I., magyar király 277
 Maurópousz, Ióánnész 11
 Mayer, Hermann 138, 140
 Mechtild, Szent 257
 Medgyesi S. Norbert 147, 152, 172, 173
 Mednyánszky Dénes 107
 Mehmed, III. 143
 Melanchthon, Philipp 14, 15, 165
 Melius Juhász Péter 16
 Menandrosz (Menander) 21, 162
 Méreg Martin 227
 Mészáros Andor 159
 Meszlényi Antal 226
 Mezey Mór 110
 Mieder, Wolfgang 270
 Mihalik Béla 238
 Mihály, Szent 152
 Mihályfi Ákos 222, 230, 233, 239, 246
 Mihalovics Ede 9
 Miklós, Szent 170, 171
 Mikola László 212
 Mikszáth Kálmán 131, 132, 143
 Miller Jakab Ferdinánd 98
 Miskei Antal 221
 Miskolczi Csulyak István 62
 Mohamed → Mehmed, III.
 Moll, Otto E. 270
 Molnár Dávid 227
 Molnár József 269
 Mommsen, Theodor 167
 Monok István 18, 71
 Moorman, J. R. H. 257
 Móré Tünde 17
 Muckenhaupt Erzsébet 151, 153
 Mulih György 84, 85, 92, 93
 Murányi Edit 109, 124, 128
 Murányi János 149
 Muratori, Lodovico Antonio 222
 Musart, Carolus 97–107

- Mynors, Roger Aubrey Baskerville
271
- Nachtigal, Ottmar 38
Nádasi János 204–209
Nagy Andor 221
Nagy Dávid 138
Nakatenus, Wilhelm 206
Nani Mirabelli, Domenico 18
Náray György 53, 150, 156, 157, 169,
170–173, 176, 177, 179, 180, 182,
183, 184, 186
Náthán, próféta 66
Németh János 223, 224, 227, 228
Némethy Lajos 261
Neuhauser, Georg 101
Niképhorosz Xanthopoulos, Kallsiz-
tosz 164
Nóda Mózes 239
Noé 66
Nottenstein János György 42
Nozerenus, Gilbertus Cognatus →
Cousin, Gilbert
Numa Pompilius 34
Nuzzo, Armando 57, 64
- Nyéki Vörös Mátyás 58, 62
- Oikonomopoulou, Katerina 11
Orbán, VIII., pápa 40, 41, 102, 107,
178
Órigenész 163
Orlovsky Géza 154
Orsolya, Szent 254
Ovidius Naso, Publius 162
- Ötvös Péter 100
Őry Miklós (Nicolaus Őry) 23, 69
Őze Sándor 62
- Paczolay Gyula 269, 270, 273, 275
Padányi Bíró Márton 45
Pál, VI., pápa 56
Pál, Szent, apostol 242
Pál, Szent, remete 189
Pálffi Márton 44
Palingenius Stellatus, Marcellus 164
Palkovics János Godefrid 85
Palma, Blasius 99, 104
Papp Ágnes 145, 149, 169
Papp Géza 114, 126, 145, 150, 157,
169, 170, 172, 176, 183
Papp Ingrid 159–161
Parhamer, Ignaz 84
Patrignani, Giuseppe-Antonio 178,
179
Paulinus presbiter 163, 164
Pázmány Péter 9–11, 13, 16–33, 60,
69, 70, 71, 73, 74, 76–79
Pazzi Mária Magdolna 256
Pécseli Király Imre 62
Pelei Tamás 273
Pereszlényi Pál 107
Periklész 34
Perotti, Niccolò 14
Péter, Alcantarai Szent 253
Péter, Szent, apostol 170, 171, 235
Péterffy, Carolus 169
Peti Lehel 114
Petrarca, Francesco 13
Petrus de Natalibus 190
Philippe de la Trinité 179
Phillips, Margaret Mann 271
Phókion 19
Piaśt Erzsébet 253–256, 258, 267
Piccolomini, Aeneas Sylvius 164
Pilegaard 82
Pintér Márta Zuzsanna 204
Pirckheymer, Willibald 25, 35
Pirnát Antal 16
Piszker Olivér 84, 85

- Piusz, V. pápa 145
 Platina, Bartholomaeus 14
 Platón 11, 29
 Plinius, Caius Secundus Maior 162
 Plutarkhosz 9–34, 163, 272
 Poliziano, Angelo 14
 Pongrácz Eszter 42
 Possidius Calamensis 163
 Possinus, Petrus 206, 207, 209
 Pražský, Lukáš 166
 Prokopp Gyula 225
 Prudentius, Aurelius 163
 Przemysl Anna 258
 Przybyowicz, Olga Miriam 264
 Pürrhosz 17
- Quentel, Arnold 21
 Quintilianus, Marcus Fabius 162
- Radó Polikárp 176, 221, 240
 Raffaelli R. Rafaela 145, 146
 Rajeczky Benjamin 111
 Rajhona Flóra 32
 Rajner Lajos 246
 Rákóczi Ferenc, II. erdélyi fejedelem
 160
 Ráth György 97
 Rátz András 222, 224
 Recpach, Cajetan 99
 Regio, Raffaello 22, 35
 Reiß, Katharina 81, 82
 Rennerné Várhidi Klára 54
 Richter Pál 149, 215
 Rihmer Zoltán 119
 Rimay János 57, 59, 60, 62, 63, 65, 67
 Rinuccini, Alamanno 14
 Ritoókné Szalay Ágnes 273
 Roest, Bert 257
 Romenec (Romenetz), Jan 162, 163
 Romentzová, Johanna 161
 Romulus 34
- Róza/Rozália, Palermói Szent 254–
 256
 Rozenplut, Jan 156
 Röhrich, Lutz 270
 Rufinus, Aquileiái 163
 Ruščin, Peter 146, 156, 157
 Russell, Donald Andrew 11
 Rustici, Cencio de' 14
 Ruzicic-Kessler, Karlo 100
 Rywíková, Daniela 263
- Sagundino, Nicola 20, 36
 Salamon, Bölcs 274
 Salutati, Coluccio 13
 Sámbar Mátyás 148, 154, 156
 Sándor, Nagy (Alexandrosz) 16, 34
 Sapor, Jan 163–165
 Sarnyai Csaba Máté 224
 Scherer, Georg 132–139, 141–143
 Schmelczer-Pohánka Éva 227
 Schmid, Herbert 100
 Schmidt, Erich 152
 Schmidt, Paul Gerhard 270
 Schoen Arnold 248
 Schott, Andreas 32
 Schulcz Dánielné 17
 Scitovszky János 224
 Seneca, Lucius Annaeus 9–12, 18, 24,
 27, 29, 32, 33, 162
 Serédi Jusztinián 172
 Sertorius 19
 Settelin, Franciscus 137
 Sidonius Apollinaris, Caius Solinus
 163
 Siess József 85
 Sík Sándor 23, 55, 56, 118, 218
 Siklósi Miklós 273
 Sill Ferenc 169, 186
 Singer, Samuel 270
 Sixtus, IV., pápa 176
 Sodi, Manlio 174, 177

- Solvirogram Pannonius 66
Sommervogel, Carlos 98
Somorjai Ádám 222
Sopotius (Sopodius, Soporius, Sopotius) Teodor 162, 163
Sostarich Jeremiás 85
Sowards, J. Kelly 271
Söveges Dávid 225
Spartianus, Aelius 163
Spawforth, Anthony 11
Stainmayr, Michael 142
Stadius, Publius Papinianus 162
Stemler Ágnes 270
Stephanides Přibislavský, Jakub 162–166
Stephanus → Estiennse, Henry II.
Stoll Béla 62, 153
Stotz, Peter 158
Stöger, Johann Nepomuk 98
Streibig József 51
Suetonius Tranquillus, Caius 163
- Szabó András 53
Szabó Botond, G. 54
Szabó Ferenc SJ 10, 103
Szabó István 12
Szabó Károly 145, 146
Szabolcsi Bence 42
Szádóczki Vera 24, 169, 249
Szalóme, Krakkói Boldog 255, 258
Szamkó Eszter 187
Szaniszló, Szent 189
Szaniszló József 223, 224
Szárászi Ferenc 273
Szarvas Gábor 189
Szauder József 222
Széchényi Ferenc 97, 98
Szegedi Kis István 65
Szekler Enikő 161, 164
Szelestei N. László 84, 85, 203, 204, 222, 224, 227, 278
- Szennay András 246
Szenci Molnár Albert 278
Szentmártoni Szabó Géza 277
Szentmihályi Mihály 44, 49, 153, 217, 218
Szentviktori Ádám 148, 152
Szepessy Tibor 11
Szepesy Ignác 227, 228
Szíjjártó M. István 225
Szilády Áron 187
Szilágyi András 210
Szilágyi István 97, 100
Szilasi László 61, 154
Szily Kálmán 97
Szoliva Gábor 39, 177, 180
Szolón 17, 19
Szoszna Demeter 44, 48
Szőlősy Benedek 156
Szóts Zoltán Oszkár 98
Szövérfy, Josef 152, 155, 158
Sztobaios, Ióánnész 162
Szűcs Kata Ágnes 190
Szűcs Zoltán Gábor 225
Szyllaba Emil 265
- Tamás, Aquinói Szent 148
Tamás Ildikó 114
Tamási Zsolt 223, 225, 228, 230, 232, 233–237, 239, 240, 242–245
Tar Gabriella-Nóra 187
Tarnai Andor 188, 189
Tarnóczy István 156
Tasi Réka 17, 53, 160
Tauler, Johann 164
Taylor, Archer 270
Tekla, Szent 253, 254
Telegdi Miklós 17, 18, 147
Telek József 131
Temesvári Pelbárt 187–189, 191, 193, 194, 196, 198, 200

- Tengely Adrienn 221, 223–225, 232, 246
 Terentius Afer, Publius 162
 Teréz, Avilai, Szent 178, 179, 252–256
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 163
 Tesář, Stanislav 156
 Thompson, Craig R. 271
 Thomson, D. F. S. 271
 Thoraconymus Mátyás 53
 Thuanus, Jacobus Augustus 164
 Timár Kálmán 187, 188
 Tolnai Vilmos 274
 Tornay Krisztina 247, 249
 Torti, Francesco 18
 Tóth Iván 276
 Traianus, Caesar Nerva 20
 Třanovský, Jiří 161, 166
 Triacca, Achille Maria 177
 Tungerlarius, Johannes 165
 Tűskés Gábor 103, 104, 106
 Tweedale, Michael 74
 Tymister, Markus 246
- Újfalvi Imre 53
- Vadai István 51, 57, 58
 Vahot Imre 131
 Vajthó László 145, 146
 Valgulio, Carlo 38
 Valerius Maximus 162
 Vanacci, G. 178
 Varga Benjámín 227, 235
 Varga Damján 189, 191
 Varjas Béla 57
 Várnagy Antal 227
 Vazul, Nagy Szent 163
 Verd Conradi, Gabriel María 204, 205
 Veresegyházi Szentyel Mihály 51
 Vergilius, Polydorus 164
- Vergilius Maro, Publius 29, 162
 Vermeer, Hans J. 81, 82
 Veselovká, Eva 146, 150
 Viktória, klarissza szűz 255
 Villányi Győző 226
 Vincent de Beauvais 192
 Vives, Lodovico (Juan Luís) 164, 274
 Voigt Vilmos 269, 270
 Volf György 187
- W. Salgó Ágnes 15, 16
 Wakouring, Marija 100
 Walther, Hans 270
 Wéber Simon Péter 51
 Weckwerth, Andreas 39, 56
 Weiss János 251
 Weiße, Michale 122
 Wennemuth, Heike 39, 54
 Widenhofer, Franciscus Xaverius 86
 Williams, Ian A. 83
 Wilmart, André 177–180
 Winklern, Johann 242
 Wolfius Benešovský, Adam 161–165
- Xenophón 163
 Xenophontos, Sophia 11
 Xylander, Guilielmus → Holtzman, Wilhelm
- Zábrák Dénes 122
 Zahn, Johannes 122
 Zakar Péter 226, 228–231, 234, 236, 237
 Zetzner, Lazarus 21
 Zichy Ferenc 83, 84
 Zimmermann Jakab 225, 226
 Zóka Eszter 34
 Zombori István 223, 224
 Zópürosz 21, 22

Zsaskovszky Endre 240

Zsaskovszky Ferenc 240

Zsaskovszky József 221, 222, 227,
230, 246

Zsengellér József 12

Zsupán Edina 14

Zsuzsanna, Szent 252, 253

A sorozat eddig megjelent kötetei (folytatás):

26. Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben, 2020
27. Szelestei N. László, Sellyei Nagy Ignác püspöksége
(Tanulmányok és források), 2020
28. Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában, 2020
29. Imádkozás a régi Magyarországon, 2022
30. Lelkiségtörténeti számvetés II., 2023
31. Fordítás a lelkiségi irodalomban, 2023

